

Ma'rifat Rajabova
Zilola Amonova

NAVOIYSHUNOSLIK

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
O‘ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI**

**MA‘RIFAT RAJABOVA
ZILOLA AMONOVA**

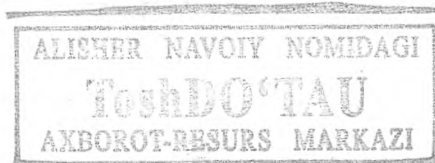
NAVOIYSHUNOSLIK

(O‘quv qo‘llanma)

Ta‘lim yo‘nalishi: 5120100 Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili);

5111200 - O‘zbek tili va adabiyoti

34 788

“Asian Book House”

2020

NAVOIYSHUNOSLIK

(O'quv qo'llanma)

Ta'lim yo'nalishi: 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili);
5111200 - O'zbek tili va adabiyoti

MA'RIFAT RAJABOVA

ZILOLA AMONOVA

Mazkur o'quv qo'llanma respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi va o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishidagi (Ta'lim yo'nalishi: 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili); 5111200 - O'zbek tili va adabiyoti) talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, unda navoiyshunoslikda qo'lga kiritilgan yutuq va tajribalarga suyangan holda ulug' shoir asarlarini sharhli o'qish uchun tahlil usullari va ko'rsatmalar berilgan. Qo'llanma talabalarda mumtoz matnlarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga Alisher Navoiy asarlarini sharhli o'qish orqali ulug' shoir asarlari mohiyatni teran anglashga ko'maklashadi.

Taqrizchilar:

N. Shodmonov, f.f.d., professor,

R. Jumayev, f.f.n., dotsent,

H.Eshonqulov, f.f.n., dotsent

Nashriyot:

“Asian Book House” MCHJ

SO‘ZBOSHI

Inson kamoloti va tafakkurining o‘shishida adabiyotning o‘rni beqiyoy. Inson ma’naviyatidagi o‘zgarishlarni kitobsiz amalga oshirib bo‘lmaydi. Ayniqsa, badiiy adabiyot ijtimoiy-siyosiy hayotni va unda yashayotgan insonlar dunyoqarashining aks sadosidir. Badiiy asar olamni anglash vositasi bo‘lishi bilan birga kitobxonda go‘zallikka muhabbat uyg‘otadi, undan zavqlanish hissini tarbiyalaydi, yovuzlikdan nafratlanish tuyg‘usini paydo qiladi.

Bugun “Tafakkur durdonalarini avloddan avlodga eltuvchi aql kemalari”ga (Frans Bekon) munosabatning o‘zgargani quvonarli hol. O‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’nan yetuk va barkamol qilishda kitob beminnat do‘st sifatida xizmat qiladi. Sir emaski, bugungi kunda mumtoz asarlarni o‘qish va tahlil qilish bilan bog‘liq muammolar ko‘zga tashlanadi. Buning sabablarini bir tomondan, matnning mumtozligi bilan izohlasak, ikkinchi tomondan o‘quvchilarda mumtoz asarlarni o‘qishga bo‘lgan qiziqishning pastligidir.

Nafaqat mumtoz asarlarni, balki, zamonaviy badiiy asarlarni tahlil qilish uchun ham har qanday kitobxon-o‘quvchida estetik did va teran tafakkur shakllangan bo‘lishi zarur. Shundagina badiiy asar bag‘ridagi nozikliklar o‘quvchi qalbida zavq uyg‘otishi mumkin.

Turkiy til va adabiyoti taraqqiyotini Alisher Navoiy ijodisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ulug‘ shoirning har bir satri barcha zamonlar uchun bitmas-tuganmas ma’naviy boylik va olamshumul ahamiyatga ega bo‘lib kelgan.

Sir emaski, sobiq sho‘ro davrida nazardan chetda qolgan, ta’qiqlangan, qoralangan asarlarni xolisona baholash, ularni asl manbalar bilan qiyosiy o‘rganish Istiqlol bergan buyuk ne‘matdir. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviy-madaniy merosni yaxlit holda o‘rganish va chegirib tashlangan «parchalarini» tiklashning davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishi xalqimizning asrlar davomida yaratgan boy ma’naviy merosiga, uning jahon xalqlari madaniyati va adabiy-badiiy tafakkuri taraqqiyotiga qo‘shgan hissasini to‘g‘ri baholash imkonini berdi. Jumladan, istiqoldan keyingi davr navoiyshunosligining rivoji ro‘y berayotgan ana o‘sha o‘ziga xos yangilanishlari bilan ajralib turadi. Ulug‘ shoir Alisher

Navoiyning asarlari o'zining g'oyaviy-ma'naviy zamini bo'lmish musulmon olamining muqaddas kitoblari Qur'oni Karim va Hadisi shariflar bilan bog'liq holda o'rganila boshlandi.

Biroq navoiyshunoslikda yechimini kutayotgan muammolar bisyor. Ana shulardan biri shoirning har bir asarini chuqur o'rganish, tahlil va tadqiq etish, ulg'ayib kelayotgan yoshlar ongu shuuriga ulug' mutafakkir asarlari bag'ridagi o'lmas g'oyalarni singdirish masalasidir. Ulug' mutafakkir asarlarini tahlil qilishdagi bir qator qiyinchiliklar – asarlari tilining murakkabligi, ilohiy-irfoniy, falsafiy qarashlarini tushunishdagi oqsoqlik ham Navoiyning bizdan “uzoqlashishi”ga sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, biz bilan Hazrat Navoiyni V asrdan ortiq davr ajratib turibdi. Shuning uchun Alisher Navoiy asarlarining tili hozirgi va kelajak avlodlar uchun tobora tushunilishi qiyin to'siqqa aylanib bormoqda. Ulug' shoir asarlaridagi ma'no va mohiyat, ramziylik va nozik qochirimlar, bir-birini takrorlamaydigan badiiyat unsurlari, eng asosiysi, ularda ilgari surilgan g'oyalar mag'zini chaqish uchun badiiy matnda qo'llanilgan har bir so'z va iboralar, ramzu tashbehlarni bilish zarur. Buning uchun, albatta, ulug' shoir asarlarini sharhli o'qishga ehtiyoj tug'iladi. Shuning uchun ilk bor oliy ta'lim tizimida “Navoiyshunoslik” fani o'qitila boshlandi. Bu sohada ham ma'lum bir yutuqlar qo'lga kiritildi. Jumladan, navoiyshunos olimlar Sh. Sirojiddinov, D. Yusupova, O. Davlatovlar tomonidan yaratilgan “Navoiyshunoslik” darsligi yirik tadqiqot sifatida navoiyshunoslikka muhim hissa bo'lib qo'shildi. Mazkur darslikda Alisher Navoiy ijodining o'rganilish tarixi, buyuk mutafakkir hayotiga doir muhim ma'lumotlar, lirik merosi tasnifi, xamsachilik an'anasi, shoir dostonlarining g'oyaviy-badiiy tahlili, ilmiy, diniy, irfoniy, yodnoma asarlarining mazmun-mundariyasi, asarlarining badiiyati, janrlar poetikasi, she'r va dostonlarning vazn xususiyati, qofiya va badiiy san'talari haqida ma'lumot beriladi¹.

---

¹. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2018. 4-bet.

Ta'kidlash lozimki, mutafakkir shoir asarlari qavatlaridagi ma'no va mazmuni asl matni o'qish orqali anglash bugungi o'quvchi uchun murakkab. Shuning uchun e'tiboringizga havola etilayotgan mazkur qo'llanmada Navoiy asarlarini sharhlab o'qish, asl matn bilash ishlash va shu orqali ulug' shoir asarlarida ilgari surilgan umuminsoniy g'oyalarni targ'ib qilish ko'zda tutilgan. Aytish mumkinki, yuqorida ta'kidlagan muammolar echimi ma'lum ma'noda navoiyshunoslik fanni o'qitish bilan bartaraf etila boradi, degan umiddamiz.

“Navoiyshunoslik” fani umumkasbiy fanlar blokiga kiritilgan kurs hisoblanib, 2-va 3-kurslarda o'qitilishi nazarda tutilgan. Mazkur fan olidiga qo'yiladigan talablardan biri Navoiy asarlarini o'rganish orqali mumtoz adabiyot namunalarini to'g'ri tahlil va talqin qilishdan iborat.

Shu maqsadda tuzilgan “Navoiyshunoslik” fani uchun mo'ljallangan ushbu qo'llanmada fan dasturida belgilangan 3 modulning 1-mavzusi va 4 modulning 1, 2-mavzularni qamrab olgan. Mavzular doirasida asosan sharh, tahlil, talqin, tafsir, ta'vil tushunchalarining badiiy matni anglashdagi o'rni, “Hayrat ul-abror” dostonining muqaddimaviy boblari – basmala, hamd, munojot, na't, “Ko'ngil ta'rifi bobi” hamda “Uch hayrat” boblarini sharhli o'qish uchun ko'rsatmalar va tahlil usullari berilgan. Shu bois, qo'llanmada fan dasturida muzkur mavzularga ajratilgan ma'ruza, amaliy, seminar, mustaqil ta'lim soatlari ham qamrab olingan.

Mazkur qo'llanma filologiya sohasi mutaxassislari hamda talabalarga, shuningdek, Alisher Navoiy ijodi bilan qizquvchilarga mo'ljallangan.

3-modul.

NAVOIY LIRIKASINI SHARHLAB O'QITISH

1-mavzu. Lirik asarlarni sharhlash tamoyillari.

Reja:

1. Sharh, tafsir, ta'vil, tahlil, talqin tushunchalarining ta'rifi.
2. Navoiy asarlariga tuzilgan lug'atlar va ularning sharhli o'qishdagi ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: matn, sharh, sharhnavislik, izoh, tahlil, talqin, tafsir, ta'vil, lug'at, badiiy tahlil, oddiy (izoh) va murakkab sharhlar, ommaviy talqin, ilmiy talqin, qomusiy talqin, interpretatsiya.

Ma'lumki, Sharq adabiyotida sharhnavislik an'anasi uzoq tarixga ega. Ramzu majoziy fikrlar pardasiga o'rab berilgan hikmat durdonalariga turli davrlarda turli darajadagi sharhlar yozilgan. Masalan, Jaloliddin Rumiy, Xo'ja Hofiz, Alisher Navoiy, Mirzo Bedil asarlari bag'ridagi yashiringan ma'no qirralari sharhlash orqali o'rganilib kelingan. Sharq adabiyotida sharh yozish nafaqat an'ana tusini olgan, balki, ijodkor va sharh muallifining o'tkir didi va yuksak mahoratidan darak bergan. Fikrimizni mumtoz adabiyotning muhim manbasi bo'lib kelayotgan Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" asarida keltirilgan quyidagi ma'lumot ham tasdiqlaydi: "Ubaydiy taxallusi bilan qalam tebratgan Buxoro xoni Ubaydulloxonning bir kuni peshindan keyin badiha tarzida aytgan arab tilidagi so'fiyona ruboiysi sharhiga bag'ishlab arab tili va falsafasi bilimdoni Mavlono Ansoriddin Ibrohim namozshomga qadar bir risola tasnif etib, uning "har bir misrasi bobida olti yuz ellik ma'no aytgan".²

Adabiyotshunos olim B. Valixo'jayevning ta'kidlashlaricha, "Chunonchi, oriflar sultoni sifatida musulmon Sharqida dong taratgan Shayx Abusaid Abulxayr Mehnaviyning bir ruboiysi ilmu adab va tasavvuf ahli o'rtasida shunchalik shuhrat tutganki, birgina Sayyid Ne'matullo Valiy uning sharhiga 3 ta risola bag'ishlagan.

².Qarang: Hasanxoja Nisoriy. "Muzakkiri ahbob" (I.Bekjon tarjimasi). – Toshkent: "Xalq merosi. 1993. 172-bet.

Qosim Anvor, Shayx Ozariy, Ya'qub Charxiy va Xoja Ahror Valiylar ham uni sharhlab risolalar bitganlar.³

O'tmishda gapu gashtaklarda, turli xil yig'inlarda, adabiy suhbatlarda turli badiiy asarlar o'qilgan. Ular savodli kishilar tomonidan sharhlab, tushuntirilgan. Shu orqali xalq badiiy adabiyotga qiziqtirilgan. Mazkur harakatlar natijasida bedilxonlik, navoiyxonlik, fuziyliyxonlik kabi kitobxonlik suhbatlari asrlar osha davom etib kelgan. Bunday suhbatlar adabiyot ixlosmandlari va oddiy xalqning ma'naviy dunyosini boyitishga xizmat qilib kelgan.

Ta'kidlash kerakki, Sharqda nafaqat badiiy asarlarga, balki ilmiy asarlarga ham sharh yozish an'anasi mavjud bo'lgan. "Sharh" - arabcha so'z bo'lib "**ochish, bayon etish, oshkor qilish**" kabi ma'nolarni anglatadi. Navoiy asarlari lug'atida esa bu so'zga "**sharh aylamak, izohlamoq**" tarzida izoh berilgan.

Ilom dini va adabiyotida sharh istilohi bilan birga tafsir atamasi ham keng qo'llanilgan. **Tafsir** so'zi lug'atlarda "izohlash", "ravshanlashtirish" va "har bir jumladan ko'zlangan murodni ochib berish" ma'nolarida keladi. Islomshunos olim Rahmatulloh qori Obidov manbalarda tafsir so'ziga berilgan ta'riflarni to'plab, munosabat bildirganlar. Jumladan, "Al-Bahrulmuhit" kitobida Abu Hayyon shunday ta'rif beradi:

"**Tafsir** - shunday ilmki, bu bilan Qur'on lafzlarining qanday nutq qilinishini (qiroat ilmi), u so'zlar nimaga dalolat qilishini (lug'at ilmi), har bir so'z va jumlaning hukmlarini (sarf, nahv, bayon va badi' ilmlari), jumlaning o'zidan bevosita tushuniladigan ma'nolarni (haqiqat va majoz ilmi), shuningdek, nosix va mansux oyatlar, oyatlarning nozil bo'lish sabablari hamda tarixiy qissalardan ko'zlangan maqsadlar o'rganiladi".

Imom az - Zarkashiy bunday ta'rif beradi: "**Tafsir** - shunday ilmki, bu bilan Alloh Ta'oloning o'z payg'ambari Muhammad (s.a.v.)ga nozil qilgan Kitobini, uning ma'nolarini, shariat amallarini va bandalar ustidan Allohning hukmlari o'rganiladi".

³. Valixo'jayev B. Xoja Ahror tarixi. - Toshkent: "Yozuvchi", 1994. 75-bet.

Ba'zi olimlar quyidagicha ta'rif berganlar: "**Tafsir** - shunday ilmki, unda Qur'on oyatlaridan Alloh Ta'olo nimani iroda qilganini insoniy nuqtai nazardan o'rganiladi".

Olim keltirilgan ta'riflarni umumlashtirib, shunday yozadi: "Tafsir deb, Qur'oni Karim oyatlaridan Allohning murodini inson o'z aqli darajasida tushunib, boshqalarga ham tushuntirib bera olishiga aytiladi".⁴

Ma'lumki, adabiyot – so'z san'ati. Sharqda badiiy so'zning nufuzi, qudrati unga yuklatilgan ma'no qirralarining boyligiga bog'liq bo'lgan. Fikrning majoz orqali ifodalanishi nafaqat muallifning, balki sezgir kitobxonning o'tkir didi, yuksak fahmidan dalolat bergan. Shu ma'noda islomshunoslikda tafsir atamasi bilan birga ta'vil istilohi qo'llanib kelingan.

"Tafsiri Hilol" muallifi Muhammad Solih Muhammad Yusuf mazkur atamagan shunday izoh beradi: «**Ta'vil**» so'zi biror so'z yoki tushunchani sirtqi ma'nosidan boshqa ma'noga ko'chirish, degan ma'noni anglatadi".⁵

Tafsir, ta'vil sharhnavislik an'anasi bilan bog'liq bo'lsa-da, bir-biridan farq qilgan. Imom Al-Moturidiyning fikricha: "Tafsir Qur'ondagi har bir lafzdan chiqarilgan qat'iy ma'nodir. Agar bu ma'no dalil bilan isbotlansa, haqiqiy tafsir, dalil bilan isbotlanmasa, o'z ra'yicha qilingan tafsir, deyiladi. Ta'vil bir lafzda ehtimoli bor bo'lgan ikki ma'noning bittasining tanlanishi va uning quvvatlanishidir".⁶

Qur'oni Karimning "Layl" surasidan keltirilgan quyidagi oyatdagi "**go'zal**" so'zi ta'vil qilingan, ya'ni go'zal so'zi o'z ma'nosidan boshqa ma'nolarda ham tushunilgan.

6. Va go'zalni tasdiq qilsa

Ushu oyati Karimadagi «go'zalni» turlicha ta'vil qilinadi: go'zal so'z – ya'ni, Laa ilaha illallohu, go'zal millat – ya'ni, Islom millati, go'zal oqibat – ya'ni, jannat kabilar.

⁴ Rahmatulloh qori Obidov. Qur'on va tafsir ilmlari. «Toshkent Islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi 2003. 58-bet.

⁵ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 3-juz. – T.: "Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati", 2008. 310-b.

⁶ Rahmatulloh qori Obidov. Qur'on va tafsir ilmlari. – T.: "Islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2003 57-bet.

Bizningcha, xuddi shundoq tartib va uslub ishlatilishi Qur'oni Karimning mo'jizasidir. Agar ushbu oyatni ta'villarida kelgan ma'nolardan biriga bog'lab qo'yilganda, oyat tor ma'noda bo'lib qolar edi. Ammo go'zalni zikr qilib, uning mavsumini zikr qilmaslik oyat ma'nosining juda keng bo'lishiga olib kelgan. Demak, kim xayru sadaqa qilgan, taqvo qilgan hamda go'zal kalimani, millatni va oqibatni tasdiqlagan bo'lsa....

7. Bas, Biz uni osonga muyassar qilamiz.

O'tgan oyatdagi «go'zal» so'zi haqidagi aytgan gaplarni ushbu oyatdagi «oson» so'zi haqida ham aytishimiz mumkin. Ya'ni, kim molu-dunyosidan sadaqa qilsa, taqvo qilsa, go'zal kalima, millat va oqibatni tasdiq qilsa, Biz uni oson yo'lga, dinga, amalga va oqibatga muyassar qilamiz. Oson yo'l hidoyat yo'li, bu yo'lda hech qanday qiyinchilik yo'q. Oson din - Islom dini, bu dinning aqidasida ham, ibodatlarida ham hech bir qiyinchilik yo'q. Oson oqibat - jannat, unda hamma narsa osonlikdan iborat⁷.

Mumtoz adabiyotda so'z qavatlaridagi ma'no qirralarining mo'lligi badiiy kashfiyot darajasida qadrlangan. Har qanday badiiy asarning jozibasini ta'minlovchi omillar, albatta, yashirin bo'ladi. Yashiringan ma'no va sirlar sharh, tafsir va ta'vil usullari orqali oydinlashtirilgan.

Zamonaviy adabiyotshunosligimizda ham sharh va uning ko'rinishlari xususida fikrlar bildirilgan. Jumladan, tasavvufshunos olim N.Komilov "Sharhlarni oddiy (izoh) va murakkab sharhlar"ga ajratgan bo'lsa⁸, filologiya fanlari doktori N. Jumaxo'ja Alisher Navoiyning lirik merosi misolida talqinni shartli ravishda uch turga ajratadi: 1. Ommaviy talqin. 2. Ilmiy talqin. 3. Qomusiy talqin.

"G'azalga oid ilmiy ma'lumotlarni ommaga ma'qul va tushunarli shaklga solib taqdim etish ommaviy talqinning xos fazilati" bo'lsa, ilmiy talqinda g'azalning "obrazlar tizimi, ko'p ma'nolilik xususiyatlari, falsafiy asoslari, kompozitsion qurilishi, badiiyatiga doir muammolar"ni keng tekshirish bilan birga,

⁷. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz - T.: "Sharq nashriyoti - matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati", 2008. 489-490-bet.

⁸. Qarang: Komilov N. Bir sharh xususida // Tarjima nazariyasi masalalari. ToshDU ilmiy ishlar to'plami. № 606. - T.: 1979. 26-bet.

shoir ijodxonasiga chuqurroq nazar solish, g'azalning takomil bosqichlarini ham yoritish muhimdir". Qomusiy talqin esa "o'zida usluban ommaviylikni, mazmunan va mohiyatan ilmiylikni mujassamlashtirmog'i, ommaviy va ilmiy talqinlarda mavjud zarur ma'lumotlarni ixcham shaklda qamrab olmog'i kerak".⁹

Sharh tahlil va talqinga nisbatan keng tushuncha. Tahlil va talqin sharhning mukammalligi uchun xizmat qiladi. Badiiy tafakkur qirralari matnning tahlil va talqinlari orqali oydinlashtiriladi. Mazkur terminlarga adabiyotshunos olim D.Quronov quyidagicha ta'rif bergan: "Badiiy tahlil (ar. – **tekshirish, hal qilish**) – adabiy asarning mazmun-mohiyatini idrok etish, uning yaxlit estetik hodisa sifatidagi mavjudligini turli aspektlarda o'rganib, o'ziga xosligini ochib berish va qimmatini belgilashga qaratilgan hissiy-intellektual faoliyat. **Tahlil** atamasi ilmda keng qo'llanuvchi analiz (yun. analysis – qismlarga ajratish) terminining sinonimi sifatida ishlatiladi. Har ikki atama ham butunni anglash uchun uni qismlarga ajratishni, qismning butun tarkibidagi mohiyatini, uning boshqa qismlar bilan aloqasi va butunlikning yuzaga chiqishidagi o'rnini o'rganishni ko'zda tutadi."¹⁰

Badiiy asarni tahlil qilish muayyan tayyorgarlikni talab qiladi. Badiiy asarlarlarni, ayniqsa, mumtoz asarlarni tushunishdagi ilk bosqich – matnlarni sharhlab o'qishdir. Badiiy matnni o'qish jarayonida tahlilga tortiladigan masalalar belgilab olinadi. Shundan so'ng badiiy matnda qo'yilgan muammo doirasida tahlilga tortiladi. Albatta, bu tahlil hayot haqiqatiga mos, ilmiy jihatdan asoslangan bo'lishi shart. Bu esa tahlil xulosalarining ilmiylikini ta'minlaydi.

Demak, badiiy asarning tahlili uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Matnni o'qish (tahlil etiladigan asar matni o'rganiladi, muammolar belgilanib olinadi).

⁹. Qarang: Jumaxo'ja N. Satrlar silsilasidagi sehr. – T.: "O'qituvchi", 1996. 5 - 7-bet.

¹⁰.Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2010. 52 bet.

2. Badiiy tahlil amalga oshiriladi (bunda matnning badiiyatini ta'minlagan omillar – asar tili, timsolar olami, qahramonlar ruhiyati, qo'llanilgan badiiy tasviriy vositalar kabi qator masalalar o'rganiladi).

3. Xulosalash. Tahlil natijasidagi kelingan xulosalar umumlashtiriladi.

Adabiyotshunoslikda amalga oshirilgan tahlillar mumtoz matnlarga tegishli bo'ladimi, zamonaviy yoki jahon adabiyoti durdonalari xususidami, albatta, ular bugungi o'quvchi uchun mo'ljallangan bo'ladi. Agar tahlillar muallif —————> tadqiqotchi —————> kitobxon tizimida olib borilsa, bunday tahlil va talqinlar har qanday badiiy matn bilan o'quvchi o'rtasida ko'rik vazifasini bajara oladi.

Talqin – 1. Din, shariat masalalari bo'yicha va'z, nasihat. 2. Umuman, pand-nasihat, o'git. 3. Ilmda biror masalani turli kishilar tomonidan xususiy tushuntirish shakli.¹¹

Talqin atamasi hozirgi adabiyotshunoslikda interpretatsiya termini bilan yonma-yon qo'llanadi. **Interpretatsiya** (lot. interpretatsion – tushuntirmoq) – talqin; adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish. Keng ma'noda interpretatsiya o'zga tomonidan aytilgan gap, yozilgan asar (ilmiy, falsafiy, diniy, badiiy va h.) mazmunini bir butun sifatida tushunish va tushuntirib berish ma'nosini bildiradi¹². Adabiyotshunoslikda interpretatsiyaning uch turi farqlanadi: 1. So'z bilan bog'liq interpretatsiya – asar tili, so'z va so'zlar munosabati talqini; 2. Tarixiy interpretatsiya – o'quvchini asar tasvirlangan davr bilan tanishtiruvchi talqin; 3. Texnik interpretatsiya – asardagi badiiy tasviriy vositalar talqini.¹³

Izoh -1. Ayrim so'z, ibora va voqea-hodisalarga beriladigan qisqa tushuntirish, tavsif. 2. Matnning ayrim joylariga kiritiladigan qo'shimcha ma'lumot. Qulyozma manbalarda muallif, musannif, kotib yoki mazkur manbani mutolaa qilgan shaxs tomonidan ayrim so'z, ibora va jumalarga izohlar yozib

¹¹ Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. – T.: "Davriy press" HMU. 2013, 302-bet.

¹² Yuqoridagi manba, 119-bet.

¹³ Erkinov A. Alisher Navoiy "Xamsa"si talqini manbalari (XV-XX asr boshi). – T.: Tamaddun, 2018. 37-bet.

qo'yish hollari ko'p uchraydi. Odatda bunday izohlar matnning hoshiyasiga qayd etiladi. Izoh sharhdan farq qiladi va unga nisbatan qisqa bo'ladi.¹⁴

Umuman olganda, tahlil va talqin orqali badiiy asarda ifoda etilgan mavzu va g'oya, milliy ruh va qahramonlar ruhiyati, muallif shaxsiyati, uslub va badiiyat kabi qator masalalar turli usullar orqali o'rganiladi.

Jahon adabiyoti miqyosida kuzatadigan bo'lsak, har bir xalqning ulug' ijodkorlari qoldirgan ma'naviy meros barcha zamonlarda nafaqat qalam ahillari, balki butun millat uchun ibrat va saboq maktabi, intilish nuqtasi bo'lib kelgan. Shuning uchun ular asos solgan ijod maktabining an'analari o'rganish va targ'ib qilish turli yo'sinda amalga oshirilib borilgan. Mumtoz asarlarni targ'ib qilishning dastlabki ko'rinishi sifatida ular asosida tuzilgan lug'atlarni aytishimiz mumkin. Buni ulug' shoir Alisher Navoiy ijodi misolida ham kuzatishimiz mumkin.

Alisher Navoiy asarlarining tili nihoyatda boy. Mutaxassislarining e'tiroficha, uning barcha asarlarida 26 ming 35 ta so'z qo'llangan. Shoir asarlarida bag'rida turkiy so'zlardan tashqari forsiy, arabiy so'zlar anchagina foizni tashkil qiladi. Bu esa o'z – o'zidan shoir asarlariga oid lug'atlar tuzishni talab qiladi.

“Badoe' ul-lug'at”, “Xamsa bo halli lug'at”, “Abushqa”, “Sangloh”, “Lug'ati atrokiya”, “Lug'ati turkiy”, “Lug'ati chig'atoy va turkiy-usmoniy”, “Halli lug'oti chig'atoyi “Xamsa”yi Navoiy”, “Nisobi Navoiy”, “Lug'ati Amir Navoiy”, “Dar bayoni lug'ati Navoiy”, “Halli lug'oti chig'atoyi” kabi qo'lyozma lug'atlarning barchasi Navoiy asarlari asosida tuzilgan.

Hazrat Navoiy asarlari tili murakkab, unda anglash qiyin bo'lgan leksik birliklar ham anchagina. Shuning uchun bo'lsa kerak, shoir hayotlik vaqtidayoq, ya'ni 1500 yilda Husayn Boyqaroning topshirig'i bilan Toli Hiraviy tomonidan “Badoyi' ul-lug'at” nomli lug'at tuziladi. Mazkur lug'at Alisher Navoiy asarlari asosidagi ilk lug'at hisoblanadi.

Qayd qilish lozimki, lug'atda, asosan, Navoiy asarlarida ishlatilgan sof turkiy (eski o'zbek)cha, mo'g'ulcha va juda oz miqdorda arabcha so'zlarning forscha-tojikcha izohi berilgan. Shu jihati bilan “Badoyi' ul-lug'at” ikki tilli

¹⁴. ¹⁴. Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. – T.: “Davriy press” HMU. 2013, 116-bet.

lug'atlar turiga mansubdir. Lug'atning tuzilishi, unda izohlangan so'zlar, tasdiqlovchi faktik materiallar xususida turkologiyada A. K. Borovkov, B. Hasanov, E. Umarov kabi olimlarning izlanishlarida kerakli ma'lumotlar berilgan.¹⁵

Professor A. K. Borovkov «Badoyi' ul-lug'at» faksimilesini o'z tarjimasini va kirish qismi bilan birga nashr qilgan¹⁶. Bu lug'at bugungi kunga qadar tilshunoslar hamda navoiyshunoslar uchun muhim manba sifatida beminnat xizmat qilib kelmoqda.

Navoiy asarlariga tuzilgan yana bir lug'at XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan «Abushqa»dir. Lug'atning 8 ta nusxasi bo'lib, ularning 5 tasi Leningrad, 3 tasi O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Sharqshunoslik va qo'lyozmalar institutlarida saqlanmoqda. Bu lug'atni birinchi bo'lib, qisqartirilgan qolda Vamberi, undan so'ng esa V. Velyaminov - Zernov to'laligicha fransuz tilida kirish so'zi bilan Sankt-Peterburgda 1869 yili nashr qildi. Lug'atning keng tarqalgan nomi uning ichiga kirgan so'zlarning birinchisi, ya'ni «Abushqa» dan olingan. Lug'atni shu so'z bilan atash Evropada boshlangani haqida «Abushqa»ning noshiri V. Belyaminov-Zernov xabar beradi, lekin uning o'zi lug'atni «al-Lug'at an-navoiyya va-l-istish-hodot al-chig'otoiyya», deb ataydi, chunki nashrga jalb qilingan bir qo'lyozmaning kotibi uni shu nom bilan atagan.¹⁷

«Abushqa» lug'atida 2000 ta so'z bo'lib, muallif asosiy lug'aviy birliklarni ajratib olmay, har xil grammatik shakllardagi so'zlarni alifbo tartibida berib boradi. Har bir so'z o'z ma'nolari va shu ma'nolarni ochib beruvchi misollar bilan birga beriladi. «Abushqa»da so'zlar alifbe tartibida joylashtirilgan. Bu esa undan foydalanishda qulaylikni yaratadi. Lug'atda Navoiy va boshqa shoirlar asarlaridan keltirilgan parchalardan olingan so'zlarning shakllari aynan saqlangan holda berildi.

¹⁵. Qo'ziyev U., Aslanova Sh. Navoiy asarlari asosida tuzilgan lug'atlar. Namangan ilmiy axborotnoma.2019, 6-son. 319-326-betlar.

¹⁶. Badayi al-lug'at - slovar. Tali Imani Geratskogo k sochineniyam Alishera Navoy. Pervod i vvedenie A. K. Borovkova, IVL, M. 1961.

¹⁷. Botirbek Hasanov. Javohir xazinalari (Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan qo'lyozma lug'atlar). - T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989, 17-bet.

«Abushqa»dan soʻng ikki asr davomida Alisher Navoiy asarlariga bagʻishlangan katta lugʻat tuzilgani koʻzga tashlanmaydi. Bu davr ichida Navoiy asarlari qoʻlyozmalari hoshiyalariga bitilgan kichik lugʻatchalargina shu qoʻlyozmalar bilan birga bizgacha etib kelgan. Eski oʻzbeksa-forscha lugʻatnavislik anʼanalarining XVIII asrdagi ravnaqi Mirza Muhammad Mahdiyxon nomi bilan bogʻliq, lekin uning hayot yoʻli haqida maʼlumot juda oz.¹⁸ Mirza Mahdiyxon “Sanglox” nomi bilan mashhur boʻlgan lugʻatini XVIII asrning oʻrtalarida (1760-yilda) yaratdi. Eski oʻzbek tilidagi 8000 soʻzni oʻz ichiga olgan bu ulkan asar ikki qismdan iborat: 1. Grammatik qism; 2. Lugʻat.

Lugʻatga “Sanglox” deb muallifning oʻzi nom beradi. Bu haqda muallifning oʻzi lugʻatning kirshida oʻzbek tili va Navoiy leksikasi iboralarining salobati va soʻzlarining qiyin (qattiq)ligi sababli kitobga “Sanglox” nom qoʻyganini aytadi.¹⁹ Lugʻat 24 bobdan iborat. Boblarning hajmi turlicha, baʼzi boblarda 4-5 ta soʻz berilsa, baʼzi boblarda soʻzlarning miqdari 2000 tagacha yetkazilgan. Lugʻatda soʻzlar bilan bir qatorda, koʻplab turgʻun birikmalar, frazeologik iboralar ham izohlangan.

“Sanglox”ning lugʻatshunoslik tarixidagi ahamiyati juda katta. “Mirza Mehdixonning turkolog sifatidagi qimmat shundan iboratki, u chigʻatoy adabiy tilini oʻrganish jarayonida adabiy yodgorliklar bilan birga, bir tomondan, anatoliya, ozarbayjon turklarining, ikkinchi tomondan, Oʻrta Osiyo jonli dialektlarini qiyoslashga tortdi”.²⁰

XIX asrda Fath Ali Kojariyning “Lugʻoti atrokiya” (“Turklar lugʻati”), Muhammad Xoksor tomonidan 1798-yilda tuzilgan “Muntaxab ul-lugʻat” (“Tanlangan lugʻatlar”) hamda Shayx Sulaymon Buxoriyning “Lugʻati chigʻatoyi va turki usmoniy” kabi asarlarida ham Alisher Navoiy ijodidan olingan parchalarga keng oʻrin ajratiladi.

Alisher Navoiy asarlari boʻyicha tuzilgan lugʻatlardan yana biri – “Xamsa bo halli lugʻat” asaridir. Lugʻat kotibi va muallifi nomaʼlum boʻlib, 18 yil davomida

¹⁸ Yuqoridagi manba, 31-bet.

¹⁹ Oʻsha manba, 33-bet.

²⁰ Navoiy asarlarining tilining izohli lugʻati. (E.Fozilov rahbarligida) 4jildlik. Ijild. – T.: Fan, 1983. 8-bet.

yoziq bitirilgan. Lugʻat maqolasi bosh soʻz, izoh, soʻng illyustrativ misol sifatida Navoiy asarlaridan iqtiboslar keltirilgan.²¹ Lugʻat Alisher Navoiy “Xamsa” asarining 1845-46 yillarda Qoʻqonda koʻchirilgan qoʻlyozmalarining hoshiyalariga yozilgan boʻlib, sakkiz mingga yaqin soʻzga izoh berilgan.²² Lugʻat muallifi lugʻaviy birliklar tanlash va izohlashda oʻquvchining “Xamsa” matnini toʻgʻri va mukammal tushunishiga eʼtibor bergan. Shu tufayli ham ayrim koʻp maʼnoli soʻzlarni izohlash faqat doston matnlari vositasida amalga oshirilgan. Jumladan, *rud* soʻzi quyidagicha izohlangan: 1) *ariq* (Sabʼayi sayyor, 98); 2) *daryo* (Saddi Iskandariy, 62,125); 3) *yosh* (Layli va Majnun, 42); 4) *nagʻma* (Saddi Iskandariy, 6, 21, 55, 101, 112; Sabʼayi sayyor, 17); 5) *tori nagʻma* (Sabʼayi sayyor, 92); 6) *ustang* (Saddi Iskandariy, 62). Soʻzlarni bu tartibda joylashtirish boshqa lugʻatlarda ham, xususan, Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”, Mahmud Zamaxshariyning “Muqaddimat ul-adab” va muallifi nomaʼlum boʻlgan “Kitob at-tuhfat az-zakiya fi lugʻatit-turkiya” kabilarda ham uchraydi.²³ Boshqa lugʻatlar singari mazkur manbada ham Alisher Navoiy merosidan misollar keltiriladi.

Bundan tashqari, Navoiy asarlari uchun tuzilgan lugʻatlar safida “Lugʻati Amir Navoiy”, “Dar bayoni lugʻati Navoiy”, “Halli lugʻati chigʻatoyi Xamsayi Navoiy”, “Halli lugʻati Xamsayi Navoiy” kabilarni ham sanab oʻtishimiz mumkin.²⁴

Ulugʻ shoir asarlariga oid lugʻatlar tuzish ishlari XX asrda ham davom etdi. Ayniqsa, oʻtgan asrning ikkinchi yarmida bu sohada amalga oshirilgan ishlarni navoiyshunoslikning muhim yutugʻi sifatida eʼtirof qilish mumkin.

Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining tarixiy leksikologiya va leksikografiya boʻlimida atoqli olim E.Fozilov rahbarligi va sharq tillari bilimdonlari Q.Muhiddinov, Yu.Shokirov, N.Xoʻjayev, J.Lapasov, I.Nosirov, Z.Hamidov, B.Bafoyev va boshqalar ishtirokida tuzilgan toʻrt jildli «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli

²¹ Husanov N. Bir noyob lugʻat va uning muallifi // Fan va turmush, 1982, № 3. 32-bet.

²² Umarov E.A. «Badoyi ul-lugab» i «Sanglax» kak leksikograficheskie pamyatniki i istochniki izuchenie starouzbekskogo yazika XV- XVIII vv. ADD. – T., 1989. 14-bet.

²³ Husanov N. Bir noyob lugʻat va uning muallifi // Fan va turmush, 1982, № 3. 32-bet.

²⁴ Qoʻziyev U, Aslanova Sh. Navoiy asarlari asosida tuzilgan lugʻatlar. NamDU ilmiy axborotnomasi. 2019 yil, 6-son. 319- bet.

ti» ilmiy qimmatini nihoyatda baland nashrlar sirasidandir. Lugʻat nafaqat mos olimlarning, balki qadim Sharq tarixi, ilmlari, madaniy merosi donlarining oʻtkir fahmu zakovati samarasi sifatida yuzaga kelgan. Shu lan lugʻatning bugungi kundagi amaliy qimmatini ham yuksak²⁵. Bundan ari, P.Shamsiyev, S.Ibrohimovlar tomonidan tuzilgan “Navoiy asarlari ti” (Muharrir S.Mutallibov. Toshkent - 1972) uzoq yillardan beri Alisher iy asarlarining ixlosmanlari uchun koʻmakdosh boʻlib kelmoqda.

Ulugʻ shoir asarlari yuzasidan tuzilgan lugʻatlarni takomillashtirish borasida keyingi yillarda talaygina ishlar amalga oshirildi. Jumladan, E. Fozilov nidan “Alisher Navoiy asarlari lugʻati” (Toshkent–2013) yshunosligimizning bu sohadagi yutuqlaridan biri boʻldi. Mazkur lugʻatning iklari juda koʻp. Jumladan, lugʻatda Alisher Navoiy asarlari nashrlarida (15,) jildli) kitobxonni chalgʻituvchi juda koʻp xato va gʻalizliklarning lugʻatda ishini uning muhim jihati va yutugʻi sifatida eʼtirof qilish mumkin.

ʻulosa qilib aytganda, ulugʻ shoir ijodi yuzasidan olib borilgan har qanday otlar, tuzilgan lugʻatlar Hazrat Navoiyni anglash yoʻlidagi ijobiy odimlar anadi.

Savol va topshiriqlar:

Sharh nima? Sharq adabiyotida nega sharh ilmiga alohida eʼtibor bilan qaraganlar? Buning sabablarini qanday izohlaysiz?

“Sharh”, “tafsir”, tushunchalarining bir-biridan qanday farqli jihatlari mavjud?

“Taʼvil” tushunchasiga manbalar asosida izoh berishga harakat qiling.

“Taʼvil”ning “sharh” va “tafsir” tushunchalaridan qanday farqli jihatlari bor?

ʻikringizni misollar asosida izohlashga harakat qiling.

slom mintaqa madaniyatida tavsir ilmiga munosabatning akomillashuvining sabablari nimada deb oʻylaysiz?

Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. 4 jildlik. - T.: Fan, 1983.

6. Lugʻatlar asosida “ta’vil” soʻziga berilgan izohlarni oʻrganib chiqing, uning tafsir ilmiga qanday aloqasi borligini oydinlashtirishga harakat qiling?
7. Tahlil, talqin tushunchalarining adabiyotshunoslikdagi ahamiyati qaysi oʻrinlarda koʻrinadi?
8. Izoh nima? Uning “tavil”dan qanday farqi bor?
9. A. Navoiy asarlari yuzasidan tuzilgan qanday lugʻatlar mavjud?

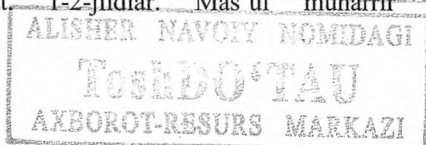
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

Matn va manbalar:

1. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar toʻplami. XX jildlik. VII jild. Hayrat ul - abror. –T.: “Fan”, 1991.
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (nasriy bayoni bilan). – T.: G'G'ulom nomidagi NMIU, 2006.
3. Rahmatulloh qori Obidov. Qur'on va tafsir ilmlari. «Toshkent Islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. 2003.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz –T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2006.
6. Hasanxoja Nisoriy. “Muzakkiri ahbob” (I.Bekjon tarjimasini). – T.: “Xalq merosi. 1993.
7. Qur'oni Karim . Alouddin Mansur tarjimasini. – T.: “Choʻlpon”, 1992,
8. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimasini. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot - matbaa birlashmasi. 2004.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

9. Alisher Navoiy: Qomusiy lugʻat. 1-2-jildlar. Mas ul muharrir Sh.Sirojiddinov. – T.: Sharq, 2016.

10. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 2-tom. –T.: Fan, 1983.
11. Alisher Navoiy ijodiy va ma'naviy merosining olamshumul ahamiyati (xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). –T.: O'zbekiston, 2018.
12. Alisher Navoiy. G'azallar. Sharhlar. –T.: Kamalak, 1991.
13. Aliybek Rustamiy. "Bismilloh"ning ma'nosi. – T.: Cho'lpon, 1993.
14. Botirbek Hasanov. Javohir xazinalari (Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan qo'lyozma lug'atlar). – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
15. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - T.: O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
16. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. – T.: Ma'naviyat. 2005.
17. Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. (E.Fozilov rahbarligida) 4 jildlik. I jild. – T.: Fan, 1983. 8-bet.
18. Navoiy asarlari lug'ati. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.
19. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – T.: Tamaddun, 2018.
20. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – T.: Akademnashr, 2010.
21. Qo'ziyev U., Aslanova Sh. Navoiy asarlari asosida tuzilgan lug'atlar. Namangan ilmiy axborotnoma. 2019, 6-son.
22. O'zbek tilining izohli lug'ati. – M.: 2 tomlik. 1 tom. 1981.
23. Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. –T.: "Davr press" HMU. 2013.
24. Hasanov B. Javohir xazinalari (Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan qo'lyozma lug'atlar). –T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.

4- modul. NAVOIY DOSTONLARI VA NASRIY ASARLARINI SHARHLAB O‘QITISH

1-mavzu. Navoiy dostonlarini sharhlash tamoyillari.

1. “Xamsa” dostonlarini nasriylashtirish an’anasi.
2. “Xamsa” tabdillari.
3. “Xamsa” dostonlarini sharhli o‘qish uchun tavsiyalar.

Tayanch tushunchalar: Nazm, nasr, nasriylashtirish, an’ana, “Xamsa”, tabdil, sharh, Umar Boqiy, Mir Mahdum ibn Shohyunus.

Alisher Navoiy ijodiy merosini o‘rganish o‘zi yashagan davrda boshlangan bo‘lsa-da, hali hanuz bu sohadagi qiziqishlar to‘xtagani yo‘q. Chunki she‘riyatning ulkan sarhadlarini zabt etgan shoir ijodi hamon ijodkorlar uchun sirli bir olam, intilish va ilhom manbai bo‘lib kelmoqda.

Tasavvufshunos olim N.Komilov “Xamsa” asarining Sharq adabiyotidagi o‘rniga ta’rif berib shunday yozadi: Qadim Sharqning ko‘p asrlik badiiy-estetik tajribalari, adabiy an’analari, hikmat va zakovatini bir karra yakunlagan qomusiy mazmundagi «Xamsa» ayni paytda so‘z san’atining bebaho ganjinasidir”.²⁶ Mana shunday muazzam asarni tushunish, uni butun latofati bilan anglash bugungi kitobxon uchun murakkab ekanligi sir emas. Shuning uchun “Xamsa” dostonlarini nasriylashtirish ishlari amalga oshirilgan.

Ta’kidlash kerakki, Sharq adabiyotida badiiy asarlarga sharh yozish, ularning nasriy bayonlarini yaratish an’anasi anchagina tarixiy yo‘lni bosib o‘tdi. Alisher Navoiy «Xamsa» dostonlari nasriy bayonlarining yaratilishi ham ana shu an’ananing bir davomi hisoblanadi. “O‘zining amaliy natijasi bilan yillar sinovidan o‘tgan nasriy bayon shoir bilan kitobxon o‘rtasidagi vositachi manba sifatida faol iste’molga kirib bordi”.²⁷

²⁶.Komilov N. Tarjimami yo talqin? (“Xamsa”ning nasriy bayoni xususida). Xizir chashmasi. – T.: Ma’naviyat, 2005. 283-bet.

²⁷. Tojiboyeva Ozoda. Navoiy “Xamsa”sining nasriy bayonlari: prinsiplari, mezonlari, usullari. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. 5-bet.

Adabiyotshunoslarning e'tiroficha, tom ma'nodagi navoiyshunoslik XX asrning boshlarida shakllana boshlandi. Adib ijodi turli yo'nalishlarda tadqiqot olib borildi. Mana shunday ishlardan biri Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarining qisqartirilgan bayonlarini tuzish edi.

Badiiy asarlarning nasriy bayonlari davr talabi, kitobxon saviyasini oshirishga olgan holda yaratilar ekan, ularda badiiy asarning butun "bo'y basti"ga bo'lgan jihatlarni ko'rsatish, so'z qudrati va u orqali hosil qilingan badiiylik xususini kitobxonga qulay bir shaklda yetkazib berishdan iboratdir.

Navoiyshunoslikda XIX asrning boshlarida Umar Boqiy tomonidan yaratilgan "Farhod va Shirin" hamda "Layli va Majnun" dostonlari asosidagi qissalar, Mir Maxdum ibni Shoh Yunus va Haybatulloh xo'ja Xislat yaratgan "Nasri Xamsai benazir" xususida talaygina ishlar amalga oshirilgan²⁸. Umar Boqiy «Farhod va Shirin» hamda «Layli va Majnun»larning nasriy bayonlarini yaratgan bo'lsa, keyinchalik Mulla Siddiq "Sab' ai sayyor" va "Lisonut tushiq" dostonlarini ham nasriylashtirdi.

Umar Boqiy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Xiva adabiyotida yashab ijod etgan. U Navoiy dostonlarining g'oyaviy mazmunini, xarakterini saqlab, asliyatga nihoyatda yaqinlashtirib nasriylashtirgan. Dostonlarning muqaddima va xotima qismlarini tushirib qoldirib, xalq orasida tarqatilib, voqealarning asosan asar mazmuniga mos ravishda berishgan.

XX asrning boshlarida ham A. Navoiy asarlarini nasriy bayonlarini yaratish yana davom etdi. "Xamsa" tarkibiga kirgan besh dostondan to'rttasini nasriy bayonlari yaratgan va navoiyshunoslikda "Nasri Xamsayi benazir" nomi bilan

---

²⁸ "Farhod va Shirin" dostoni to'g'risida / Tanlangan asarlar. II-jild. –Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – B. 131-132; I. "Farhod va Shirin"ning xalq varianti haqida. Filol. fan. nomz... diss. – Toshkent: 1950. – B. 35-36; Hayitov A. Navoiy "Xamsa"sin nasriylashtirish: an'ana, tabdil va talqin. Filol.fan.nomz. diss. – T., 2000; Komilov N. Tarjimami yo "Xamsa"ning nasriy bayoni xususida) / Xizr chashmasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – B. 291. Komilov N. Navoiy "Xamsa"ning nasriy bayoni xususida) / Xizr chashmasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2005. – B. 291; v M. Nurli qalblar gulshani. – Toshkent: Fan, 2007. - 168 b; Ergashov Q. Nasri Xamsai benazir // O'zbekiston adabiyot san'ati. – Toshkent, 2009. 18 dekabr. № 51 ; Solihova H. Alisher Navoiy izdoshlari. - T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot markazi, 2005. - 192 b.

mashhur bo‘lgan nasriy bayonlar muallifi Mir Mahdum ibn Shohyunusdir. Bu nasriy bayonlar kitob holida litografiyada nashr etilib, xalq orasida tarqatilgan.

Mahdum ibn Shohyunus “Xamsa” tarkibidagi “Saddi Iskandariy”, “Sab’ai sayyor”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” dostonlarini sodda va ravon tilda nasriylashtirdi.

“Nasri Xamsayi benazir” haqida fikr bildirgan adabiyotshunos olim Qodirjon Ergashev O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan, 1908 yilda G‘ulom Hasan Orifjonov litografiyasida chop etilgan “Nasri Xamsayi benazir” nusxasi bilan tanishib, muqaddimada muallifning “Xamsa” dostonlarini nasriylashtirish sabablarini o‘rganadi. Muqaddimada bu haqda shunday yozilgan: “Ammo ahli donish va rasolar qissayi ma’jub va hikoyati marg‘ublardin bahramanddurlar. Ammo ushbu zamonning aksar odamlari savodxon faqat bo‘lub, nazmning fahmidin ojiz va bebahradurlar. Shu jihatdan avomunnos ham bahra olurmukin deb qosirona nasr tariqida baqadri toqat bayon qildim”²⁹.

Ko‘rinib turibdiki, muallif A. Navoiy dostonlarining nasriylashtirish sabablari sifatida “Ammo ushbu zamonning aksar odamlari savodxon faqat bo‘lub, nazmning fahmidin ojiz va bebahradurlar”, deb ko‘rsatadi. Mana shu fikrning o‘ziyoq nafaqat Mahdum ibn Shohyunusning maqsadini, balki A. Navoiy asarlarini keyingi davrlarda ham nasriylashtirilishining sabablarini ko‘rsatib turibdi.

Mir Mahdum o‘z nasriy bayonida Navoiy dostonlaridan ikkitasining nomini o‘zgartirib beradi va “Saddi Iskandariy”ni “Iskandarnoma”, “Sab’ai sayyor”ni “Bahromi haft manzar qissasi”, deb ataydi. Shuningdek, u dostonlarning joylashtirilish tartibini ham o‘zgartirgan. “Nasri Xamsayi benazir”da avval “Saddi Iskandariy”, keyin “Sab’ai sayyor” va “Layli va Majnun”, oxirida “Farhod va Shirin” dostonlari joylashtirilgan. Bu ish Mir Mahdum tomonidan ongli ravishda ma’lum bir maqsad bilan qilingan va “Nasri

---

²⁹. Qodirjon Ergashev. «Nasri xamsayi benazir». O‘zbekiston adabiyoti va san’ati gazetasi 2009 yil 51-son.

msayi benazir”da bu haqdagi qaydlar mavjud. Dostonlardan ikkitasi, ya’ni “Saddi Iskandariy” va “Sab’ai sayyor”ning nasriy bayonlari tugagandan so’ng allif kichik bir chekinish qiladi va o’quvchilarning diqqatini bu asarlardagi xalq, ezgulik g’oyalariga qaratadi, ayniqsa, ijtimoiy adolat masalasiga urg’u beradi. Bundan ma’lum bo’ladiki, Mir Mahdum “Xamsa”dagi ijtimoiy mazmuni birinchi o’ringa qo’yadi va nasriy bayonda dostonlarni o’zining ana shu mazmuni ashlariga muvofiq joylashtiradi. Albatta, ijtimoiy mazmun va g’oyalar “Xamsa”ning barcha dostonlarida bor. Lekin “Saddi Iskandariy”da bu g’oya asosiy obraz, unda mujassamlashgan odil shoh, ma’rifatli hukmdor siyosiy obraz juda yaqqol ifodalangan. Shu sababli “Nasri Xamsayi benazir”da “Saddi Iskandariy”ning nasriy bayoni birinchi qilib berilgan.³⁰

Bilamizki, “Xamsa” ma’lum kompozitsion qurilishga ega asar. E’tibor berilsa, Mahdum ibn Shohyunus nafaqat “Xamsa” tarkibidagi asarlarni o’rniga qo’ygan munosabatda bo’lgan, balki nasriy bayonlar tarkibidan “Hayrat ul-abror”ning mazmunini tushirib qoldirgan. Buning albatta, qator sabablari bo’lishi mumkin. Birinchidan, asarda A. Navoiyning falsafiy, axloqiy, ilohiy-irfoniy qarashlari nasriy jihatdan badiiy ifodalangan bo’lsa, ikkinchidan asarning yagona syujetga bog’lanish masalasi ham uning nasriy bayoni yaratilishida qiyinchiliklar tug’dirishi tabiiy. Uchinchidan, “Xamsa”ning nasriy bayonlarini kuzatadigan bo’lsak, ularda asosan ma’lum bir voqea-syujetga asoslangan dostonlarga murojaat qilingan.

“Nasri Xamsayi benazir”da muallif hozirgi nasriy bayonlar singari asl bayonlardan uzoqlashmasa ham, o’z davri umumiy xususiyatlariga suyangan holda asar ma’nosini an’anaviy, ayricha munosabat bilan yondashadi. Bu birinchidan, baytma-bayt nasriylashtirishdir.

Xulosa qilib aytganda, “Nasri Xamsayi benazir” dostonlar mazmunini an’anaviy usulda anglatish maqsadida bajarilgan dastlabki nasriy bayon, davr ma’rifatparvar ziyolilarining Navoiy ijodini o’zbek kitobxonlariga kengroq tanishtirish maqsadida amalga oshirgan ishlaridan biri edi.³¹

30. Abdurajab Ergashev. «Nasri xamsayi benazir». O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasining 2009 yil 51-son.

31. Tojiboyeva. "Hayrat ul -abror" hikoyatlarining klassik tabdili xususida. Alisher Navoiy va XXI asr (Respublika ilmiy-jamoa anjumani materiallari). – T.: Tamaddun, 2016. 145-bet.

A. Navoiy asarlarini nasriylashtirish harakatlarini davom ettirgan ijodkorlar yana biri G'afur G'ulomdir. U "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayonini tayyorladi. Bu matn 1940 yilda nashr qilindi. G'afur G'ulom tomonidan amalga oshirilgan nashrda dostonning so'zma-so'z nasriy ifodasi asliyat bilan yonma-yon qo'yilib, nashr qilingan. Dostonning mazkur nashri 1948-, 1950-, 1956-yillarda ba'zi tuzatishlar kiritilib, chop etilgan. Bu haqda G' - G'ulom shunday yozadi: "Dostonning tili keng o'quvchi ommasiga anglashilarli bo'lsin uchun bugungi adabiy tilda nasr bilan ham yozib chiqdim. Har bir baytning to'g'risida uning hozirgi adabiy tildagi ifodasi ham berildi".³²

Ta'kidlash kerakki, 1956-yilda amalga oshirilgan nashrda dostonning umumiy hajmi 46 bobdan iborat. Demak, dostonning 8 bobi davrning mash'um siyosati tufayli qisqartirib tashlangan.³³

Shoir, nosir bo'lish bilan birga, adabiyot va tarixga oid ko'pgina ilmiy asarlar yaratgan zabardast olim Sadriddin Ayniy ilmiy faoliyati davomida Alisher Navoiy ijodiy merosiga alohida diqqat va e'tibor bilan qaragan.

Olimning bu boradagi faoliyati ikki yo'nalishda yuzaga chiqdi:

1. Matnshunoslik doirasidagi faoliyati.
2. Tanqidchilik faoliyati.

Sadriddin Ayniy ilmiy-ijodiy faoliyatida uning matnshunoslik borasidagi xizmati muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. U buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy "Xamsa"sining qisqartirilgan tanqidiy matnini tayyorlashdek ulkan ishga qo'l urdi. Mazkur nashrda olim Alisher Navoiy "Xamsa"sining ayrim o'rinlarini nasriy shaklda bayon etdi va sahifalar ostida sharhlar hamda asarning she'riy qismlaridan parchalar keltirdi. Mazkur nashr 1939-yilda tayyorlangan va 1940 yili lotin alifbosida chop etilgan bo'lib, 1947-yilda esa Solih Muttalibov, Sobirjon Ibrohimov va Porso Shamsiyev kabi olimlar tomonidan asarning nasriy qismlari va

³². A. Navoiy. Farhod va Shirin. (G'. G'ulom nasriy ifodasi bilan. So'z boshi muallifi H. Olimjon.-T.: O'zSSR Davlat nashriyoti, 1956. 716 b.

³³. Qarang: A. Arslonov. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayonlari. So'z san'ati jurnali. 2019 yil 1-son. 69-75-betlar.

hifalar ostidagi sharhlar qisqartirilgan va ixchamlashtirilgan holda kirill fbosida bosilib chiqqan.³⁴

Sadriddin Ayniy yaratgan qisqartma nashrda “Xamsa” mazmuniy tunligini to‘la saqlab qolgan va xalqqa tushunarli va soddaroq shakldagi ifodaga a. Mazkur shakl bir qarashda xalq dostonlarining ko‘rinishini eslatadi, ya’ni iriy va she’riy qismlardan tarkib topadi. Aynan shunday shakliy tanlanish tshunosning xalqona uslublarga o‘rgangan ommaning dunyoqarashi, nikilgan shaklga yana murojaat etish ehtiyojining tug‘ilishi va shu orqali rning “Xamsa”ni o‘qib-o‘rganishlari uchun sharoit yaratish mumkinligini rsatadi. Mazkur ish Sadriddin Ayniyning keng xalq ommasini savodli, mumtoz biyotni tushunadigan bilimdon va undagi donoliklardan bahramand bo‘lib, naviy olamini, hayotini yaxshilash sari burishga hozir bo‘la oladigan komil nmlarni ko‘rishga bo‘lgan kuchli intilishlarini, ulkan xalqparvarlik fazilatlarini oiyon etadi.

Nasriy qismlarda matnshunos dostondagi voqelik bayoniga shikast azmagan holda ko‘proq shoirning g‘oyaviy qarashlarini ifoda etishga intiladi. alan, asarning bir o‘rnidan misol keltiraylik:

“Navoiy ko‘p olimlarning bunday johillarga muhtoj bo‘lganliklarini aytadi, i mansab olishga vosita qilib, zolim beklar va johil amirlarning eshigida anib yuruvchi nafs quli – mansabparast olimlar to‘g‘risida shunday deydi:

... Ilmi kim vositai joh etar,
O‘ziniyu xalqni gumroh etar.
Olim agar joh uchun o‘lsa, zalil,
Ilmi aning jahlig‘a bo‘lg‘ay dalil.
Ilm ila kim johg‘a mayl aylabon,
Bahr suvin xo‘yg‘a tufayl aylabon.
Itki, erur jiyfada maqsud anga,
Bo‘lsa, murassa’ juli, ne sud anga?..

y A. Xamsa. (Qisqartirib nashrga tayyorlovchi S.Ayniy). – T.: O‘zdamnashr, 1947. – 432 b.

Dunki, topib ilm rayosat uchun,

Xil'at etib hulla, najosat uchun".³⁵

Ko'rinyaptiki, Ayniy ijodkor ifoda etmoqchi bo'lgan didaktikani, murakkab tashbeharsiz, sodda bayon uslubi bilan kitobxonga yetkazish maqsadini ko'zlagan.

Yana ayrim o'rinlarda esa matnshunosning shoir yaratgan betakror tasviriy ifodalar hamda ushbu ifodalar anglatgan ma'no-mohiyatni yetkazish ehtiyojini ham his etganligini kuzatish mumkin. Masalan: «Qays yarim kechalarga borganda hushiga keldi, ammo bu erda gullar, sabzalar va boshqa go'zallar orasida Laylini ko'rماغach, dod deb kiyimlarini yirtadi va o'zining yuziga uradi. Tong otib, kun yorishguncha, dod-faryod qiladi.

Kun yorishgach, gullar, binafshalar, nargislar va sarvlarni ko'rib, ularning ba'zilarini o'z ma'shuqasiga o'xshatib, ularga gapiradi.

Navoiy bularni tasvirlagach, Qaysning bulbulga gapirgani to'g'risida aytadi: «...»³⁶, - deb yozadi va asarning o'sha joyidan parcha keltiradi.

Shuningdek, nasriy bayonda asar syujetidagi voqealar rivojining murakkab silsilasi qisqacha bayon etilgan bo'lib, bunda olim asarni soddaroq ko'rinishda ifodalash orqali kitobxon tomonidan osonroq o'zlashtirishini ta'minlash maqsadini ko'zlaganligi seziladi:

«So'ngra Farhod bilan Shirinning tong otguncha behush yotganliklari va tong otgandan keyin Farhod hushiga kelib, toqqa qarab qochgani, Shirin bo'lsa, uning g'amida azobda qolgani bayon etiladi. Farhod bilan Shirinning munosabatlari to'g'risida shoir aytadi»³⁷, - deb ifoda etadi yozuvchi.

Asardan tanlab keltirilgan she'riy qismlar ham ba'zan voqea bayoni, ba'zan qahramonlar, joy va holatlar tasviri, yana ba'zan esa shoirning falsafiy, ijtimoiy qarashlari ifodasi aks etgan o'rinlardan keltirilgan parchalardir.

Asarni tushunishni osonlashtiruvchi yana bir qulaylik izohlar orqali yuzaga chiqqan. Matnshunoslarning murakkab tarixiy so'zlariga oid lug'at shakliga ega

³⁵. Navoiy A. Xamsa. (Qisqartirib nashrga tayyorlovchi S.Ayniy). - T.: O'zdamnashr, 1947. 52-bet.

³⁶. Yuqoridagi manba, 203-b.

³⁷. Yuqoridagi manba, 142-bet.

oʻlgan izohlardan tashqari, sahifalar ostida kitobxonga yozuvchining ishoralari mazmuniga oid juda koʻplab sharhlarni berib oʻtadi. Masalan, «Bu tamanno» rikmasini «Farhod va Shirinni yozish tilagi», deb izohlasa, «Bahri bepoyon» rikmasiga «Farhod va Shirin» dostonini yozish fikri» degan tarzda izohni qayd etadi. Shuningdek, sahifa ostida berilgan sharhlarda ijodkorning badiiy mahoratiga, rim misra yoki baytlarning mazmuni, badiiy ishoralarning zamini va mohiyatiga dalil tushuntirishlar aks etgan, ayrim satrlar yoki baytlarning nasriy bayoni oʻzlashtirilgan. Masalan, quyidagi sharh fikrimizga asos boʻladi: “Muftilarning fatvoʻ voyat qogʻoz)lari: “Koʻrinishda, kechalari bazm quruladigan bogʻ (xababiston)day ziynatli, ulardagi muhrlar toʻlun oyday yaltiraydi. Lekin diqqat bilan qarasang, u “bogʻning har tomoni azob bilan toʻla, har bir guli ichidan yuzdan chiqqan”, deyilgan. Keyingi ikki misrada yana shakl oʻxshashligidan foydalanib, soʻz oʻyinini qoʻllagan: shariat “ayn”, “gʻabn” deyilgan. Haqiqatda bogʻ b alifbosi bilan yozganda “ayn” bilan, zarar-ziyon maʼnosida boʻlgan arbn”ning maʼnosi birdir.³⁸ Havoladagi mazkur sharhlar Sadridin Ayniyning aqat matnshunos, tanqidchi, balki yirik nazariyotchi olim, adabiyotshunoslikdagi salohiyatini namoyon etib turadi.

Koʻrinyaptiki, Sadridin Ayniy qisqartma matnni tayyorlashda asar matnini qisqacha bayon etish va bayonni asl matndan parchalar bilan dalillab koʻrsatish asosida shakllantirgan boʻlsa, sarlavhalar ostidagi izohlarni shoir ishoralari asosida, badiiy mahorat qirralarini namoyon etuvchi misralar mazmunining mohiyatini, tushunilishi qiyin boʻlgan soʻzlarning izohi asosida tartibga soladi.

Kitobning soʻngida “Tarixiy shaxslarga izoh” va “Lugʻat” ilova qilinadi. Kitobning matnida uchraydigan yigirmadan ortiq tarixiy shaxslar shunchaki qisqacha bayon bilan koʻrsatilmaydi, balki ularning biografiyasi batafsil yoritiladi. Mazkur sharhlar shoir asarida tutgan tarixiy, ijtimoiy voqelikni teran tushunishga yordam beradi. Lugʻatda esa soʻzlarning ayrimlari birgina izoh bilan, ayrimlari esa bir necha

---

38. Ayniy A. Xamsa. (Qisqartirib nashrga tayyorlovchi S. Ayniy). – T.: Oʻzdamnashr, 1947. 54-b.

ma'nolari bilan sharhlanadi. Ayni paytda lug'at so'zlarning qaysi tildan kirganligi to'g'risidagi ma'lumot aks etganligi bilan ham qimmatlidir.

Muhimi, qisqartma matnda asarning umumiy mazmuniy izchilligi buzilmagan. Shoirning g'oyaviy maqsadi to'la-to'kis o'z ifodasini topgan. Shuningdek, matnshunos Sadriddin Ayniyning shoirlik va nosirlik iste'dodi asarning qisqartma bayonini yaratishda ham qo'l kelgan. Nasriy matn shakllantirgan jumalarda Ayniyning o'tkir qalam sohibi sifatidagi iste'dodi namoyon bo'lgan. Asarning tanqidiy matnini tayyorlashda esa uning keng nazariy bilim va teran tasavvurga ega olimlik salohiyati yordam bergan.

Navoiy asarlari nasriy bayonlarini tuzish an'anasi bugungi kungacha davom etib kelayotgan ijodiy jarayondir. Bunga misol qilib navoiyshunos olim Abduqodir Hayitmetov tomonidan amalga oshirilgan nasriy bayonlarni³⁹ keltirishimiz mumkin. Mazkur nasriy bayonning xususiyatlari haqida N. Komilov "Tarjimami yo talqin? ("Xamsa"ning nasriy bayoni xususida)" nomli tadqiqotida to'xtalib o'tadi.⁴⁰

Istiqloq davrida "Xamsa" dostonlarining nasriy bayoni adabiyotshunos olim A. Hojiahmedov tomonidan ham amalga oshirildi. Mazkur nasriy matnda "kirish va xulosa qismlari tushirib qoldirilgan, asardagi cho'zilib ketgan ba'zi o'rinlar: manzaralar, monologlar ixchamlashtirilgan. Bu xil yondashish dostonlarning to'liq tushunilishiga imkon bermaydi. Ular hakida keng ma'lumot hosil qilish uchun dostonlarning to'liq nasriy bayoni, qolaversa, albatta, Navoiy dostonlarining o'zi bilan mukammal tarzda tanishish lozim. Ushbu kitob esa dostonlar mazmunini osonroq tushunib olishga yordam beradi, xolos. Lekin A. Hojiahmedov nashrining o'tgan asr nasriy talqinlaridan keskin farq qilib turadigan bir jihati-unda bugungi kun nafasi ufurib turibdi, u muayyan mahdudliklardan xoli bir nasriy talqindir".⁴¹

Xulosa qilib aytganda, nasriy bayon ijodiy jarayon sifatida she'riy asarning, ayniqsa, mumtoz matn mag'zini "chaqish"da kitobxonga ko'makka kelishi bilan

³⁹ . Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Nasriy bayon qiluvchi A. Hayitmetov. – T.: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974.

⁴⁰ . Komilov N. Tarjimami yo talqin? ("Xamsa"ning nasriy bayoni xususida) / Xizr chashmasi. – T.: Ma'naviyat, 2005. 283-300-betlar.

⁴¹ . Arslonov A. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayonlari // So'z san'ati. 2019 yil 1-son. 69 -75-betlar.

hamiyatli. Har qanday nasriy bayon asl matning oʻrnini bosa olmasa-da, asl manba muallifining ijod laboratoriyasi bilan, undagi kitobxon uchun sirli va murakkab boʻlib tuyulgan jihatlar bilan oʻquvchini tanishtiradi. Boshqacha qilib aytganda, nasriy bayon asl manba muallifi va kitobxon oʻrtasida koʻprik vazifasini oʻtaydi.

Taʼkidlash joizki, Alisher Navoiy ijodi yuzasidan olib borilgan barcha ilmiy oʻzgarishlar, nasriy bayonlar, yaratilgan lugʻatlardan koʻzlangan yagona maqsad - lugʻat shoirning badiiy mahoratini oʻrganish, asarlarida ilgari surilgan oʻlmas qoʻlyozmalarni targʻib qilish ...va hokazolardan iborat. Bugun ulugʻ shoir asarlarini oʻqituvchi sifatida oʻqituvchi bilan oʻrganishda esa har bir kitobxon - oʻquvchining faolligi taʼminlanmas ekan, biz Navoiydan uzoqlashishimiz turgan gap. Buning oldini oʻqituvchi sifatida oʻqituvchi xoh katta-kichik, xoh nasriy yoki nazmiy asarlarini oʻqituvchi boʻlsin, ularni sharhli oʻqish orqali soʻz sanʼatkori zabt etgan buyuk oʻqituvchining salobatini his qilishimiz mumkin.

Quyida esa “Xamsa” dostonlarini sharhli oʻqishda eʼtibor qaratish lozim boʻlgan tavsiyalarni berib oʻtamiz:

1. Mumtoz asarlarni tushunishdagi ilk bosqich - matnlarni ifodali oʻqishdir. Chunki ifodali oʻqish nazmiy asardagi goʻzalliklarni his qilish, muallifning badiiy niyatini toʻla anglash, matnning gʻoyasini tushunish, aniqrogʻi, matnning toʻla idrok qilish uchun koʻmaklashadi.

2. Doston liro-epik turga mansub. Unda maʼlum voqea-hodisalar bayon qilinadi. Shuning uchun doston tahlili yoki uni sharhli oʻqishda lirik turdagi doston tahlilida qoʻllangan usullar mos kelmasligi tabiiy. Agar gʻazal tahlili baytma-bayt talqin qilinsa, dostonda maʼlum bir voqea-hodisani qamrab olgan bir necha baytlar birgalikda sharh va tahlil qilinishi lozim.

3. “Xamsa” dostonlarining sharhida har bir bob uchun yozilgan nasriy sarlavhaning oʻrni va unda qoʻyilgan muammolar doirasini aniqlashtirib olish lozim. Nasriy sarlavhada qoʻyilgan masalalarning masnaviy baytlardagi ifodasini aniqlashtirib oʻrganish darkor.

4. Alisher Navoiy dostonlarining tabdil matnlari amalga oshirilgan. Albatta, mazkur matnlar dostonlarni sharhli o'qishda kitobxonga yordamga talabadi. Biroq navoiyshunoslikda amalga oshirilgan barcha tabdil matnlari sharhning maqsad-muddaosini to'la yoritib bergan deb bo'lmaydi. Shuning uchun dostonlarni sharhli o'qishda tabdil matnlarga erkin va ijodiy munosabatda bo'lin, asosan, asl matn bilan ishlash zarur.

5. Dostonlar boblardan tashkil topgan. Boblar dostonlarning o'ziga xos struktur tizimga egaligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, tahlillar jarayonida ba'zi boblar ichki qurilishi nuqtayi nazaridan yana tarkibiy qismlardan iborat ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun sharhli o'qish jarayonida boblardagi bu xususiyat ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak.

6. "Xamsa" dostonlarining juda ko'p o'rinlarida Qur'on ayatlari va hadislardan iqtiboslar yoki ma'lum bir so'zlar orqali ularga ishoralar mavjud. Tahlil jarayonida iqtiboslarni manbalar bilan solishtirib o'rganish talab etiladi.

7. Tasavvufiy istilohlar, ularning zamiridagi botiniy ma'notlarni sharhli talqin qilish maqsadga muvofiq.

8. Navoiy asarlarining tili murakkab. Shuning uchun dostonlarda izohga muhtoj bo'lgan so'zlarning lug'atini tuzish va sharhlash jarayonida ulardan foydalanish.

9. Dostonlar tahlilida sharhning ilmiyligi juda muhim. Buning uchun tahlil qilinayotgan matn xususida navoiyshunoslikda bildirilgan fikrlarga munosabat bildirish ham tahlilning yuqori saviyada bajarilishiga xizmat qiladi.

10. Tahlil jarayonida chog'ishtirish, qiyoslash badiiy matnning mohiyati teranroq tushunishga ko'maklashadi. Ayniqsa, mumtoz matnlar tahlilida bu usul yaxshi natija beradi. Shuning uchun Navoiy dostonlarining tahlilida ma'lum mavzuni dostonlararo yoki muallifning boshqa asarlari yoxud boshqa muallifning tahlil qilinayotgan mavzuga mos matni bilan qiyoslab o'rganish ijodkorning ijodiy o'ziga xosligini ta'minlagan omillarni asoslash.

11. Adabiyotshunoslik - ilmi badi', ilmi qofiya va ilmi aruz nazariyasiga oid nazariy bilimlardan xabardorlik mumtoz matnlar tahlili uchun juda muhim. Nazariy bilimlarga asoslangan tahlil esa ilmiyligi bilan ajralib turadi.

Badiiy matn badiiyat vositalarisiz hosil bo'lmaydi. Shuning uchun matn, xususan, mumtoz matn ustida ishlaganda tasviriy vositalarning turlari, qo'llanish sabablari va matn badiiyatida tutgan o'rniga ham e'tibor qaratish lozim.

12. Navoiyshunoslikda "Xamsa" dostonlarining tahlil va talqinlari borasida angchagina ishlar amalga oshirilgan. Albatta, bunday tadqiqotlarni o'rganish, ularga munosabat bildirish maqsadga muvofiqdir.

13. Mumtoz matn tahlilida asliyatdan uzoqlashmaslik lozim. Asliyatdan uzoqlashish tahlil va talqinning sun'iyligiga, muallif niyatini tushunmaslikka olib keladi.

14. Alisher Navoiy asarlarining mukammal tahlil va talqinini amalga oshirish uchun, albatta, Navoiyning hayoti va ijodini chuqur bilish kerak. Chunki adibning har bir asarida muallif shaxsi, dunyoqarashi, hayotiy xulosalari o'z fodasini topgan.

Savol va topshiriqlar:

1. "Nasriy bayon" tushunchasi nega iste'molga kirgan deb o'ylaysiz?
2. A. Navoiy "Xamsa"sining nasriy bayonlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Umar Boqiyning navoiyshunoslikdagi xizmatlari nimalardan iborat?
U A. Navoiyning qaysi asarlarini nasriylashtirdi?
4. Umar Boqiydan tashqari yana kimlar "Xamsa" asarlarini nasriylashtirgan?
5. Mir Mahdum ibn Shohyunusning navoiyshunoslikdagi xizmatlari nimalardan iborat?
6. "Tabdil matn" deganda nimani tushunasiz, uning nasriy bayondan farqi bormi?
7. "Xamsa" dostonlarining tabdil matnlari kimlar tomonidan amalga oshirilgan?
8. Tabdil matnlar kimga mo'ljallangan deb o'ylaysiz?

9. A. Navoiy asarlari o'qish va uqish jarayonida tug'ilgan murakkabliklarning sabablarini qanday izohlaysiz?
10. Sizingcha Hazrat Navoiyni asarlarini qanday shaklda o'qigan ma'qulroq?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Matn va manbalar:

1. Navoiy A. Xamsa. (Qisqartirib nashrga tayyorlovchi S.Ayniy). –T.: O'zdamnashr, 1947.
2. Navoiy A. Xamsa. –T.: O'z. SSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960.
3. Navoiy A. Farhod va Shirin. (G'. G'ulom nasriy ifodasi bilan. So'z boshi muallifi H. Olimjon. – T.: O'zSSR Davlat nashriyoti, 1956.
4. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Nasriy bayon qiluvchi A. Haytmetov. – T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974.
5. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. VII jild. Hayrat ul - abror. –T.: "Fan", 1991.
6. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (nasriy bayoni bilan). –T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2006.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

1. A. Arslonov. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayonlari. So'z san'ati jurnali. 2019 yil 1-son. 69-75-betlar.
2. Vohidov R. Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
3. Komilov N. Tarjimami yo talqin? ("Xamsa"ning nasriy bayoni xususida). Xizr chashmasi. – T.: Ma'naviyat, 2005.
4. Solihova H. Alisher Navoiy izdoshlari. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2005.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. –T.: Tamaddun, 2018.

6. Tojiboyeva Ozoda. Navoiy “Xamsa”sining nasriy bayonlari: prinsiplari, mezonlari, usullari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. –T.: 2019.
7. Fitrat A. “Farhod va Shirin” dostoni to'g'risida”. Tanlangan asarlar. II-jild. – T.: Ma'naviyat, 2000.
8. Erkinov A. Alisher Navoiy “Xamsa”si talqini manbalari (XV-XX asr boshi). – T.: Tamaddun, 2018. 37-bet.
9. Hayitov A. Alisher Navoiy “Xamsa”sini nasriylashtirish: an'ana, tabdil va talqin. Filol.fan.nomz. diss. – T.: 2000.
10. Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. Toshkent. “Davr press” HMU. 2013.
11. Qayumov A. “Hayrat ul-abror” talqini. – T.: Adabiyot va san'at, 1985.
2. Qodirjon Ergash. «Nasri xamsayi benazir”. O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasining 2009 yil 51-son.

2-mavzu: “HAYRAT UL-ABROR”NI SHARHLAB O'QITISH

REJA:

1. “Hayrat ul- abror” dagi basmala bobining sharhli tahlili
2. “Hayrat ul-abror” dostonining hamd bobini sharhlab o'qitish
3. “Hayrat ul- abror”ning munojot boblari tahlili va ularni sharhlab o'qitish
4. Na't boblarining tahlili va ularni sharhlab o'qitish
5. Ko'ngil ta'rifi bobi tahlili
6. “Uch hayrat” sharhi

2.1.

“HAYRAT UL -ABROR” DAGI BASMALA BOBINING SHARHLI TAHLILI

Tayanch tushunchalar: Basmalayi sharif, Qur'on, Hadis, hamd, sharh, s, tahlil, talqin, ta'vil, an'ana, payravlik, she'riy sharh, harf, hurufiylik, “ahli

qabul”, „ahli rad”.

Sharq mumtoz adabiyotida matn yaratish prinsiplari asosida kitobatchilik rivojlangan. Matnshunoslikning qat’iy prinsiplari Turonzaminga islom dini va arab yozuvi bilan birga kirib keldi. Islom madaniyatida kitobat san’ati alohida e’tiborga loyiq soha bo’lib, matn tuzishning o’ziga xos qat’iy strukturasi ishlab chiqilgan edi. Basmala, hamd, na’t, bag’ishlov kabi asarlarning kirish qismiga taalluqli qoidalar yuzaga keldi.⁴² Bu qoidalar qat’iy prinsipga aylandi va XX asrning boshlariga qadar davom etdi. Jumladan, Alisher Navoiyning “Xamsa” asari ham shu mezon asosida yaratilgan. Dostonda dastlab basmalayi sharifning ta’rifi keltirilgan.

Ma’lumki, Alloh taolo Qur’oni Karimni Bismillohir Rahmonir Rahiym jumlasini bilan boshlagan. Bu esa musulmonlarga o’rnak, ya’ni har doim o’z so’z va ishlarini “Bismillah” bilan boshlamog’i lozim, demak. Zero, Hazrati payg’ambarimiz hadislaridan birida: “E’tiborli har bir ish “bismillah” bilan boshlanmas ekan, uning oxiri kesikdir”, ya’ni barakasi bo’lmaydi, oxiriga yetmaydi, deb qat’iy ta’kidlaganlar. Modomiki shunday ekan, Alisher Navoiy buyuk “Xamsa” asarining ilk dostoni “Hayrat ul-abror”ni ham “Bismillohir Rahmonir Rahiym” bilan boshlashi tabiiy bir hol edi. Shubhasizki, bu ish xamsanavis salaflardan Navoiyga an’ana sifatida yetib kelgan.

Ma’lumki, xamsachilik Yaqin va O’rta Sharq xalqlari adabiyotida uzoq tarixga ega bo’lgan adabiy an’anadir. Bu an’anani ulug’ ozarbayjon shoiri va mutafakkiri Nizomiy Ganjaviy boshlab berdi. Nizomiydan keyin “Xamsa” yaratish kuchli bir adabiy hodisaga aylandi. “Xamsa” yozish uchun besh dostonning o’zi kifoya qilmas edi. Bu dostonlar nomi, janri, vazni, syujeti, obrazlari bilan Nizomiyning dostonlariga o’xshash bo’lishi va ayni zamonda Nizomiy “Xamsa”sining takrori bo’lmasligi lozim edi. Demak, juda murakkab va mas’uliyatli bu an’anani ko’pchilik davom ettira olmadi. Xamsachilikda Nizomiydan keyin, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy shuhrat qozondi. “Xamsa”ga javob aytishda Nizomiy yo’lini ma’qul ko’rgan Alisher Navoiy daho shoirning ijod tajribasidagi, albatta, alohida e’tiborga molik

jihatlarga diqqatni qaratdi. Hatto “Bismillohir Rahmonir Rahiym”ning she’riy sharhini berishda ham unga izdoshlik yo’lini tutdi. Chunonchi, Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror” dostoni quyidagi baytlar bilan boshlanadi:

Bismillohir Rahmonir Rahiym,
Hast kalidi dari gan’chi hakim.
Fotihai fikratu xatmi suxun,
Nomi xudoy ast, ba o’ xatm kun.⁴³

(Mazmuni: Bismillohir rahmonir rahim - Hakim (Alloh) xazinasi eshigining kalitidir. Tafakkurning boshlanishiyu, so’zning oxiri Xudoning nomi bilan bog’liq, Unga bag’ishla).

Nizomiy Ganjaviyga payravlik qilgan Xisrav Dehlaviy ham uning yo’lidan bordi. Bu xususda tojik adabiyotshunosi M. Baqoyevning fikrlari diqqatga sazovor: “dar dostoni avvali “Xamsa” – “Matla’ ul-anvor” shoir dar xususi qasdi ba “Xamsa”i Nizomi nazira navishtanash chunin gufta ast:

Garchi ba mulki adab az “Panch Ganch”,
Navbati on Ganchanishin gasht panch,
Navbati Xusrav ki ba panchash nav ast,
Panchazadan navbati on Xusrav ast.⁴⁴

Darhaqiqat, Amir Xusrav Dehlaviy ham o’z beshligining ilk dostonini Bismillohir Rahmonir Rahiymning yangicha she’riy izohi bilan boshladi.⁴⁵ Navoiy ustozlar tajribasiga ehtirom bilan qaragan holda, ijodiylikni bosh mezon bilib, har bir masalaga o’z shaxsiy nuqtayi nazaridan yondashdi. Buni “Hayrat ul-abror”ning birinchi bobidagi “Bismillohir Rahmonir Rahiym” sharhida ham ko’rish mumkin. Jlug’ shoir Basmalayi sharifning she’riy sharhida Bismillohir Rahmonir Rahiymdagi har bir harfning ilohiy-irfoniy mohiyatini yoritishga harakat qildi, citobat san’ati vositasida har bir harfga badiiy-estetik vazifa yukladi, natijada

⁴³ Nizomi Ganjavi. Kulliyot. Dar panj child. Childi panchum. – Dushanbe, 1984. 256 s.

⁴⁴ Baqoyev M. Hayot va echodiyoti Xusravi Dehlavi. – Dushanbe, 1975. 115-116 s.

⁴⁵ Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro, 1994. – 208 bet. 46-b.

ilohiy jumlaning betakror ma'rifiy-irfoniy talqini vujudga keldi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotimizda arabcha harflardan foydalanib, timsol yaratish san'ati *kitobat* deyiladi. Bunda shoir arab alifbosidagi harflarning shakliy xususiyatlari va tasvirlanayotgan obekt o'rtasidagi o'zaro mushtarak jihatlarni topib, ularni tasvir vositasiga aylantiradi va o'z g'oyaviy niyatini ifodalashga xizmat qildiradi.

XV asrda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida hurufiylik g'oyalari keng tarqalgan edi. Bu davrda yaratilgan ko'pgina badiiy asarlarda, hatto, ayrim ilmiy asarlarda ham ushbu suluk g'oyalardan ta'sirlanishni ko'rish mumkin. Jumladan, bu o'rinda Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniyy" asarini qayd etish joiz. Mazkur asarda shariat, tariqat, haqiqat, tasavvuf, so'fiy kabi bir qancha tasavvufiy istilohlarning harfma-harf ma'nolari keltirilgan. Demak, bu, albatta, XV asrda o'zbek mumtoz adabiyotida hurufiylikning sezilarli ta'siri borligini ko'rsatadi. Tabiiyki, ushbu ta'sirni ulug' shoir Alisher Navoiyning falsafiy-tasavvufiy qarashlarida ham ko'rish mumkin. "Albatta, XV asr adabiyoti namoyandalari, jumladan, Jomiy va Navoiy ijodiyotida kitobat san'ati qo'llanilishini hurufiylik ta'limotining ma'lum ma'noda ta'siri deyish mumkin. Ammo har bir adabiy hodisaning paydo bo'lish va rivojlanish sabablarini aniqlash uchun uni o'sha zamonning tarixiy-g'oyaviy muhiti mantiqi bilan asoslash kerak. Har bir adib fikrlarini o'zi yashab ijod qilayotgan muhitdan olingan obraz va badiiy tasvir vositalari yordamida ifodalaydi... Shohrux Mirzoning Ahmadi Lur ismli hurufiy ta'limot vakili tomonidan pichoqlanishi, mashhur so'fiy shoir Shoh Qosim Anvorning hurufiylikda ayblanib, Samarqandga badarg'a qilinishi, Navoiyning zamondoshi, "Axloqi Jaloliy" muallifi Jaloliddin Davvoniyning "Risolat al-huruf" (Harflar haqida risola) deb nomlangan asar yozishi Xuroson va Movarounnahrda XV asrda ham hurufiylik ta'siri ancha kuchli bo'lgan, deyishimizga asos bo'la oladi".⁴⁶

"Hayrat ul-abror" dostonida keltirilgan Basmalayi sharifning she'riy sharhi g'oyaviy-badiiy jihatdan bir qancha olimlar tomonidan o'rganilgan. Filologiya

⁴⁶ Davlatov O. Alisher Navoiy she'riyatida Qur'on oyatlari va hadislarining badiiy talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – T., 2017, 56-bet.

Basmalayi sharifning harflari va ular anglatadigan purma'no so'zlarni "durriyatim" (yirik inju donasi)ga tashbeh etgan.

Har dur anga javhari jondin fuzun,

Qiyamat aro ikki jahondin fuzun.

Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)dan Bismillohir Rahmonir Rahiyim haqida so'rganlarida u kishi bu Alloh ismlaridan biri bo'lib, Xoliqi olamning Akbar ismi va basmala orasi ko'zning oqu qorasi kabidir, deb aytdilar. Demak, Allohning ulug' qudratini ifodalaydigan ushbu muqaddas kalom Navoiy nazdida hamma narsadan: "javhari jondin" va "ikki jahondin" ortiq. Shoir tavze' san'ati orqali fikr ta'sirchanligiga erishgan.

Rishtasi xud iqdi jahon rishtasi,

Dema jahon rishtasi, jon rishtasi.

Bunda jami mavjudotning bir-biriga bog'liqligi va bu esa bevosita Haq taologa borib taqalishi, shuningdek, ayni bog'liqlikni Bismillohir Rahmonir Rahiyimning harflari tutib turganligiga ishora qilingan. Shoir *ruju'* sana'ti vositasida "jahon rishtasi"ning va "jon rishtasi"ning uzviy bog'liqligini ta'kidlagan.

Ganji baqo zikriga ulkim yetib,

Bu dur ila rishtani tasbih etib.

Ma'lumki, boqiylik Haq taolo sifatlaridan biri, tasavvufda unga yetishish ishtiyoqi bilan yongan solik ham ushbu basamalai sharif zikri ila maqsadga erishadi. Ammo, oshiq o'zligidan kechib, bu muqaddas kalomni tasbih kabi uzluksiz zikr etishi joiz. Ibn Jarir rivoyat qilgan sahih hadis ham bu fikrni dalillaydi: "Jabroil payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga dedi: "Ey Muhammad, Alloh zikrini Bismillohir Rahmonir Rahiyim bilan boshla, shu zikr bilan o'tir va tur", dedilar".⁵²

Rishta emas, turfa kamandedur ul,

Касир ибн Исmoil Абулфидо Ҳофиз Жалил Имом ⁵² "نوعه و آثار رعی فی قولها ہی (لا)المالچا یحل ال نظایب افله ادسالم یوم ینک لا یشرف علیها ی یقه" .
ал - Курайший ал - Дамашкий. Тафсир ул - Куръон ил - Азим. IV жилдлик, I жилд. – Бейрут: Ал-мактаба ал-асрия, 1998.
– 31-34-б.

Davlatu din saydig‘a bandedur ul.

Demak, ushbu zikr insoniyatga Haq taolo tomonidan berilgan ulug‘ ne‘mat. Chunki odamlar Bismillohir Rahmonir Rahiyim orqali ham dunyoviy, ham uxraviy murodlarga erishadi.

Qaysi kamand, o‘lmadi hargiz kamand,

Ravzai firdavs g‘azolig‘a band.

Diniy manbalarda Bismillohir Rahmonir Rahiyimning har bir harfi uchun bitta jannat hoziru nozir qilinishi haqidagi fikrlar mavjud.⁵³ Shuning uchun hazrat Navoiy ham “Ravzai firdavs g‘azolig‘a band” misrasi orqali Basmalayi sharifning insoniyat uchun oxirat mag‘firatini qozonishdagi ahamiyatini ko‘rsatib bergan.

Bal arig‘edurki oqar jon suyi,

Yo‘q, demaki jon suyi, hayvon suyi.

Sahih rivoyatlarga ko‘ra, Muhammad (s.a.v) payg‘ambar me‘roj kechasi to‘rt ariqni ko‘rganlar va ushbu ariqlarning oq marvariddan bino bo‘lgan ulkan gumbaz ichidan chiqishiga, uning devorlarida “Bismillohir Rahmonir Rahiyim” so‘zlari yozilgan bo‘lib, to‘rt ariqning manbasi shu basmala ekanligiga guvoh bo‘lganlar. Shuningdek, jannat va undagi ariqlar xususida Qur‘oni Karimda ham fikrlar mavjud. Shoir shu manbalarga tayanib, “hayvon suyi” – abadiy hayot suvining asosi Bismillohir Rahmonir Rahiyim deydi:

Ul suv yaqosida alifdin shajar,

Shamrasidin ul shajar uzra samar.

Shoir basmaladagi aliflarni daraxtga o‘xshatgan. Aytishlaricha, hazrat payg‘ambarimiz me‘rojga ko‘tarilganda, Sidratul muntaho daraxtini ko‘rganlar. U juda ulug‘ bo‘lib, hech kim bu daraxt husnini tavsif qila olmas ekan. Uning shoxlari arsh toqiga, asli yettinchi qavat yerning ostida ekan. Navoiy “Ul suv yaqosida alifdin shajar” deb, shu Sidratul muntahoni nazarda tutganki, “Me‘rojnomada”dagi quyidagi fikrlar buni dalilaydi : “Ul daraxt ostida kofurdin

Касир ибн Исmoil Абулфидо Ҳофиз Жалил Имом ⁵³ . نتوة ودار ريونجلا جي (الماچلا يچالال نخلأهبا انلاءانسام لوبن ياك لارشر قهبالا ي 53

ал - Курайший ал - Дамашкий. Тафсир ул - Қуръон ил - Азим. IV жилдлик, I жилд. – Бейрут: Ал-мактаба ал-асрия, 1998. – 45-46- б.

masjidini ko'rdumki, uzunlig'i yetti ming yillik yo'ldur. Va ul masjidni atrofida dunyoni ko'rdumki, ani kanori paydo ermas va u daryoni suvi sutdin oqroq va asaldin shirinroq va mushkdin xushbo'yroq va qordin sovuqroq".⁵⁴

Yo'qki o'shul rishtai gavhar baho,

Ganji ilohiyg'a erur ajdaho.

Xalq og'zaki ijodi asarlarida xazinalarni ajdarhoyu ilonlar qo'riqlashi bilan bog'liq fikrlar ko'p uchraydi. Shoir ana shu tafsilotlarga yangicha yondashib, "Ganji ilohiy"ga erishmoq uchun qalbni iflos tuyg'ulardan poklab, nafsni jilovlashga e'tibor qaratadi. Chunki "Ganji ilohiy"ning "ajdarho"si basamalai sharifdir. Uni sidqan zikr etish bilan mavh aylab, "Ganji ilohiy"ga sohib bo'lmoq mumkin.

Yoki bular barchasi ta'vil erur,

Arshi muallo aro qandil erur.

Shoir nazdida Bismillohir Rahmonir Rahiym nafaqat "Ganji ilohiy" "ajdarho"si, balki "Arshi muallo"ni ham charog'on aylaguvchi ilohiy nur – "qandil".

Balki bu qandil aro aylab ayon,

Bog'i ahad foxtasi oshyon.

Ma'lumki, Ahad – Alloh taoloning tavhidi, yagonaligini ifodalovchi sifat. Uning bu sifati Qur'oni Karimning "Ixlos" surasida o'z ifodasini topgan. Demak, Basmalayi sharif shunday buyuk zikrki, undan Xoliqi olamning vohid zot ekanligini anglash mumkin. Haq taoloni jami mavjudot zikr etadi. Navoiy ta'biricha, hatto "foxta" – musicha ham o'z sayrog'ida Bismillohir Rahmonir Rahiymni jo etgan.

Yo'qki erur maxzani vahdatqa yo'l,

Yo'lu ne yo'l, asru yaqin yo'ldur ul.

Allohga yetishish yo'lining eng yaqini manzuri – Bismillohir Rahmonir Rahiymning zikri. Zero, Alloh taolo Ibrohim (a.s) manjaniqda ekanida Basmalayi

⁵⁴. Me'rojnama. (Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izoh mualliflari: Ibrohim Haqqul, S. Raf'iddin. – T.: Yozuvchi, 1995. 86- bet.

“Bo”ki degaylar ne bo‘lur juz balo.⁵⁵

Demak, shoir nazdida Allohning qahr-g‘azabidan ortiq balo, ofat yo‘q. Anglashilyaptiki, baytda “ahli rad”ning dunyoviy va uxrovij azoblari ta’kidlagan.

“Sin”i nahang arqosining arrasi,

Yuz kemanding ofati har parrasi.

Alloh taolo yakkayu yagona, hamma narsaga qodir zotdir. U xohlagan ish bo‘lmay qolmaydi. U benuqsondir, qilgan va qilayotgan ishlari bexatodir. Modomiki shunday ekan, “ahli rad” uchun “sin” – yuz ofatlar keltiruvchi nahang kabidir. Zero, “sin” shahodat olamining quvvatini tamsil aylaydi. Muhammad (s.a.v) ham “Bismilloh”dagi “sin” – Allohning buyukligini, har ishda qodirligini ko‘rsatadi, deb aytganlar⁵⁶.

“Sin” bila “Mim”i yo‘lida ko‘p humum,

Yo‘li humum aningu eli samum.

Hurufiyalarda “sin” bilan “mim” birga kelib, tavba tazarru ila jannat va uning shohiy ne‘matlariga erishish nazarda tutiladi. Demak, shoir “yo‘li humum” va “eli samum” ofatlaridan saqlanish uchun tavba-tazarru lozimligini ta’kidlash bilan Allohning rahmdil va mehribon zot ekanligini uqtirgan.

“Mim”i yiloni damidin o‘t sochib,

Yo‘l boshida yotibon og‘zin ochib.

“Mim” (م) ba’zi o‘rinlarda Muso (a.s)ning hassasi sifatida ham tilga olinadi⁵⁷. Qur’oni Karimning “Toha”, “Naml” suralaridagi Muso (a.s)ga doir qissalarda hikoya qilinishicha, hazrati Muso (a.s) hassaga tayanib qo‘ylariga o‘t-o‘lan to‘pladilar. Bir kuni ilohiy xitob keldi : “Ey Muso, qo‘lingdagini yerga tashla”. Muso (a.s) hassani yerga tashlagan edilar, u o‘ralib turgan bir ilonga aylandi. Hazrati Muso o‘z hassalarining ilonga aylanib harakat qilayotganini ko‘rib, qo‘rqib qocha boshladilar. Ilohiy sas esa yana takrorlandi – “qo‘rqma, uni ol. U senga hech bir zarar yetkazmas. Hazrati Muso (a.s) orqalariga qaytib ilonni

⁵⁵. Alisher Navoiy. Xamsa. – Toshkent: O‘z. SSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960. – 16 b.

Касир ибн Исмонил Абулфидо Хофиз Жалил Имом ⁵⁶ شوقه فلهار رين لحوطنا جي (لاماچلا) ليلال نظاي انفة اندرام لوبن ينگ لار رور قبلاي يمشق .
ал - Курайший ал - Дамашкий. Тафсир ул - Куръон ил - Азим. IV жилдлик, I жилд. – Бейрут: Ал-мактаба ал-асрия, 1998. – 46-47- б.

⁵⁷. Schimmel Annemarie. Islamin mistik boyutlari. – Istanbul, 2004. – 438 s.

adilar. Hassa yana o‘z holiga qaytdi. Navoiy shu qissaga asoslanib, Alloh ning har narsaga qodir zot ekanligiga yana bir karra e‘tiborni qaratadi.

Uch “**alif**”, uch “**lom**”i solib rustaxez,

Olti jihatdin chekibon tig‘i tez.

Basamalayi sharifda uchta “**alif**”, “**lom**” (al) bor. “**Lom**” risolatga tegishli bo‘lib, oxirat darajalari, oxirat ahlining maqomlari, savoblarini aks ettiradi⁵⁸.

“ahli rad”ga oxirat va undagi maqomlar haqida eslatib, ularni hushyor hga chaqiradi.

“**He**”lar uchi qatl ishida tez o‘lub,

Rumh uchidek har biri xunrez o‘lub.

ح) harfi ziddan nafrat uchundir. Shuningdek, u qabz harflari guruhiga bo‘lib, kufr va zulmat ahlini iymonga da‘vat etib, qo‘rqitishni tamsil etadi.

“ahli rad”ni Alloh yagonaligini tan olmoqlikka chaqiradi. Aks holda ularni toblar kutayotganligini “**He**” harfining ramziy ifodasi orqali ishora etadi.

“**Re**”larikim zohir etib iqtiron,

Fosh o‘lub ondin zarari begaron.

Hech shubhasizki, hammadan mehribon va shafqatli zot Alloh taolodir. U va kechirimlidir. Shoir yomonlikka qarshi yaxshilik bilan harakat qiluvchi olamning “ahli rad”ga ham ayni shunday munosabatda bo‘lishi iligini “**Re**” harfidagi ilohiy-irfoniy mohiyat orqali ifodalagan. Shuningdek, larni har tomonlama go‘zal, ma‘rifatli bo‘lishga chaqirgan.

“**He**”si halok etgali qullobvash,

Mahlaka qalbi aro qullobkash.

hli tasavvuf alohida e‘tibor qaratgan muammolardan biri nafsni tanish va oiyalashdir. Chunki so‘fiylar nazdida insonni to‘g‘ri va ezgu yo‘llardan ihi, barcha tubanliklarga boshlovchi ana shu nafs hisoblanadi. Hurufiyalar ” orqali nafsga qahrni ifodalaganlar⁵⁹. Navoiy baytda mardudlarni halok

Ed Debbag. Kitab - ul - Ibriz. - Istanbul, 1997. - 174 s.

Annemarie. Islamin mistik boyutlari. - Istanbul, 2004. -440 s.

etuvchi, ularning qalbini “qullob”(changak) kabi o‘ziga tortuvchi nafs ekanligini bayon qilgan:

“**Nun**” chekib el sahmi uchun yosini

Balki baqo zar’i uchun dosini.

Nafs poklansa, qalb ilohiy nurlar olami (nun)dan bahramand bo‘ladi. Zotan,

“**nun**” “baqo zar’i” – abadiyat hosiliga “dos” o‘roqdir.

“**Yo**”si muxolif sori harfi nido,

Ya’ni et ollimda hayoting fido.

“**Yoy**” – xalqning ismi bo‘lib, “ahli rad”ga undov, chaqiriq sifatida ishlatilgan. “Ya’ni et ollimda hayoting fido” misrasi bilan ularni sadoqat va vafoga chorlagan.

Nuqtalari ul yo‘l aro toshlar,

Toshlar o‘lmayki kesuk boshlar.

Basmalayi sharifdagi “**be**”, “**nun**”, harflarida nuqta bor. Shoir ana shu harf nuqtalarini avval toshga, keyin kesilgan boshlarga qiyoslagan. Demak, Alloh yo‘li, iymon yo‘li “ahli rad” uchun mashaqqat ekanligi Bismillohir Rahmonir Rahiymdagi nuqta ramzlari orqali e’tirof etilgan.

“**Mim**”lar anda girih uzra girih,

Jazmlar anda zirih uzra zirih.

Baytda Bismillohir Rahmonir Rahiyim kalomining “Rahmonir Rahiyim” so‘zlaridagi “**mim**” harfi xususida fikr yuritilgan. Shoir mardudlar uchun Alloh yo‘li “girih uzra girih”, ya’ni tugun va to‘siqlardan iboratligini ta’kidlaydi. Ularning kufir va zulmat ahli bo‘lganligi Alloh yo‘lidagi to‘siqdir, har qancha “jazm” aylasalarda maqsadlari hosil bo‘lmaydi.

Har sori “tashdid” taaddud bila,

Zohir o‘lub elga tashaddud bila.

Basamalai sharifda uchta tashdid bor. Tashdid – ikkilantirish, ya’ni bittasi (Bismilloh)dagi “**lom**”ga, qolgan ikkitasi esa “Rahmonir Rahim”dagi “**re**”ga qo‘yilgan. Ushbu harflarni ikkilantirilganligi ma’noni kuchaytirishga xizmat

qilgan. Demak, shoir “ahli rad” uchun Alloh yo‘lidagi har qanday mashaqqat ortib ko‘rinishini izohlagan.

Har nechakim noziri maqsud o‘lub,
Ahli nazar ko‘ziga mardud o‘lub.

Mardudlarning har qanday tutgan yo‘li o‘z nazdida to‘g‘ri bo‘lsada, iymon ahli ularni rad etgan, chunki:

Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki nishoni anga iymon erur.
Lek qachon qat‘ig‘a ahli qabul,
Azm qilib aylasa ul yon nuzul.

Navoiy “ahli qabul” Haqqa yetishish yo‘liga azm etsa, uning hamrohi “Bismillohir Rahmonir Rahiyim” kalimasi erur deydi. Basamalai sharif ulug‘ kalom. Bu haqda payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning quyidagi hadislar mavjud: “Menga shunday bir oyat nozil bo‘ldiki, bu faqat Sulaymon (a.s) payg‘ambargagina tushgan edi, boshqa hech kimga tushmagan. Bu – Bismillohir Rahmonir Rahiyimdir”.⁶⁰ Shuningdek, Qur‘oni Karimdagi “Naml” surasining 30 - oyati Karimasida ham ushbu basmala tilga olinadi: “Albatta, u Sulaymondandir va u (maktubda): “Mehribon va Rahmli Alloh nomi bilan.”

Abu Dovud ibn Abbos (r.a)dan sahih hadis rivoyat qilishlaricha, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) toki Bismillohir Rahmonir Rahiyim iborasi tushmaguncha suralarni bir-biridan ajrata olmas edilar. Ana shunday qudsiy kalomning har bir harfiga ikki jihatdan to‘xtalgan Navoiy “ahli qabul” uchun ushbu basmala harflari nechog‘lik ahamiyatli ekanligini zikr etgan:

“**Bo**”si burun “**Bo**”i bashorat durur,
Shamrasi kirmakka ishorat durur.

Ma‘lumki, Bismillohir Rahmonir Rahiyim (**م ب س ي ن م ي م ح ر ا ل ل ه ا ح ر د ا**) 19 harfdan iborat. Alloh taolo bir kecha kunduzni 24 soat qilib yaratdi. Diniy aqidalarga ko‘ra, shu 24 soatning 5 soatiga 5 vaqt namoz taxsis etilgan, qolgan 19 soatiga esa 19 narfli “Bismilloh”ni o‘qish gunohlarga kaforat ekan. Ayni shunday mazmundagi

⁶⁰. Kamol M. “A‘uzu” va “Bismillah”ning ma‘no va sirlari. – Toshkent: Movarounnahr. 2005. 16- bet.

sahih hadisni Ibn Mas'ud rivoyat qiladilar: "Kimki 19 do'zax azobidan xalos bo'lishni xohlasa "Bismillohir Rahmonir Rahiyim"ni o'qisin. Alloh unga Bismillohir Rahmonir Rahiyimning har bir harfi uchun bitta jannatni hoziru nozir qiladi". Basmalayi sharifning ilk harfi haqida Muhiddin Arabiy shunday deydi: "Ey inson, bilginki, Alloh taolo kitobi karimini **"Be"** bilan boshlab, "bismilloh" deyishi **"Be"**ning sharafidandir. Yana bu kabi har bir sura ham **"Be"** bilan boshlanadi. "Tavba" surasi "Bismilloh"siz boshlansada, avvali yana harflar ichida faqat **"Be"** bilan "Baroatun minalloh" deya nozil qilindi. Bu bayon **"Be"**harfining buyuk sharafini bildirish uchundir".⁶¹

Ta'kidlash joizki, Mavlono Jaloliddin Rumiy ham o'zining "Ma'naviy masnaviy" asarini "Bishnav az nay chun hikoyat mekunad"deb boshlaydi. Bu ham tasodifiy bo'lmasdan, bevosita **"Be"** harfining asroriga borib taqaladi. Ushbu harf ila hurufiyalar Hazrati Muhammad (s.a.v)ga ishora etadilar. Ma'lumki, Qur'oni Karim Rasulloh (s.a.v)ga nozil bo'lgan. Ulug' zot ilohiy kitobning har bir surasini **"Be"** harfi bilan boshlab, Qur'oni Karimning faqat Muhammad (s.a.v)ga tushirilganligini uqtirgan bo'lishi mumkin. Alloh hamma narsani o'z habibi Muhammad (s.a.v) uchun yaratdi va hammadan avval uning nurini paydo qildi. Haq yo'lga boshlovchi, tom ma'nodagi komil inson Muhammad (s.a.v)dir. Shu bois Alisher Navoiy "ahli qabul" uchun Allohga yetishishda eng maqbul yo'l sifatida payg'ambarimiz yo'llarini ibrat qilib ko'rsatgan.

"Sin"i salomat yo'lining ziynasi,

Balki saodat yuzi oyinasida.

"Sin" – shahodat olamining quvvatini ifodalash bilan birga, kamtarlik va muloyimlikni tamsil etuvchi harfdir. Navoiy baytida "ahli qabul"ning kamtarligi va muloyim tabiatliligi bois saodat oyinasida yuz ko'rsatganligini ifodalab bergan.

"Mim"i ochib manzili maqsadg'a yo'l,

Balki bu manzil aro sarchashma ul.

⁶¹. Kamol M. "A'uzu" va "Bismillah"ning ma'no va sirlari. – T.: Movarounnahr., 2005. 18-b.

Bismillohir Rahmonir Rahimning uchala soʻzida ham “**mim**” harfi mavjud. Zotan, “**mim**” “manzili maqsadga yoʻl ochuvchi”, hatto ushbu manzilning sarchashmasidir.

Har “**alif**” ikim yeridur jon aro,
Sham’ oʻlub ul toza shabiston aro.

“**Alif**” jon markazida maqom tutsagina jon komil va hayot boʻladi. Shuningdek, “**alif**” solik qalbini ilohiy nurlardan “sham” kabi yoritguvchidir.

“**Lom**”lari borcha livoyi zafar,
Berib anga jilva havoyi zafar.

Visol ishtiyoqidagi oshiqning yodu xayolini maʼshuqa zikri egallaydi. U har dam ilohiy muhabbat shavqini tuyib, hijron ayriliqlariga bardosh beradi. Barcha noqisliklarni bartaraf etib komillikka erishadi. Demak, “**lom**” qusur kamchiliklardan qozonilgan “livoyi zafar”dir.

“**Ho**”si huvviyatni qilib jilvagah,
“**Lom**”i bila qoyili “al mulku lah”.

Huvviyat – Haq taoloning oʻzligi, Zotini ifodalaydi. “**Ho**” – esa zuhur, huzur, vujud eʼtibori bilan qaralgan Zotdir. “**Lom**” harfining talaffuzida “**lom**”, “**alif**”, “**mim**” harflari ishtirok etib, “al mulku lah”ni qoyil aylaydi. Demak, Alloh qudratli va boqiydir. Jami borliq Uniki – yaʼni mulk Unikidir. Mazkur ifodaning tagzamini Qurʼoni Karim. Ayniqsa, “Fotir”, “Hadid”, “Tagʻobun”, “Buruj” suralarida bu masalaga keng eʼtibor qaratilgan.

Ravzayi jannatgʻa eshik “**ro**”lari,
Gʻunchai vahdatgʻa beshik “**ho**”lari.

Ushbu baytdan boshlab basmalaning “rahmonir rahim” qismi sharh etiladi. Maʼlumki, rahmon hammaga: kofirga ham, moʻminga ham rahimli va rizq beruvchidir. Rahim sifati esa, qiyomatda faqat moʻmin bandalarigagina shafqat qiluvchi maʼnosini anglatadi. Shu bois, ulamoyi kiromlar “Alloh xulqi bilan xulqlaninglar” deb har bir insonni rahimli boʻlishga chaqirgan. Shoir eʼtiroficha, “jannatning eshigi” “**ro**”, yaʼni yovuzlikka ezgulik, yomonlikka yaxshilik bilan harakat qilmoqlik boʻlsa, Haqqa yetishishning “beshigi” “**ho**” – nafsga qahrdir.

Mim – ki, **nundin** qilibon intiho,

Jong‘a qo‘yub minnati bemuntaho.

Darhaqiqat, “Rahmon” sifatining ikkinchi bo‘g‘ini “**mim**” harfi bilan boshlanib, “**nun**” orqali “intiho” topadi. Navoiy Xoliqi olamning insonlarga bergan ne‘matlari “bemuntaho” – cheksiz ekanligini e‘tirof etib, xaloyiqni Unga shukrona aytishga chaqiradi.

“**Yo**” bila “**mim**” qilib izhori yam,

Aylagali g‘arqayi bahri karam.

Alloh taoloning rahmon sifati faqat O‘zigagina tegishli bo‘lib, boshqa hech kimga nisbatan bu sifatni ishlatib bo‘lmaydi. Ammo rahim sifati Muhammad payg‘ambarimizga nisbatan ham ishlatiladi. Chunki qiyomatda ummatlarini shifoat qilishlari me‘rojnomalarda qayd etilgan. Buyuk mutafakkir ana shunga ishorat qilib, sarvari koinot Muhammad (s.a.v)ning karam dengizidan “ahli qabul” bahramand ekanligini “**yoy**” va “**mim**” harflarining ramziy ifodasi orqali ta‘kidlab, o‘zi ham shu “bahri karam”dan umidvor.

Nuqtavu tashdid anga chaqmoqu tosh,

Qilmoq uchun partav “**alif**” sham‘i fosh.

Shoir Basmalayi sharifdagi nuqta va tashdid belgilarining “ahli qabul” uchun yog‘du sochishini, yo‘llarining nurafshon bo‘lishida zamin hozirlanishi bayt mazmuniga singdirgan.

Jazmi solib tavq ko‘ngul bo‘ynig‘a,

Nuqta baqo durrini jon qo‘ynig‘a.

Hurufiylikda harflar va ularning botiniy ma‘nolari bilan birgalikda nuqtaga ham alohida ahamiyat berilgan. Mazkur suluk asoschisi Naimiy nuqta haqida shunday deydi: “Hamma ulum dar zimni yak nuqta va yak nuqta ilm 32 kalima bud”.⁶² (Tarjimasi: Hamma ilmlar uchun bir nuqta asos, shu nuqta esa 32 harfdir). Demak, nuqta hamma narsaning asosi sifatida e‘tirof etilgan. Hazrati Ali ham: “Tavrot, Injil, Zaburdagilarning hammasi Qur‘oni Karimda, Qur‘oni Karimdagi haqiqatlar esa “**Be**” harfidadir. “**Be**” harfidagi asror va haqiqatlar esa “**Be**”ning

⁶². Кули – заде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. – Баку: ЭЛМ, 1970. – 258 с.

ostidagi nuqtada mavjuddir”, deganlar.⁶³ Butun mavjudotni yagona Alloh yaratganligi nuqtaning “Be”ning ostidan joy olishi borliqning Allohga tobe ekanligini bildiradi. Borliqni yaratishdan maqsad – insoni komildir. Shuning uchun Shayx Shibliyning “Men “Be” ostidagi nuqtaman”⁶⁴, degan fikridan “Men insoni komilman” degan ma’noni anglash mumkin. Navoiy ham ushbu baytda nuqta joziqlikka (Allohga) erishish asosi ekanligini yoritgan.

Ham harakatidin ionat yetib,

Etgali maqsudqa tahrir etib.

hoir nazdida Basmalayi sharifning nafaqat harflari, balki “harakat”lari (zer, abar, pesh) ham “ahli qabul”ning “maqsad”ga erishishida “ionat” etadi.

Ham sakanoti qilib ifsho sukun,

Anda tavaqqufqa bo‘lub rahnamun.

Ma’lumki, arab yozuvida “sukun” to‘xtash uchun qo‘yiladigan belgi bo‘lib, ismalaning ikki o‘rnida ishlatilgan. Navoiy Bismillohir Rahmonir Rahiymdagi kunlarning “ahli qabul”ga xayrixoh, hatto ayni toifaning ulug‘ maqsadga ishishlarida “rahnamun” ekanligidan kitobxonni ogoh etgan.

Soyiri chun po‘yag‘a gomin ochib,

Gardidin atrofing‘a jonlar sochib.

Basmalayi sharifdagi qolgan belgilar ham “ahli qabul”ga peshvoz chiqib, ʻrni olqishlaydi.

Bosh – ayog‘i boshtin – ayoq jon bo‘lub,

Boshdin ayog‘ jon neki, jonon bo‘lub.

Navoiy tasdir – so‘z takrori orqali ta’sirchanlikni oshirib, o‘quvchi qatini Bismillohir Rahmonir Rahiyimga qaratadi. Zero, Basmalayi sharifdagi nima harf va belgilar e’tibordan chetga qolmay “ahli qabul” hamda “ahli rad”ga nosabat bildirgan.

Azmida ul qavmg‘a dog‘ uzra dog‘,

Qat’ida bu xaylg‘a bog‘ uzra bog‘.

immel Annemarie. Islamin mistik boyutlari. – Istanbul, 2004. – 442 s.
qoridagi manba, – 440 s.

Shoir bu ikki toifani taqqoslar ekan, tazod san'ati imkoniyatlaridan o'rinli foydalanib, Bismillohir Rahmonir Rahiym "ahli rad" uchun "dog'", "ahli qabul" uchun "bog'" sifatida ekanligini hayrat bilan yoritgan.

Hikmati ul qahr aro, bu lutf aro,
Ushbuki to'lg'ay ikki mehmon saro.

Navoiy Alloh taolo bu ikki toifani o'z "qahri va lutfi"ni ifodalash maqsadida yaratib bu orqali dunyoning ikki qutbi ezgulik va yovuzlik mavjudligiga sifat bergan. Ayni fikrlar keyingi baytda ham davom ettirilgan:

To agar o't solsa jaloliyati,
Lutf ila urg'ay suv jamoliyati.

Ya'ni "ahli rad" uchun Xoliqi olamning jaloliyati (qahr, g'azab) kabi sifatleri "o't solsa", "ahli qabul" uchun jamoliyati (lutf, rahm, karam) sifatleri suv uradi.

Istabon, ey xasta Navoiy, navo,
Bo'yla safarg'a qilur ersang havo.

Alisher Navoiy *ishtiyoq* – o'zakdosh so'zlardan foydalanish orqali, Haq taolo vasliga erishmoq uchun, yo'l mashqqatlaridan tashvishga tushmay tavakkalni Allohga qo'ymoq lozimligini qayd etgan. Bu hol keyingi baytda yorqin ko'rinadi:

Yo'l yomonu yaxshisidin yema g'am,
Bismilloh, degilu qo'yg'il qadam.

Darhaqiqat, Bismillohir Rahmonir Rahiym – dunyoda hammaga: do'stu dushmanlarga va barcha maxluqot olamiga rizq beruvchi, qiyomatda esa faqat mo'min bandalariga jannati va jamolini ato etuvchi Alloh ismi bilan boshlayman demakdir. Hazrat Navoiy rahmdil va mehribon zot – Alloh taologa hamd aytish bilan fikrlarini xulosalaydi. Xalqsevar shoir o'z elini aziz va muhtaram deb biladi. Shuning uchun unga keladigan balo-qazolarni daf aylashda Haq taolo karamidan umidvor:

"Xayra sanoin limufizil – karam",
Kim karamidin erur el muhtaram.

Xulosa qilib aytganda, Sharq mumtoz adabiyotida yuzaga kelgan adabiy anʼanalarning asosi islom dinining ulugʻ manbalariga borib taqaladi. Jumladan, mumtoz adabiyot namunalari bismalayi sharif bilan boshlanishi ham Qurʼoni Karimdan aynan olib kirilgan. Chunki mazkur ilohiy kitob avval basmala, keyin “Allohga hamd” degan oyat bilan boshlanadi. Qolaversa, butun musulmon olamida har ishnining ibtidosi shu qutlugʻ oyat bilan boshlanadi. Shunday ekan, hazrat Navoiydek, din va tasavvuf ilmining zakiy olimi oʻz asarini mazkur kalimayi sharif bilan boshlashi tabiiy hol edi.

Savol va topshiriqlar:

1. Basmalayi sharif deganda nimani tushunasiz?
2. Bismillohir Rahmonir Rahiym kalimasining islomiy asosi haqida nimalarni bilasiz?
3. Nega aynan basmalayi sharifdan soʻng hamd keltiriladi?
4. “Xayra sanoin limufizil – karam”,
Kim karamidin erur el muhtaram. Ushbu baytni shahrlang, baytda kelgan aʼrabi iqtibosning manbasini aniqlashga harakat qiling.
5. Arab harflarining zohiriy (tashqi koʻrinishi) va botiniy maʼnosi bilan bogʻliq mulohazalarni bayon eting.
6. Alisher Navoiy “ahli qabul” va “ahli rad” deganda kimlarni yoki qanday insonlarni nazarda tutgan deb oʻylaysiz?
7. Basmalayi sharif kimlar tomonidan sharhlangan?
8. Asarlarning Basmalayi sharif bilan boshlanishi nima uchun anʼana darajasiga koʻtarilgan deb oʻylaysiz?

2.2. “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONINING HAMD BOBINI SHARHLAB O‘QITISH

Tayanch tushunchalar: Hamd, qalami sun’, xomai hikmat, homid, qazovu qadar, tashbeh, tanosub, ishtiyoq, kofurbez, husn quyosh, ravzai rizvon, laylu nahor, alochug’, ishq

Nasriy sarlavha: Ul xoliq hamdikim, maxluqot tasvirig‘a aning qalami sun‘i chehra kushodurur va masnuot tahririg‘a aning xomai hikmati jamol afzo va har ko‘ngul g‘unchasig‘a bir husn guli sori aning silsilai shavqidin vobastaliq va har ko‘z axtarig‘a bir qosh hiloli sori aning rishtai muhabbatidin payvastaliq (15-bet).

Tabdili: Barcha yaratilgan jonli va jonsiz narsalarni tasavvur etish uchun qalamining san‘atkorligi chehrasini ochgan va hikmatli qalami jamolini orttirish hamda har bir ko‘ngul g‘unchasiga bir husn guli tomon uning shavqi zanjiriga bog‘liqlikni va har ko‘zining yulduziga bir qoshi hilol bilan muhabbat ipi orqali payvastalikni yuzaga keltirgan ul Xoliq hamdi.⁶⁵

Hamd - arabcha maqtoʻv, shukur (hamdu sano – maqtoʻv, shukur) degan ma’noni bildiradi. Sharq mumtoz adabiyotida basmalayi sharifni keltirib, keyin hamd aytish va asarlarni shu prinsip asosida boshlashning bosh sababi Allohning kitobi bo‘lmish Qur’oni Karimga o‘xshatma qilishdir. Chunki ilohiy kitobning birinchi surasi ham “Bismillohir rohmanir rohim” dan keyin hamd bilan, ya’ni “Allohga hamd bo‘lsin” degan oyat bilan boshlanishidir. Musulmon olamining dasturulamali bo‘lgan Qur’oni Karimdagi bu holat adabiyotda maxsus an’ana darajasiga ko‘tarilgan.

Hamd angakim vojibi bizzot erur,

Homid aning zotig‘a zarrot erur.

Baytni tahlil qilishdan oldin misralardagi izoh talab so‘zlarni lug‘at asosida sharhlaymiz: **bizzot** – shaxsan, bevosita, zotida, aslida; **homid** – hamd aytuvchi; **zarrot** – zarralar.

⁶⁵A. Navoiy. “Hayrat ul-abror”. (Dostonig nasriy bayon matni prof. A . Hayitmetov tomonidan tayyorlangan).G‘.G‘ulom nashriyoti, 2006 yil. 247-bet. Asardan keltirilgan tabdil matnlar shu manbadan olinadi. Sahifasi qavs ichida beriladi.

Baytda hamd aytmoq shaxsan, bevosita unga (Allohga) vojibdur, Homid (hamd aytuvchi) esa uning (Allohning) zoti oldida zarrot kabidir deyiladi. Shoir *ishtiqoq* (hamd, homid) orqali fikr ta'sirchanligiga erishgan. O'z mulohazalarini davom ettirib, keyingi baytda Allohning vahdat (yakka-yagona)iga quyosh tonuq (guvoh) bo'lsa, ammo U (Alloh)ning yoruqligi, quyosh zarrasidan afzunu (ortiq, ziyoda), quyoshdan yoruq ekanligini ta'kidlagan:

Vahdati zotig'a quyoshdek tonuq,
Zarradin afzunu quyoshdin yoruq.

Navoiy hamdda Alloh madhini davom ettirar ekan, inson jismi va ruhi ham devosita Yaratuvchi bilan bog'liqligini qayd etib, jismni sipehr (*osmon, osmon zumbazi, falak*), Ruhni quyosh sifatida tasvirlab, uni *Munir (nur beruvchi, porloq)* etguvchi ham Allohdir, deya xulosaga keladi:

Jism sipehrini masir etguchi,
Ruh quyoshini munir etguchi.

Yaratuvchi Ulug' Zot osmonni baland yaratib, yulduzlarni, quyoshni yaratganligini tashbehlarida ifodalaydi:

Gulshani firuzani chekkan baland,
Gullaridin mehrni guldasta band.

Yulduzlar osmonning har tomoniga sochilib, go'yoki, ko'kdagi guldastani tashkil etishini tasvirlaydi:

Har sori anjum gulikim ochilib,
Ko'kka bu guldastasidin sochilib.

Allohning yer-u ko'kni o'z yaratiq qudrati birla "iki taxta nard", ya'ni nard o'yinining taxtasi (oq, qora) kabi yaratganligini ta'kidlab, kunu tunni nard taxtasiga tashbeh qilgan:

Mintaqa birla falaki lojuvard,
Sun'i bisotida iki taxta nard.

Navoiy bir necha baytlarda kun va tun tashbehi, ya'ni nard taxtasi bilan ta'riflash va ta'riflarni keltirib, Allohning eru ko'kning mutlaq yaratuvchisi ekanligiga urg'u beradi:

Solmoq uchun tosi sipehr ichra shayn,
Oyu quyoshdin qilibon Ka'batayn.
Taxta kelib charxi munaqqash anga,
Burj hisobidin iki shash anga.
Tun kun ila muhra namudorliq,
Anjum ila taxta sadafkorliq.
Dahrda har naqshi savobu qusur,
Borchasi bu narddin aylab zuhur.

Shoir ikki qarama - qarshilik, tun va kun haqida mulohazalarini davom ettirib, keyingi ikkilik, ya'ni "qazovu qadar"ni yaratganligini, bular misli ikki harif (ulfat, do'st) ekanligini ta'kidlar ekan, Alloh har qanday qarama-qarshilikni ulfat, do'st aylashga qodir qudratli Zot ekanligiga urg'u beradi:

Ko'rguzubon naqshi xasisu sharif,
Misli qazovu qadar ikki harif.

Baytlar davomida ohorli tashbehlardan unumli foydalangan shoir subh uzorini ochdi, shu gulga zulf etib tun sunbuli yaratilganligi ham ayni mazmundagi fikrlarning mantiqiy davomi sanaladi:

Chun ochibon subh uzori gulin,
Zulf etib ul yuz uza tun sunbulin.
Ul yuz o'lub dahrg'a kofurbez,
Ustida ul zulf bo'lub mushkrez.

Navoiy Alloh oqu qorani ishtihor (shuhrat topmoq) berib yaratdiki, bundan laylu nahor (kecha kunduz) yaratilganligini keyinga baytda zikr etadi:

Oqu qaro uzra berib ishtihor,
Mushk ila kofurini laylu nahor.

Ayni shu baytdan so'ng yaratilganlarning sarvari bo'lgan inson aqli bilan bog'liq fikrlarga to'xtaladi:

Chun yasabon hujrai tori dimog',
Aqldin ul hujrada yoqib charog'.

Aql insoniyat hujrasida “charog” ekanligi, aqlning shu’lasi esa, “nuri hidoyat” bo’lganligini keyingi baytlarda e’tirof etadi:

Rishta anga tori inoyat bo’lub,
Shu’la anga nuri hidoyat bo’lub.

Shoir aqldan ko’ngil maskani nur olishini, ammo ishq eli – shamoli aql nurini o’chirishi mumkinligini keyingi baytda ta’kidlaydi:

Andin olib nur ko’ngul maskani,
Lek o’churub ishq yelidin ani.

Ta’kidlash joizki, aql va ishq insondan avval yaratilganligi diniy rivoyatlarda ham zikr etilgan: “Alloh taolo eng avval yaratgani Rasulullohning nuri edi. Shundan keyin ul nurni to’rtga bo’lib, bir bo’lagidan Arshi A’loni, bir bo’lagidan qalamni, uchinchi bo’lagidan Jannatni va so’nggi bo’lagidan mo’minlarni yaratdi. Keyin ul to’rt bo’lakni yana to’rtga bo’lib, birinchi bo’lagidan azizu mukarram Rasulullohni, ikkinchi bo’lagidan aqlni, uchinchi bo’lagidan Uyatni, to’rtinchi bo’lagidan Ishqni yaratdi”⁶⁶.

Shoir ishq yeli tundu tez (qattiq sur’at bilan) kelib aql **alochug’in** (chayla, kapa, uya) **rez-rez** (mayda-mayda) qilganligini keyingi baytda keltirish bilan ishq hech bir narsaga bo’ysunmaydigan ulkan qudrat ekanligini zikr etadi:

Ishq yelin yetkurubon tundu tez,
Aql alochug’in etib rez-rez.

Ishq nafaqat aql uyini barbod etguvchi, balki zuhdu vara’ (parhez) xirmanini uchuruvchi, sabr maskanini sovurguvchi hamdir:

Ham uchurub zuhdu vara’ xirmanin,
Ham sovurub sabru sukun maskanin.

Shoir ishq qudrati ta’rifini davom ettirib, xirad (aql) bog’ining naxl (yosh daraxt)ini xoshok etuvchi; balo bahr(dengiz)i mavjini ko’lok (to’lqin, qattiq shamol, bo’ron) etguvchi hamdir, deydi:

Bog’i xirad naxlini xoshok etib,
Bahri balo mavjini ko’lok etib.

⁶⁶. Xurshid Davron. Shohidlar shohi. – T.: Qatortol- kamolot, 1998, 3-bet.

Shoir nazdida ishq dardu balo o'tini tez yuzaga keltiruvchi, nafaqat tez, balki sitez (urush, janjal) qilguvchi hamdir. Navoiy *ruju'* orqali fikr ta'sirchanligiga erishgan:

Dardu balo o'tini tez aylabon,
Tez nekim, charx sitez aylabon.

Alisher Navoiy keyingi baytda ishq o'tining alangasi taftini pasaytiruvchi - bu vasl sahob (bulut)ji qatrabor (qatra to'kuvchi, tomuvchi) bo'lishini, bu esa "ul o'tqa sukun" (tinjish, osoyish) berishi haqida yozadi:

Vasl sahobin chu qilib qatrabor
Aylabon ul o'tqa sukun oshkor.

Ishqqa asos bo'lgan jihatni shoir "husn quyosh"iki, bu quyosh ofoqso'z (jahonni kuydiruvchi, hammani o'rtovchi), uning partav (yorug'lik asari, nur, shu'la, porloqlik)ji olamni furuz (yoquvchi, yondiruvchi) ekanligini keyingi baytda zikr etgan:

Husn quyoshin qilib ofoq so'z,
Partavini ayladi olam furuz.

Navoiy yana *ruju'* orqali keyingi baytda husnni quyosh dema, balki "ravzayi rizvon" (jannat bog'i) degil, bog' ichida esa "guli xandon" degil deya fikr ta'sirchanligiga erishadi:

Dema quyosh, ravzayi rizvon degil,
Ravza ichinda guli xandon degil.

Navoiy husn ta'rifini davom ettirar ekan, jilvasi jon gulshanining oronishi, ul husnni ko'rmoq esa mahzun ko'ngillarning osoyishi ekanligini ham madh etadi:

Jilvasi jon gulshani oronishi,
Ko'rmagi maxzun ko'ngul osoyishi.

Shoir keyingi baytdan boshlab, Alloh zotiga tegishli fikrlarni keltiradi, ya'ni Uning zoti lutf (muloyimlik, marhamat)u, safo (yorug'lik, porloqlik) dan juz (boshqa, bo'lak) narsa emas:

Zotig'a juz lufu safo bermayin,

Lekin anga bo'yi vafo bermayin,

Unga talabgorlar vafo ahllaridan bo'lib, vafodan bahramandlar, doim ko'zda yoshi bilan Uning yodida bo'lmoqlari lozim:

Ul chu vafo rangidin ozod o'lub,

Ahli vafo jonig'a bedod o'lub.

Kimga vafodin beribon choshni,

Bir nafas olmay ko'zidin yoshni.

Unga talpinuvchi kishilar vafodan o'zga ishni odat qilmasalar, jafoni bahra (ulush) qilmasalar, ishqni jon rishtasiga band etib, vaslni ko'ngil toriga bog'lasalar bilsunlarkim, bu orada hajr vodiysi mavjud bo'lib, unda xatarlar ko'p, vodiydagi tikanlar esa nishtar, lolasi shu'layi oh o'lsa, o'simliklari zaharli giyoh kabidir, deya baytda ishq yo'li mashaqqatli ekanligiga urg'u beradi:

Kimki ishi g'ayri vafo qilmayin,

Bahra anga g'ayri jafu qilmayin.

Ishqni jon rishtasig'a band etib,

Vasl ko'ngul torig'a payvand etib,

Vodiyi hajr ichra solib ko'p xatar,

Xoru giyohini qilib nishtar,

Lolasini shu'lai oh aylabon,

Sabzasini zahri giyoh aylabon.

Shoir hajr sahrosining o'simlik va lolalari haqida yuqoridagi misrada bayon etar ekan, keyingi misrada esa, **bum** (yer, zamin)i shu xilki, u yerda el **samum** (halokatli issiq shamol) dan **juz** (boshqa, bo'lak) emas, deya mulohazalarini davom ettiradi:

Lola bila sabzasi bu nav' bum

Yeli emas mumkin aning juz samum.

Navoiy keyingi baytda o'z fikrlariga oydinlik kiritadi. Ya'ni u esayotgan yel emas, balki biyobon o'tidir. Bilgikli, biyobon o'ti bu hijron o'tidir. Agar kimniki bu o't, shu'la kuydirsa, yel uning kulini ko'kka sovurishini ta'kidlaydi:

Ul yel emasdur bu biyobon o'ti,
Bil bu biyobon o'ti - hijron o'ti.
Qimniki bu shu'la bila kuydurub,
Ko'kka hamul yel kulini sovurub.

Biror kimsani samum (halokatli issiq shamol) eli kul aylasa, u
balo ko'zgusi jalo topishini bayon etadi:

Kimni kul aylab bu samumi balo,
Dardu balo ko'zgusi topib jalo.

Shoir bu dardu balo ko'zgusida nur tushsa, bu nur ishq nurining za
etishi demakdir, deydi. Yaratuvchining har bir ishi ISHQ bilan yuzaga kelish
ishqi tufayli barcha nomavjudlik mavjudlik nomini olganligiga urg'u beriladi;

Chun solib ul ko'zgu aro to bu nur
Ishq yuziga berib andin zuhur.

Alisher Navoiy Alloh yer yuzini uzluksiz rishtalar asosida yaratganligi
bu silsilalar, rishtalar bir-biri bilan uzulmas bog'ichlar asosida birliklikligi
ayniqsa, yer kurrasini sokin qilib, aflok (falak) ni soyir (kezu yivchi) q
yaratganligini keyingi baytda ta'kidlaydi:

Doyirani juz bu sifat tuzmayin,
Silsilani bir-biridin uzmayin.
Bir-biriga bo'yla tuzub marhala.
Silsilag'a bog'lanibon silsila.
Ayladi sokin qurai xokni,
Soyir etib davrai aflokni

Shoir o'z mulohazalarini xulosalar ekan, falakning markazi qilib, yo
kurrasini yaratganligini, Allohning cheksiz qudrat sohibi ekanligini i izohlat
Yaratuvchining lutfi bilan barcha ashyolar mavjudlik nomiga erishishi, i, anam
qahri bilan nobudlikka yuz tutishi mumkinligiga urg'u beradi. Ya'ni qudratli Alloh
uchun yo'qdan bor qilmoqlik yoki borda yo'q qilmoqlik hech bir mua'ammosi
ekanligini ta'kidlash bilan hamdga yakun yasaydi:

Toki muhit o'rnig'a aflok erur,
Markazi oning kurai xok erur.
Lutfi bila borchag'a mavjudluq,
Qahridin-o'q bo'lg'usi nobudluq.

Baytlar zamiriga singdirilgan ma'no Qur'oni Karimning „Baqara“, „Haj“, „Vofir“ suralarida ham keltirilgan. Shoir talmeh vositasida shu oyati karimaga ishorat qiladi.

“Hayrat ul - abror” dostonida keltirilgan hamd “Xamsa”ning keyingi dostonlarida ham davom ettiriladi. “Xamsa” tarkibidagi har bir dostonda keltirilgan hamd boblari o'sha doston mazmuniga bog'liq holda yoritilgan.

Demak, Sharq mumtoz adabiyotida har bir asarni hamd bilan boshlash an'ana darajasiga ko'tarilgan. Hazrat Navoiy asarlari, jumladan, “Xamsa” asari ham bundan mustasno emas.

Savol va topshiriqlar:

1. Hamd va uning lug'aviy ma'nosi haqidagi mulohazalaringizni bayon qiling.
2. Sharq mumtoz adabiyotida asarlar hamd bilan boshlanishi nima uchun an'ana darajasiga ko'tarildi?
3. Hamd harakteridagi asarlar (g'azal, qasida) bilan “Hayrat ul - abror”dagi hamdning o'xshash va farqli jihatlari nimada ko'rinadi?
4. “Hayrat ul-abror”dagi hamd bobida Qur'oni Karimdagi qaysi sura va matnlarga ishoralar mavjud?
5. Quyidagi baytni sharhlang, fikr nima haqida borayotganini mushohada qilib ko'ring:
Ayladi sokin qurai xokni,
Soyir etib davrai aflokni
6. Asarning hamd bobidagi arabiy iqtibos hamda ilohiy manbalarga ishoralar mavjud bo'lgan baytlarni ajratib oling hamda shu baytlar asosida ilmiy sharh yozing.
7. Hamd va baslama boblarining o'xshash jihatlari nimada?

8. Mazkur baytni sharhlang. Baytda ta'kidlangan fikrning diniy va irfoniy manbalarini aniqlashga harakat qiling:

Lutfi bila borchag'a mavjudluq,
Qahridin-o'q bo'lg'usi nobudluq.

2.3. "HAYRAT UL- ABROR"NING MUNOJOT BOBLARI TAHLILI VA ULARNI SHARHLAB O'QITISH

Tayanch tushunchalar: Munojot, nasriy sarlavha, an'anaviy boblar, diniy manba, Qur'on, hadis, "bahri zot", "mumkinot gulshani", "yo'qlik gulshani", mabda', bidoya, ibtido; lam'yazal, husn o'ti, "karramano", "ahsani taqvim", "ahli vara", "mug'bacha" "mayfurush", "mayxona", "zuhd eli", "durd", "mug'", "dayr", qiyomat, "vohidi dono", koinot, payg'ambar, "vujudi mutlaq", "Xoliqi olam", qayta tirilish.

Musulmon Sharqi madaniyatida munojot tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu tushuncha funksional vazifasi va mohiyatiga ko'ra bir qancha ma'nolarni o'zida mujassamlashtiradi: 1. Xudodan najot, madad tilab qilinadigan tungi yoki yashirin ibodat. 2. Sharq adabiyotida masnaviy (doston)larning boshlanishida hamddan keyin, na'tdan oldin keladigan an'anaviy qismlardan bo'lib, unda Xudoga murojaat qilib, ushbu asarning muvaffaqiyatli tugallanishida madad, najot tilanadi. Alisher Navoiyning barcha asarlarida alohida munojot boblari bor. Ayrim asarlari tarkibida munojot alohida she'r sifatida ham kiritiladi. Ba'zi shoirlar munojotni mustaqil she'riy shakl sifatida yozib, o'z devonlariga joylashtirganlar. Chunonchi, Ogahiy "Ta'viz ul-oshiqiyn" devoniga bir munojot kiritgan. 3. Munojot ruhida yozilgan she'rlar bilan aytiladigan ashulalar.⁶⁷

"Munojot" so'ziga "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da "yalinish, yolvorish"⁶⁸ deb ta'rif berilgan.

Munojot - Hazrat Navoiyning sevgan va ko'p murojaat qilgan mavzularidan biri. "Xamsa" dostonlarining har biri muqaddimaviy boblar bilan

⁶⁷ Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. T.: "Davriy press" HMU. 2013, 204-bet.

⁶⁸ . Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. 2-jild. - Toshkent: Fan. 1983. 354-bet.

boshlanadi. Bu boblar Allohga hamd va munojot, Rasululloh sallallohu alayhi va sallamga na'tni qamrab oladi. Ta'kidlash kerakki, mazkur boblar an'anaviy boblar bo'lishi bilan birga ulug' ijodkorning e'tiqodiy qarashlari, badiiy tafakkur olamining in'ikosi sifatida alohida ahamiyatga molik. Barcha munojotlarda ham Alisher Navoiyning Ilohga iltijolari, o'zining behad gunohkorligi va undan afsuslanish, pushaymonlik, o'jizligini ta'kidlash orqali Allohning marhamatidan va maxfiratidan umidvorlik tuyg'ularini bayon qiladi. Shoir Allohdan gunohlaridan kechishni, qiyomat kunida mag'firat etilishini yolvorib so'rar ekan, butun islom ahlini ham unutmaydi. Gunohkor bandalariga Allohdan mag'firat so'raydi.

“Hayrat ul-aboro” dostonida to'rtta munojot bor. Ular bir-birining qaytariqlari emas. Ularni muayyan g'oyaviy niyat, aniq maqsadlar birlashtirib turadi.⁶⁹ Shuning uchun har bir munojotda alohida-alohida masalalar qamrab olingan. Birinchi munojotda – olamning, odamning xalq qilingani, koinot Ilohning jamoliga ko'zgu o'laroq yaratilgani, ikkinchi munojotda Alisher Navoiy olamning yo'q bo'lishi–qiyomat haqida fikr yuritiladi. Uchinchi munojotda mahshargohning badiiy- tasviri hamda Muhammad Mustafo shafotlarining vasfi, to'rtinchi munojotda esa Allohning karami, gunohkor insonlarning afv etilishi kabi masalalar xususida badiiy mushohada yuritilgan.

3.1 “AVVALGI MUNOJOT” TAHLILI VA SHARHI

Tayanch tushunchalar: munojot, avvaliyat, xafo sahobi, mabda', bidoyat, lam'yazal, furuz moya so'z, “bahri zot”, mumkinot, “Karramano”, “Ahsani taqvim”, “ahli vara”, “mug'bacha” “mayfurush”, “mayxona”, “zuhd eli”, “durd”, “mug'” “dayr”, vujud gulistoni, ma'rifat.

Nasriy sarlavha: Haqning avvaliyatidakim, xirad anga soniy bilmas, balki vval va oxir eli sano desalar anga loyiqi soniy topilmas va mumkinot ulshanidag'i gullarning adam shabistonidin vujud gulistonig'a kelmagining sifati

---

Vohidov R. Navoiy va ilohiyot. “Buxoro” nashriyoti, 1994, 52-bet.

va koinot bozoridagi durlarning xafo sahobidin zuhur daryosiga tushganining ma'rifati (18-bet).

Tabdili: Alloh birinchi bo'lib, aql uning ikkinchisini bilmaydi, hatto birinchi va oxirgi insonlar kimnidir yoki nimanidir maqtamoqchi bo'lsalar, bunga loyiq boshqasi topilmaydi va dunyodagi bo'lishi mumkin bo'lgan gulshandagi gullarning yo'qlik kechasidan borliq gulistoniga kelmog'ining sifati va koinot bozoridagi durlarning maxfiylik bulutidan zohirlik dengiziga tushganining ma'rifati (248-bet).

Nasriy sarlavhadan bobda qo'yilgan masalalarni oydinlashtirib olishimiz zarur:

- Haqning avvaliyati, ya'ni qadimiyligi, Aql Unga sherik topa olmasligi;

- Hatto birinchi va oxirgi insonlar kimnidir yoki nimanidir maqtamoqchi bo'lsalar, bu maqtovga Undan (Alloh) boshqasini topa olmaydilar;

- Mumkinot (mumkin bo'lgan narsalar, dunyoda mavjud narsalar) gulshanidagi gullarning yo'qlik tunidan borliq gulistoniga kelgani;

- Koinot bir bozor. Bozordagi durlarning maxfiylik (yo'qlik olami) dan zohirlik (moddiy olam) dengiziga tushgani.

Mazkur munojotda qo'yilgan masalalar uning kompozitsion tuzilishida ham o'z ifodasini topgan. Shuning uchun mazkur munojotni besh qismga bo'lib o'rganishimiz mumkin:

Birinchi qismi: 1-3-baytlarni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi qismga: 4-13- baytlardan iborat

Uchinchi qism: 14-33- baytlarni qamrab oladi.

To'rtinchi qism: 34-39 baytlardan iborat.

Xotima: 40-42- baytlarni o'z ichiga oladi.

Ey sanga mabda'da abaddek azal,

Zoti qadimig abadiy lam'yazal.

Ne bo'lub avvalda bidoyat sanga,

Ne kelib oxirda nihoyat sanga.

Avval o‘zung, oxiru mobayn o‘zung,

Borchag‘a Xoliq, borig‘a ayn o‘zung .

Tabdili: Ey Tangrim, dunyo boshlanishidanoq qadim abadiy bo‘lib, qadimliging, ulug‘vorligingning so‘ngi ham bo‘lmagan. Senda ibtido ham bo‘lmagan; oxirda tugallanish ham yo‘q. Avval ham o‘zing, oxir ham, o‘rtalik ham. Barcha-barchaga yaratuvchi bo‘lganingdek, barining? ko‘zi, ko‘z qorachig‘i ham o‘zingsan (248-bet).

Keltirilgan baytlar munojotning dastlabki qismi. **Mabda’** – kelib chiqish joyi, boshlanish joyi; **bidoyat** – boshlanishi, ibtido; **lam‘yazal** – abadiy, so‘ngi yo‘q, so‘ngsiz ma‘nolaridagi so‘z.

“Avvalg‘i munojot”ning dastlabki baytlarida Allohning biru borligi, hali hech narsa yaratilmasdan avval ham Alloh ta‘oloning mavjud bo‘lganligini, Uning tengi, o‘xshashi yo‘qligini aytib, munojot shaklida fikr yuritiladi. Mazkur baytlar bag‘riga Qur‘oni Karimning “Ixlos” surasidagi “(Ey, Muhammad!) Ayting: “U Alloh yagonadir. Alloh ehtiyojsiz, (lekin) hojatbaror. U tug‘magan va tug‘ilmagan ham. Shuningdek, Uning hech bir tengi yo‘qdir.” oyatlari mazmuni singdirilganini sezish qiyin emas. Ushbu surani sharhlagan Muhammad Solih Muhammad Yusuf “Ixlos” surasida Allohning tavhidni o‘z ichiga olishini ta‘kidlab o‘tadi.⁷⁰ Tavhid - Allohning yakkayu-yagonaligi, undan boshqa ilohning yo‘qligidir. Sayid Ja‘far Sajjodiyning lug‘atida keltirilishicha, tavhid Yagona ilohiy ruh sari olib boriladigan ilmdir, ya‘ni Parvardigorni yakkayu yagona vujud deb bilmoq va shu Birlikka intilmoqdir. Ali ibn Usmon Hujvariyning fikriga ko‘ra, tavhid haqiqati Xudoning birligiga imon keltirish, iqror bo‘lish va shunga hukm etmakdir.⁷¹

Qayd qilish kerakki, shoirning Allohga munojoti bu an‘anaviy boblardangina iborat emas, balki ularda muallifning e‘tiqodiy qarashlari, Allohga bo‘lgan muhabbati, avliyo shoirning tafakkur olami oziqlangan mo‘tabar manbalar, takrorlanmas badiiy mahorati o‘z tajassumini topgan. Albatta, tahlillar jarayonida ta‘kidlangan jihatlariga alohida e‘tibor qaratish lozim.

⁷⁰. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tavsiri Hilol. 6-juz. – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008. 562-b.

⁷¹. Komilov N. Tasavvuf. – T.: “Muvorounnahr” – “O‘zbekiston” nashriyoti. 2009. 318 -b.

Ta'kidlash keraki, Alisher Navoiy asarlarida Qur'oni Karim yoki Hadisi shariflarga murojaatning turli shakllari uchraydi. Keltirilgan baytlar va "Ixtos" surasidagi mazmuni qiyoslab, shuni aytish mumkinki, unda suraga ma'lum so'zlar orqali ishora qilingan. Bu ishora **abad, azal, avval, bidoyat (boshlanishi, ibtido, avval) oxir, nihoyat, avval, oxiru mobayn, ayn, qadim, abadiy** hamda Qur'on oyatiga ishora qiluvchi "**lam'yazal**" so'zlari orqali amalga oshirilgan. Diqqat bilan qarasa, bunga hazrat Navoiy bir so'z turkumiga oid so'zlarni tizib keltirish orqali erishgan. Bu esa ilmi badiyya "ta'did" san'ati deb yuritiladi.

Andaki bor erdi nihon bu jahon,

Balki nihon dog'i jahondek nihon.

Mazkur baytdan boshlab munajatning ikkinchi qismi boshlanadi. Alisher Navoiy bu qismda "yo'qlik" olami haqida fikr yuritadi. Bu olamda nafaqat biror kishi bor edi, hattoki yerning o'zi yo'q edi. Ko'kning ham, yerning ham jabr-zulmdan boshqa ishi yo'q edi.

Husn o'ti hangoma furuz o'lmayin,

Ishq eliga moyai so'z o'lmayin.

Hangoma – yig'in, to'planish; **furuz** – yoquvchi, yondiruvchi, yorituvchi, portlatuvchi; **moya so'z** – kuyish yonish asosi ma'nolaridagi so'z.

Husn o'ti ham biron yig'inni qizitmas, ishq egalari ham kuyib-yonish uchun asos yo'q edi.

Baytda istiora sifatida qo'llangan "husn o'ti"dan murod nima degan savol tug'ilishi mumkin. Badiiy adabiyotda "husn o'ti", "husn elining shohi, "husn quyoshi", "husn olami" kabi istioralar ko'p qo'llaniladi. Bu birikmalar botiniy ma'noda Allohni anglatadi. Mazkur baytda ham "Husn o'ti" birikmasi "ishq eli" bilan bog'liqligini ko'rishimiz mumkin. "Ishq eli"-o'n sakkiz ming olam yaratqilari. Ular bir-birini taqozo qiladi. Tasavvufushunos olim N. Komilovning ta'kidicha, "Husn bilan ishq ajralmas, ular bir-biriga intilishi muqarrar qonuniyat".⁷²

⁷² Komilov N. Tasavvuf. – T.: "Muvorounnahr" – "O'zbekiston" nashriyoti. 2009, 213 -bet.

Va'z o'qish uchun Sheroz ko'chalaridan o'tib borayotgan Ro'zbehon bir ayolning qiziga qarata:

– Husningni elga ko'p ko'rsatmaki, u xoru bee'tibor bo'ladi, – deb nasihat qilayotganini eshitib, aytadiki:

– Husn hech qachon o'zini pinhon qilishlariga rozi bo'lmaydi – u butun vujudi bilan ishqqa yaqin bo'lishga intiladi. Husn va ishq azaldan bir-birlaridan ajralmaslik haqida ahdu paymon qilganlar.⁷³

Shoir “Husn o'ti” sababli ishq va oshiqlik tushunchalari kelib chiqqanligini, olamning yaratilishi asosi – ishq degan qarashni ta'kidlash uchun sabablarni birma-bir keltib o'tadi.

Nargisning ko'zi yumilib turganidan uni o'lgudek mast, deb o'ylamaslik lozim. U yo'qlik gulshanida chuqur uyquda. Mayxonada hali xumning og'zi ochilmagan. Taqvodorlar esa may uchun jandasini garovga qo'ymagan. Mayni quyib ishva bilan uzatuvchi bola zohidlarni mayning quyqasini ham ichib qo'yishga o'rgatmagan bir davri (249-bet).

Yo'qlik olamida hali “Husn o'ti” - “bahri zot” orom va sokinlikda edi:

Ko'rguzib oromu sukun bahri zot,

Mavj ayon aylamayin mumkinot.

Bayt mazmunini oydinlashtirish uchun **“bahri zot”** – “zot dengizi” va **“mumkinot”** tushunchalari izohga muhtoj. **“Bahri zot”**- Alloh. **Mumkinot** – mumkin bo'lgan narsalar, dunyoda mavjud narsalar. Shoirning ta'kidicha, hali olam yaratilmagan bir davrda “bahri zot” mavjud edi, biroq u orom va sokinlikda edi.

Diniy manbalarda ta'kidlanishicha, dastlab faqat Alloh mavjud edi. Keyin unda o'zini o'zi tomosha qilish istagi paydo bo'ladi va o'z husnining ko'zgusi qilib olamni, uning oshig'i qilib odamni yaratadi. Mazkur qarash munojotning uchinchi qismi baytlarida davom ettiriladi.

Bunda ko'rinuvchi ham, ko'ruvchi ham O'zing eding. Ishqing o'zingga yoqib, o'z husningdan o'zing mag'rur eding

⁷³. Ochilov E. Bir hovuch dur. – T.: O'zbekiston nashriyoti, 2011.

Nozir o'zung erdingu manzur o'zung,

Ishq kunga xush, husnunga manzur o'zung.

Allohning husni jilvasiga chek yo'q edi. Uni ko'rish uchun son-sanoqsiz ko'zgu kerak bo'ldi.

Jilvai husnungg'a chu yo'q erdi had,

Ko'zgu kerak bo'ldi anga beadam.

Demak, bu Husn jilvasi ravshan ko'rinishi uchun ushbu ko'zgu paydo bo'lgan edi. To'qqiz qavat osmon - **“lavhai oyinafom”** – “oyna kabi lavha”, bu oyinadagi har bir yulduz Xudoning jamoli uchun ko'zgudir:

Ochti bu gulshanniki rangin erur,

Har gul anga oйнаi chin erur.

Jilvai husn o'lg'ali zohir anga,

Bo'ldi bu mir'ot mazohir anga.

Vosita bu erdiki qilding tamom,

Ko'kni to'quz lavhai oyinafom.

Bo'ldi safo vajahida har axtari

Ko'zgu kibi husnung uchun mazhare.

Munajat davomidagi tasvirlarning barchasi oyna – ko'zguga qaratiladi: to'qqiz osmon taxta (lavh)si tiniq oynaga aylandi. Osmonning sof yuzida har bir yulduz seni o'zida aks ettiruvchi bir ko'zguga aylandi. Quyosh yuzini ham oynarang qilding. Quyosh tutilishi esa uning zanglaganing belgisidir.

Quyidagi baytda Hazrat Navoiy hamma maxluqotlarning yaratilish sababi - Allohning jamoliga ko'zgu bo'lganligi uchundir, - degan xulosani o'rtaga tashlaydi:

Muncha g'aroyibki misol aylading,

Borchani mir'oti jamol aylading.

Shoir Alloh qancha g'aroyib narsalarni yaratgan bo'lsa, ularning barchasi Uning jamoli oynasida aks etishini ta'kidlar ekan, Yaratganning olamni yaratishdan asosiy maqsadi inson edi, - degan xulosasi bilan mazkur munojotning to'rtinchi qismi boshlanadi.

Ganjing aro naqd farovon edi,

Lek boridin g'araz inson edi.

«Hayrat ul-abror»da keltirilgan olamning yaratilishidan maqsad insonning yaratilishi ekan, uning sabablari keyingi misralarda ayayonlasha boradi.

Turfa kalomingg'a dog'i komil ul,

Sirri nihoningg'a dog'i homil ul.

Inson Sen qanday ajoyib gap gapirsang - u to'la anglaguvchi, yashirin sirlaringni esa ichida saqlaguvchidir.

Ko'ngliga qilding chu yaqin ganji qism

Jismini ul ganjga qilding tilsim.

Uning ko'nglini o'zingga yaqin xazina bilib, uning jismini xazinangga tilsim etding.

«Karramano» keldi manoqib anga,

«Ahsani taqvim», munosib anga.

«Qur'on»da uni maqtab, boshqa hamma maxluqlardan ortiq ko'rib, «Mukarram qildik!» deyilgan. «Eng go'zal qad-qomat unga munosib», deyilgan.

«Karramano», «Ahsani taqvim» iboralari - Qur'oni Karim suralariga ishora. Oyati Karimadagi insonni azizu mukarram qilib yaratilganligi g'oyasini Hazrat Navoiy shu iboralar bilan butun bob mag'ziga singdirib yuboradi.

«Karramano» so'zi («Mukarram qildik!») «Al-Isro» surasining 70-oyatiga ishoradir. Muqaddas oyatda shunday yoziladi: **“Darhaqiqat, Biz odam bolalarini aziz - mukarram qildik va ularni barru-bahrda – quruqlik va dengizda (otulov va kemalarga) chiqarib qo'ydik hamda ularga halol-pok narsalardan rizqu ro'z berdik va ularni O'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal-ustun qilib qo'ydik”**.⁷⁴

«Ahsani taqvim» («Eng go'zal qad-qomat unga munosib») birikmasi esa «Tiyin» surasining 4-oyatiga ishoradir. **“Darhaqiqat, Biz insonni eng go'zal**

⁷⁴. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimai. -T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot - matbaa birlashmasi. 2004. 289- bet.

shaklu shamoyilda yaratdik”. «Ahsani taqvim» iborasi Alloh taolo inson jasadini ham, ruhini ham eng yaxshi suvratda yaratganiga ishoradir.

Abul-Lays Samarqandiyning mazkur oyat sharhiga izohlari esa quyidagicha: “Ya’ni, “Muhaqqiqki, Biz odam farzandini ko’rimli, raso jismli, raso bichimli, mukammal ravishli, insijomli, komil a’zoli qilib hamda eng go’zal suratda yaratdik. U ikki oyoqda yuradi, unga ikki qo’l ato qildik. Barmoqlari bilan xohlagan narsasini ushlaydi. Unga yana xohlagan narsasini gapiradigan til berdik. So’ng uni balog’atga yetkazdik. Har turli kamolotni unga berdik”.⁷⁵ Baytda kelgan “ahsani taqvim” ma’nosi ana shudir.

Navoiy yaratilgan ichida ulug’i, mukarrami, **“orifi ul ma’rifat”** sifatleri bilan siylangan insonning ko’nglini Alloh ganjining tilsimi tarzda baholaydi. O’sha xazina esa faqat insongagina aniq bo’lgan va boshqa yaratilgarga nasib bo’lmagan xazinadir.

Munajatning oxirgi qismida shoir Yaratganga iltijo qilib, “Ey Xudo, meni avvalo shunday odam qilib yaratki, men shu (Alloh) haramining mahrami bo’la olay! Qancha siring bo’lsa, meni ishonchli qil! Boshqa yana nima qilsang, O’zing bilasan”, deb itoatkorona e’tiqodiy qarashlarini, fikrlarini bayon qiladi.

Oncha rozingg’a amin qil ani,

Har ne qilursen – yana Sen bilgani.

Ta’kidlash keraki, munajatning sharhli tahlili jarayonida matnda kelgan **“ahli vara”**, **“mug’bacha”** **“mayfurush”**, **“mayxona”**, **“zuhd eli”**, **“durd”**, **“mug’”** **“dayr”** kabi tasavvufiy istilohlar izohiga ham e’tibor qaratish lozim.

Mayxona – komil inson majlisi, oriflar suhbat qiladigan joy; **mug’** – otashparast ruhoniy, tasavvufiy ma’noda orif inson; **mug’bacha** – zardushtiy otashparastlar ibodatxonasi (dayr)ning xizmatkori. Tasavvufiy ma’noda pining so’zi va nasihatleri, fayzu tarovatini muridlarga yetkazuvchi kishi; **zuhd** – dunyodan voz kechib, toat-ibodat bilan shug’ullanish, **zuhd ahli** – dunyodan voz kechuvchilar; **dayr** – zardushtiy ibodatxonasi, butxona, nasroniy rohiblar yig’iladigan joy, shuningdek, dunyo ma’nolarida ishlatiladi. Tasavvufda orif

⁷⁵. Kenjaboyeva R. Navoiy nazmida Qur’oni Karim oyatlarining talqini. Sino jurnali. 2011 yil , 37, 38, 39, 40-sonlar. 206-bet.

insonlar majlisi, piri komil huzuri; **durd**-mayning quyqasi, qoldig'i, mayning xum tagidagi loyqasi.⁷⁶

Alisher Navoiy quyida keltirilgan iqtibosda tasavvufiy tushunchalar silsilasi orqali olamning yaratilish sababi – ishq degan qarashni ta'kidlaydi.

Demaki nargis ko'zi masti xarob,

Balki dam gulshanida masti xob.

Ham boshi **mug' dayrida** ochilmayin,

Ahli vara' xirqa garav qilmayin.

Ishva bila **mug'bachai mayfurush**,

Zuhd elini aylamayin durd no'sh.

Shoirning ta'kidicha, na yer, na yer yuzida bir kishi yo'q edi. Hali xoliqiyat mavjud emas edi. Hatto nargiz yo'qlik olamida chuqur uyquda, mayxonada hali xumning og'zi ochilmagan, taqvodorlar (zuhd ahli) esa may uchun jandasini garovga qo'ymagan, mayni quyib ishva bilan uzatuvchi bola zohidlarni mayning quyqasini ham ichib qo'yishga o'rgatmagan bir davri.

Matndagi so'zlar ifodalaydigan ma'nò bayt mazmuniga mos kelmasligi matndagi nuqsonlar bilan bog'liq bo'lishi Navoiy asarlari nashrida ko'p uchraydigan holatlardan biridir. Jumladan, quyidagi baytda **adam** (yo'qlik) so'zi "mukammal" nashrda **dam** (nafas, lahza) so'zi bilan almashtirib yuborilgan.

Demaki, nargis ko'zi masti xarob,

Balki adam gulshanida masti xob.

Hattoki, nargisning ko'zi yumilib turganidan uni o'lgudek mast, deb o'ylamaslik lozim. U yo'qlik gulshanida chuqur uyquda.

Mazkur baytning har bir so'zini nashrdagidek nasriy bayonini tuzsak, albatta, g'alizlik kelib chiqishi tabiiy. So'zning xato yozilishi ham ma'noga, ham shoir qo'llagan badiiy san'atni yo'qqa chiqargan.

Xulosa qilib aytganda, birinchi munojotda Alisher Navoiy Allohning yakkayu yagonaligi, azaliy va abadiyiligi, xoliqligi sifatlarini ta'rif qiladi. Olam –

⁷⁶ Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar: P. Shamsiyev va S. Ibrohimov. –T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1973.

Yaratganning husni jamolini aks ettiruvchi bir oyna, Uning siri bir - xazina, inson jismi esa shu xazinaga tilsim, faqat insongagina Allohning siri, ilmu hikmatini bilish nasib qilgan (Qilding ani orifi ul ma'rifat) kabi xulosalari badiiy ifodasini topgan.

3.2. IKKINCHI MUNOJOTDA QIYOMAT TASVIRI VA UNI DINIY MANBALAR BILAN QIYOSIY O'RGANISH

Tayanch tushunchalar: qiyomat, “maxluqot zebolari”, “mavjudot ra'nolari”, fayoz jud, katmi adam, masjud, kurai xok, gunbadi mino, shamsa, dark, qosir.

Nasriy sarlavha: Maxluqot zebolarining jilvai zuhuridakim, xoliqi ashyo azamati dargohiga ondin sude etmas va mavjudot ra'nolarining hodisai futuridakim, vohidi dono jabaruti borgohig'a kimsa andin ziyonbude tasavvur etmas (22-bet).

Tabdili: Alloh yaratgan go'zal narsalarning jilvalari zuhuri haqida lekin bundan o'sha ashyolarni yaratganning o'zining ulug' dargohiga biron foyda yetmaydi va u mavjud go'zallar bilan bog'liq buzug'liq hodisalari to'g'risida bo'lib, bundan donolarning Yagonasi saroyiga biron kimsa zarar etkazishni xayoliga ham keltirmaydi (250-bet).

Nasriy sarlavhada fikr “maxluqot zebolari” va “mavjudot ra'nolari” haqida boryapti. Sarlavhada qo'yilgan muammo va uning she'riy sharhi ham shu ikki tushuncha atrofida boradi. Bu masalalar:

- “Maxluqot zebolarining jilvai zuhuri” ya'ni yaratilgan olamning jilvalanishidan Xoliqning dargohiga biror foyda yetmasligi;
- Mavjudot ra'nolari – yaratilgan, mavjud narsalar. “Mavjudot ra'nolarining hodisai futuri” (mavjud narsalarning yo'q bo'lishidan) dan vohidi dono jabaruti borgohiga ziyon yetishini tasavvur qilib bo'lmasligi xususida.

Ey bori mavjudg'a sendin vujud,

Balki vujud ahlig'a fayyozi jud.

Katmi adamdin neki mavjud o'lub,
Sojid o'lub, sen anga masjud o'lub,
Kimki boshi sajdada – masjudisen,
Kimki yuzi qiblada – ma'budisen.

Fayozi jud – fayz berib turuvchi vujud; **katmi adam** – yo'qlik pardasi; **nasjud** – sajda qilinadigan. Shoir dastlabki uch baytda dunyoda bor mavjudotga vujud bo'lgan Allohning "vujud ahli"ga fayz berib turuvchi ekanligini, 'yo'qlik'dan nimaiki paydo bo'lgan bo'lsa, Unga sajda qilishini ta'kidlaydi. Ilohiy nanbalarda Allohdan o'zga ibodat qilishga munosib zot yo'qligi ko'p bora a'kidlanadi. Masalan, Hijr surasi, 98-oyatida shunday deyiladi: "**Bas, Siz Rabbingizga hamd bilan unga tasbih ayting va sajda qiluvchilardan bo'ling**". Qur'on Karim oyatlaridagi mazmun Hazrat Navoiy tomonidan misralar nag'ziga singdirilib yuborilganligini sezish qiyin emas.

Qur'on Karimning "Baqara" surasida shunday deyiladi: "**Osmonlar va yerdagi bor narsalar Unikidir. "Osmonlar va yerni hifzu himoya qilib turish Uni qiynamaydi"**. Osmonlardagi farishtalar, quyosh, oy, yulduzlar, yerdagi jonli-onsiz mavjudotlar, hamma-hammasi Allohning mulkidir. Borliqdagi barcha narsa Allohga tegishli, Uning bandalari, Uning qo'l ostidadir. Alloh mavjudotlarining ishlarini tasarruf qiladi, o'zlarini himoya qiladi. Alloh taolo osmonlarni erni muhofaza qilishdan charchamaydi. Bu ish U Zotga hecham og'irlik qilmaydi. Bundan Allohning qudrati naqadar cheksiz ekanini bilib olamiz.

Bu haqiqatga necha ming yillar davomida aqli raso har bir inson guvoh bo'lib turibdi. Alloh taolo yeru osmonlarni hifzu himoyasida saqlab kelmoqda. Hech kimning qo'lidan kelmaydigan bu ish har narsaga Qodir Zotga qiyin emas. Koinotdagi eng kichik zarradan tortib, eng buyuk sayyoralargacha bo'lgan mavjudotlar Yaratganning amriga bo'ysunib turibdi.⁷⁷

Hazrat Navoiy munojotning keyingi baytlarida o'z fikr – qarashlarini asoslash uchun "Baqara" surasida ilgari surilgan ilohiy hikmatlarga tayangani shubhasiz. Shoir kurai xokning tez yoki sekin aylanishi yoki junbushga kelishi

⁷⁷. Ziyovuddin Rahim. Qur'on – qalblar shifosi. Qayta ishlangan uchinchi nashri, 32-b.

ham, tinchligi ham, shuningdek, yaralishi ham, yo'q bo'lib ketishi ham Allohning irodasi ekanligini ta'kidlaydi:

Munchaki aflok sabuk sang erur,
Yo kurai xok kuhan lang erur.
Sendin alar junbishu oromi ham,
Uylaki, ijodi ham, e'domi ham,
Gunbadi mino bila toqi sipehr,
Kim anga sham' anjum erur, shamsa - mehr.
Darkida qosir bo'lubon hislari,
Chun ko'rubon aql muhandislari

Gunbadi mino – gumbaz, ko'k gumbaz, oltin bezakli gumbaz; **shamsa** – uyning ship va oldingi devorlariga va peshtoqlarga quyoshga o'xshatib to'garak shaklda ishlangan naqsh; **dark** – fahm va idrok bilan topish, sezish; bilish; **qosir** – ojiz.

Oxirgi baytda insonning aqli Allohning buyukligini anglashga ojizlik (“darkida qosir”) qilishi ta'kidlanadi. Shoir bu o'rinda Allohning siru sinoatlarini bilishga aql muhandislari – insonlarining ojizligini ta'kidlash orqali Yaratganning tengsiz qudrat, ilm sohibi ekanligiga e'tibor qaratadi. Har bir narsani biluvchi Alloh taoloning cheksiz ilmi oldida yeru ko'kdagi inson hamda farishtalarning bilganlari hech narsa emas. Bandalar Alloh payg'ambarlar orqali bildirgan narsalarnigina biladilar xolos. Bu haqda esa Qur'oni Karimning “Baqara” surasi 255-oyati karimasida shunday deyiladi. **“(Odamlar) Uning ilmidan faqat (U) istagan miqdoricha o'zlashtirurlar”**.⁷⁸

Shoirning tasavvur dunyosi kengligini original tashbehlarni qo'llaganligidan ham ko'rish mumkin. Uchinchi baytda havorang gumbaz bilan Osmon toqidagi yulduzlar – sha'm, quyosh – naqshinkor qubbaga o'xshatilgan.

Shoir butun olamning mavjudligi yoki yo'qligidan “vohidi dono jabaruti borgohi”ga hech qanday naf ham, hech qanday ziyon ham bo'lmasligini qat'iy

⁷⁸ Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimasi. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi. 2004. 42-b.

ta'kidlaydi. Chunki ularning barchasi Allohning nazorati ostida harakat qiladi, Yaratganning qahri bilan bularning hammasi ostin-ustun bo'lishi mumkin. Buning uchun Uning birgina qahri etarli. Bu haqda "Ra'd" surasining 39-oyatida shunday deyilgan: «**Alloh nimani xohlasa, mahv qilur, nimani xohlasa, sobit qilur**».

Tund el olinda ovuch xokdek,
Ildirim o'trusida xoshokdek
Sarsari qahring chu bo'lub ko'hkan,
Tog' bulut yanglig' bo'lub na'razan.
Sovrulubon ko'k bir etak kul kibi,
Qo'zg'alib anjum bir ovuch gul kibi.

Sen hosil etgan bir bo'ron oldida bular hammasi bir siqim tuproq, yoki shamol qarshisida bir tutam xashak misolidir. Uning qahri sababli tog'lar bulutlar kabi kuchli na'ra tortadi, osmon bir etak kul kabi sovruladi, yulduzlar bir hovuch guldek qo'zg'alishi mumkin.

"Ko'k bir etak kul", "bir zumda olam yo'qlikka yuz tutgan" kun, ya'ni Qiyomat kuni tasvirini bevosita sayyoralar tasviri bilan bog'liq davom ettiradi:

Mayl adam dashtig'a aylab **Zuh**al
Par butub egnida nechukkim jual.
Qat' hayotin ko'rubon **Mushtari**
Taxtavu tobuti bo'lub minbari.
Tez etibon qatlig'a **Bahrom** tig',
Tortibon o'z holig'a hardam darig'.
Bo'yla qaro kun aro **Mehri** munir,
Tiyra bo'lub o'ylaki bir kursi qiyr.
Zuhra ushotib daf ila changini,
Navha ko'kida tuzub ohangini
Tiyr iligida ne qalam, ne raqam,
Balki raqam oyati «jaffal-qalam».
Ahli adam shomig'a zulmat fizoy,
Tahti shioi abadiy ichra **oy**.

Tabdili: Zuhal esa yelkasidan qo'ng'iz singari pat chiqarib, adam dashtiga mayl ko'rsatishi mumkin. Mushtariy o'z hayotini tugagan hisoblab, o'ltirgan minbari taxta va tobutga aylanishi turgan gap. Bahrom (Mirrix) ham o'zini o'ldirish uchun tig' tortib, o'z ahvoliga dod solib yig'lagani yig'lagan. Bunday qora kunda yorug' quyosh qorayib, kuygan kulchaga aylanadi. Zuhra esa chirmanda va changini sindirib, taqdirga mos kuy tuzib, Atorud (**Tiyr**) qo'lida na qalam, na raqam - ularning o'rnida «jaffal-qalam» oyati (qalam yozishdan to'xtagan) raqam etiladi (251-bet).

Atorudning qo'lida qalam sifatida tasvirlashning boisi, u shoirlar va kotiblar homiysi deb qaraladi. Shoir ustalik bilan har bir sayyora timsollarini ham bayon etib o'tgan. Oy abadiy yer osti shu'lalari bilan yo'qlik ahllari shomiga zulmatini oshirgani oshirgan.

Alisher Navoiyning sayyoralar bilan bog'liq tasvirlari dostonning boshqa boblarida ham bor. Jumladan, bunday tasvirlarni dostonning me'roj (ko'tarilish) tasviriga bag'ishlangan bobida ham uchratamiz. Mazkur na'da sayyoralar tasvirida ularning osmon qavatlarida joylashgan o'rniga qarab, ya'ni quyidan yuqoriga qarab borganligini ko'rishimiz mumkin. Chunonchi, Oy – birinchi, Atorud – ikkinchi, Zuhra – uchinchi, Quyosh – to'rtinchi, Mirrix – beshinchi, Mushtariy – oltinchi, Zuhal – yettinchi. Mazkur sayyoralar bilan bog'liq tasvirlar mifologik va falakiyot ilmiga tayangan holda tasvirlanadi.

Hazrat Navoiy ijodida tasvirlangan har bir voqea hodisaning mohiyati hayot haqiqatiga mos tasvirlanishi muallifning qomusiy ilm sohibi ekanligidan dalolat beradi. Chunonchi, yuqorida ikkinchi munojotdan keltirilgan baytlarda sayyoralarning tasviri va joylashishi yuqoridan ya'ni yettinchi sayyoradan (Zuhal) birinchi (oy) sayyoraga qarab kelgan. Buni sababini esa matndan izlash lozim. Matnda qiyomat kuni tasviri berilgan.

Yer tutubon avju falak tah tushub

Gah bu chiqib yuqori, ul gah tushub.

Yer balandga ko'tarilgan, falak esa quyiga tushib ketgan, goh u yuqori ko'tarilsa, bunisi pastga tushib ketadi. Mazkur tasvirlar uchun asos esa Qur'oni

Karimning “Qoria” muborak surasi hisoblanadi. Qoria – zarba beruvchi, ya’ni qiyomat. Ushbu surada ta’kidlanishicha, tog‘u toshlar shunchalik og‘ir jism bo‘lishiga qaramay, Allohning amri bilan to‘zigan yung kabi to‘zonga aylanishi bilan bog‘liq qiyomat hodisalari sifatida qayd qilinadi. Munojotda yer va osmoning ostun-ustun bo‘lishi qiyomat hodisalari sifatida ta’kidlanishi bilan bir qatorda Alloh olamni yo‘qdan bor qilishi va borni yo‘q qilish qudratiga ega ekanligi ta’kidlanadi.

Shoir “falakning quyiga tushib” ketish holatini tasvirlash uchun ham sayoralarni yuqoridan quyiga qarab tasvirlagan. Bu tasvirlardan asosiy maqsad: “...sayyoralarining fazodagi o‘rmini anglatish, aniq ilmiy ma’lumotlar berish bo‘lmay, balki fanga tayangan holda go‘zal badiiy manzaralar yaratish, falsafiy, axloqiy, ma’naviy qarashlarni ifodalash va hokazolardan iborat”.⁷⁹

Bir necha dam borchag‘a rustaxez,

Toki fano sarsari esguncha tez.

Ul chu esib toza vagar xud kuhun, Bir

dam aro “kona kaan lam yakun”

Rustaxez – g‘avg‘o solmoq; **fano** – 1. yo‘q bo‘lish; tugatilish; o‘lish; baqosizlik; 2. O‘zlikni yo‘qotib, butun borliqdan kechib, ilohiyatga singish; **vard-atirgul**; **kuhun (kuhan)** – 1. eski, qadimgi; 2. Titilgan, ilviragan.

Bir necha vaqt kuchli va sovuq shamol, dahshatli bo‘ron va dovul bo‘lmish fano shamoli esguncha, barcha uchun bir necha dam g‘avg‘o va to‘polon bordir. U shamol xoh yangi bo‘lsin, xoh eski bo‘lsin, esgan chog‘ida bir dam ichida “bo‘lgan, ammo bo‘lmaganday” bo‘lib qoladi.

Munojotning nasriy sarlavhasidagi butun olamning bor yoki yo‘qligidan Yaratganing azamati va jabarutiga hech qanday naf ham, hech qanday ziyon ham bo‘lmasligi bilan bog‘liq qat’iy ta’kid quyidagi baytlarda nazmiy sharhlanadi:

Tengri qolib boqiyu dayyor yo‘q,

Yer muabbad bo‘lub ag‘yor yo‘q

⁷⁹. Eshonqulov H.Samovat – ishq mahzari. T.: Fan nashriyoti. 2008, 47-bet.

Arzu falak yo'qidinu boridin,
Borchaning ixfosiyu izhoridin,
Ne azamat ichra anga sud o'lub,
Ne jabarutg'a ziyon bud o'lub, ...
So'z "limanil-mulk" o'lub ul dam anga,
Kim Angadur mulk, musallam anga.

"Ul kunda (qiyomat kunida) faqat Alloh ta'olo boqiy qoladi, boshqa yashovchi tirik zot (dayyor) qolmaydi. Yor abadiy qoladi, lekin unga sherik bo'ladigan ag'yor yo'q. U zot esa yeru osmonning borligiyu yo'qligidan, barchaning yashirishiyu oshkor qilishidan ne ulug'lik ichra bir foyda ko'zlaydi, ne buyukligiga bir ziyon etadi. Ul kun U zot: "Limanil-mulk" – "Bu kun mulk – podshohlik, hukmronlik kimniki?" deydi va O'zi javob beradi; u kun podsholik, hukmronlik faqat Unikidir, Ungagina taslim bo'lgandir".

Navoiy misralari mag'zidagi ma'noni anglash uchun esa "G'ofir" surasidagi quyidagi muborak oyat yordam beradi: **"U kun ular (qabrlaridan tirilib) chiqurlar. Ular(ning qilmishlari)dan hech bir narsa Allohga maxfiy qolmas. (U qiyomat kunida butun mavjudotu maxluqot halok bo'lgach, Alloh aytur:) «Bu kun mulk (hukmronlik) kimni- ki?» (O'zi javob berur:) «Vohidul-Qahhor (yagona va bemisl qudrat egasi) bo'lmish Allohnikidir!».**

Ta'kidlash joizki, munojot Alisher Navoiy iltijolari bilan yakunlanar ekan, unda shoirning irfoniy, didaktik qarashlari satrlar mag'ziga singdirilib yuborilgan.

Yo Rab, agar etsam o'shul kunga jazm,
Yoki burun aylasam ul yong'a azm.
Ul nafas imon manga hamroh qil,
Ko'nglum aro mahvi sivalloh qil.
Rahmati omingni nisor et manga,
Lutfi amiming manga yor et manga.

Shoir qiyomat kuni iymoni hamroh bo'lishini, ko'nglida Allohdan boshqaga sevgisining mavh bo'lishini, barchaga Uning rahmati, lutfi yor bo'lishini so'raydi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ikkinchi munojotda Qiyomat kuni va uning dahshatli manzaralarini diniy manbalarga tayangan holda badiiy ifoda etadi.

3.3. UCHINCHI MUNOJOT MATNI USTIDA ISHLASH

Tayanch tushunchalar: Vujudi mutlaq, adam, adam faromushxonasi, shafolat, sharif, latif, “bu’sira mo fil-qubur”, “hussila mo fis-sudur”, “Yavmaizin moxalalallohu fih”, “Yavma yafirrul-mar’u min axih”, qiyomat, Hokimi odil, juzv, ajzo.

Nasriy sarlavha: Ul ma’nidakim, olam va odamni vujud koshonasidin adam faromushxonasig’a solmoq **vujudi mutlaqdin** o’zga vujud tutmas va bu ma’nini vujud ahli andin o’zga vujudqa mutlaqo yovutmas va **isyon zulmatida** ayoqdin tushganlarga xulosai olam shafoti dastgir durur va ul shafi’-shafolat qilg’onlarga **xoliqi olam** va odam shafolat pazir (25).

Tabdili: Olam va odamni vujud koshonasidan yo’qlik faromushxonasiga solmoq **vujudi mutlaqdin** o’zga vujud turmasligi haqida bo’lib, bu ma’nodagi fikrni vujud ahli (moddiyunlar) boshqa vujudga mutlaqo yaqin keltirmas va isyon zulmatida nazardan qolganlarga Olam yakunining shafoti yordam ko’rsatur va o’sha shafolat ko’rsatganlarga olam va odamni yaratgan shafolat tilagay (252-bet).

Nasriy sarlavhada qo’yilgan masalalar (ma’ni) quyidagilar:

- Olam va odamni borliqdan (vujud koshonasidan) yo’qlikka solish vujudi mutlaq (Alloh)dan bo’lakning ixtiyorida emas;
- “Vujud ahli” (Alloh tomonidan xalq qilinganlar) bu ish - bordan yo’q, yo’qdan bor qilish faqat Alloh -“vujudi mutlaq” tomonidan sodir etilishi;
- Isyon zulmati (qiyomat)da nazardan qolganlar (gunohkorlar)ni “olam shafoti” (payg’ambar Muhammad s.a.v)ning shafoti dastgir –tutib qolishi;
- Payg’ambar shafolat qilganlarga “Xoliqi olam va odam” - Alloh shafolat tilashi haqida.

Nasriy sarlavhada fikr “vujudi mutlaq” va “Xo‘liqi olam” (Alloh),
“vujud ahli” (Allohga itoat qiluvchilar), “isyon zulmatida” tus hunchalar
atrofida boradi.

Mazkur munojotda ham avvalgi munojotlardagi fikrlar va Uning tadrijiy
rivojlantiriladi. Munojot shoirning Ilohga qarata murojaati va Uning si fatlarini
maqtash bilan boshlanadi. Alisher Navoiy barcha yaratilgarga qahr etish ham, lutf
qilish ham Ilohning ixtiyorida ekanini aytib, ularning har birini garchi ham, lutf
yaratgan bo‘lsa-da, ammo ular ichida Insonni eng sharif qilib yaratganligini
ta’kidlaydi:

Ey qilibon qahr ila lutfung shior,
Borni yo‘q aylamaku yo‘qni bor,
Yo‘q edilar har neki – bor aylading,
Fahmu xirad borig‘a yor aylading.
Ham to‘quz aflokni chekting rafi’,
Ham kurai xokni yoyding vasi’
Gar falakiyotu anosir durur,
Borcha samin qadr javohir durur.
Koniyu hayvoni, agar xud nabot,
Har biri bir gavhari oliy sifat.
Borchasini garchi latif aylading,
Borchadin insonni sharif aylading.

Shoir olamda yaratilgan barcha narsalar bir-biriga bog‘liqligini, bir q Alloh
istasa, ostin-ustun qilish Uning izmida ekanligini, bu esa aql egalari uchun har
qo‘rqinchligini ta’kidlaydi va o‘quvchini qiyomat kuni tasviriga tayyorlab boradi.
Quyidagi baytlarda qiyomat kuni tasviri va jarayonlari, qayta tirlilish, azo-uqubat
holatlari badiiy ifoda etilgan:

Kimki hisob aylasalar mavtidin,
Ming yilu o‘n ming yil o‘tub favtidin,
Qolabiniig daftari ajzo bo‘lub,
Juzvlari loyatajazzo bo‘lub.

Zohir o‘lur «bu’sira mo fil-qubur»,

Jilva qilur «hussila mo fis-sudur».

Tabdili: Kimki, hisob qilsalar, vafotidan keyin, dunyodan ketganidan ming yil va o‘n ming yil o‘tib, tan qolipining daftari (nomai a‘moli) muqovalanmagan bir juz bo‘ladi, juzlari esa bo‘laklarga bo‘linmaydigan bo‘ladi. Ana shunda Qur’ondagi: **“bu’sira mo fil-qubur”** («Qabrda nima bo‘lsa, sochiladi») oyatining ma’nolari oshkor bo‘ladi, **“hussila mo fis-sudur”** (ko‘krakda nima bo‘lsa ochiladi) oyatining ma’nosi ochiq, porloq suratda ko‘rinadi (252-bet).

Qur’oni Karimning “Odiyot” surasidan o‘qiyviz: **”Axir, u bilmaydimi (qiyomat qoyim bo‘lib), qabrlardagilar (tiriltirilib) chiqarilganida va dillardagi sirlar oshkor qilinganida – ana o’sha kunda, albatta, Parvardigorlari ulardan (qilib o‘tgan ishlaridan) xabardordir!”**⁸⁰

«Yavmaizin moxalaqallohu fih»

«Yavma yafirrul-mar’u min axih».

Ne kun o‘shul ohu nadomat kuni,

Ohu nadomat ne, qiyomat kuni.

U (qiyomat) kunda undagi (yeru osmondagi) Alloh yaratgan narsalar oshkor bo‘lur. U kunda kishi o‘z akasidan va ukasidan... qochur. E voh, o’sha kun qanday ohu nadomat kunidir, ohu nadomat nedir, asl qiyomat kunidir.

Qiyomat kuni tasviri Qur’oni Karimning juda ko‘p suralarida tasvirlangan. Bu kun, ya’ni Alloh tomonidan belgilangan qiyomat kuni avval o‘tgan, keyin qolgan ham bir joyga to‘planadi. Bu kunning azoblaridan insonni na mol-dunyo, na mansab, na hasab-nasab, na yor-do‘stlari qutqara oladi. Yuqoridagi baytlarda Qur’oni Karimning “Abasa” surasining 34-36 oyatlariga ishora qilingan. Unda yozilishicha: **“O’sha kuni kishi o‘z birodaridan qochur. Yana onasi va otasidan ham, xotini va o‘g‘ullaridan ham (qochur)”**.⁸¹

Qiyomat kuni esa eng shiddatli kundir. Hazrat Navoiy bu kunning tasvirini shunday beradi: ... har biri o‘z ahvolidan afsus va pushaymonda. Bunisi o‘z dardi

⁸⁰ Qur’oni Karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimasi. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot - matbaa birlashmasi. 2004. 599-bet.

⁸¹ Yuqoridagi manba, 585-bet.

uchun voy-voylasa, unisi o'zi chekayotgan qiyinchilikdan hoy-hoylab yig'lagani yig'lagan. Ularning ohlari mahshar kunidagi betoqatlikdan bo'lib, bu yig'i emas, balki buyuk dahshat sodir bo'lgan soatdir. Nomai A'mollar yozilgan qog'ozlar odamlar orasida uchib yurar, ularni ko'rib, hammaning yuragi qon edi. Ularning barchasida o'zboshimchalik bilan badxo'yliklar, badxo'ylikkina emas, yuzqaroliklar yozilgan edi. Onasi qiziga qaramasdi, otasi o'g'liga. Hammalarining og'zida hasrat nidolari! U yerda odil hukmdor (Alloh) hukmronlik qilar, binobarin, «uning podsholigi doimiy bo'lsin, hukm chiqarish va sha'n-shavkat uning qo'lida»dir.

Hokimi odil bo'lubon hukmron,

«Doma lahul-mulk, va lahul-hukm shon».

Mazkur munojotda Muhammad s.a.v.ning shafokatlilik sifatleri qiyomat tasviri jarayonida vasf qilib o'tiladi.

“Hokimi odil” ning zulm shu'lasii avjiga minib, qahr dengizi mavj ura boshlaydi (jabborlik va qahhorlik sifatleri). Bunday lahzalarda avliyolar ham o'ylanib, payg'ambarlar ham hayratga botishlari turgan gap. Bundan arablardan chiqqanigina (Muhammad s.a.v.) mustasno bo'lib, faqat u xalqni himoya eta oladi. Goh u sirot ko'prigi ustigacha chiqib, bir necha lahza (savob va gunohlarni tortuvchi) tarozu oldida yelib-yuguradi. Goh uning buyuk himmati og'ziga kuch berib, o'zining mayin tovushi bilan: «Ey mening ummatlarim, hoy mening ummatlarim!» - deydi. Oxirgi zamon payg'ambari kimni shafokat etsa, Tengri qabul qiladi.

Har ne tamannoki rasul aylabon

Borchasini tengri qabul aylabon,

Bo'lsa ne maqsudg'a mayli aning,

Haqdin o'lub barcha tufayli aning.

Mazkur munojot ulug' shoirning Muhammad Mustafoning shafotlari haqidagi qarashlari bilan yakunlanadi. Albatta, bu qarashlarning asosi ham Qur'oni Karim oyatlari hisoblanadi. Alloh taolo “Anbiyo” surasining 107 oyati karimasida shunday marhamat qiladi: **«Biz seni olamlarga faqat rahmat qilib yubordik».**

Imom Samarqandiy rohmatallohi alayh: «**Biz seni olamlarga faqat rahmat qilib yubordik**», degan oyatni sharhlab, ya'ni, insonlar va jinlar yoki barcha maxluqotlarga rahmat qildik. Mo'minning hidoyatiga sabab bo'lganlari uchun mo'minga, munofiqlarning joni omon qolgani uchun munofiqlarga, kofirdan azob kechiktirilgani uchun kofirga ham birday rahmat bo'lganlar, deydi. Ibn Abbos roziallohu anhumo: «U zot mo'minlarni kofirlarga barobar rahmatdir. Chunki yolg'onchiga chiqaruvchi ummatlarga etgan turli azob-uqubatlardan bu ummatning iymonsizlariga Payg'ambar alayhissalom sababli omonlik berildi», degan. Qarangki, Payg'ambarimiz (s.a.v)ning rahmat bo'lishlari har uch toifa-mo'minlar, munofiqlar va kofirlarni birday qamrab olmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy mazkur munojotda yaratilgan butun olam Allohning lutfi bilan yaratilgan bo'lsa-da, qahri ila yana yo'q bo'lishini uqtiradi. Shuningdek, mahshar kuni tasviri, qiyomat dahshatlari, insonlarning o'zlari bilan o'zlari ovora bo'lib qolishlari bilan bog'liq tasvirlarni berar ekan, qiyomat kunida gunohkorlar Muhammad sallallohu alayhi vasallamning shifoati va O'zi (Alloh)ning karamiga sazovor bo'lishini Ilohdan iltijo qilib so'raydi.

3.4. TO'RTINCHI MUNOJOTDA YARATGANING KARAMLILIK SIFATI VA UNING BADIY IFODASI

Tayanch iboralar: Karam, isyon, gunoh, afv, marhamat, itoatsizlik, “qora a'mol”, “oq aylamak”, xirqa kiygan darvesh, ahli vara' maxfirat.

Nasriy sarlavha: Karam daryosi vasfidakim, inoyat nasimidin mavjga kirsa, isyon xasu xoshokin qirog'larga iturur va ko'hi gunohdin langar solg'onlarning garonjonliq kemasin bir pari kohdek maqsud sohiliga yetkurur (29)

Tabdili: Vasf karam daryosi haqida bo'lib, inoyat nasimi esgach, mavjga kirsa, itoatsizlik xas va xashaklarini qirg'oqlarga chiqarib tashlaydi va gunoh tog'idan langar tashlaganlarning sust yuradigan kemasini bir dona pat yoki somon parchasidek maqsad sohiliga yetkazadi (254-bet).

Nasriy sarlavhada qo'yilgan masalalar:

- Allohning karami va sifatlari xususida;
- Allohning avf va marhamating cheksizligi to'g'risida.

Mazkur munojot shoirning o'zi ta'kidlaganidek "karam daryosi" vasfi haqida. Bu karam Allohga tegishli. Bu karam oldida "gunoh tog'i xuddi par kabi"dir.

Ey karaming ollida ko'hi gunoh,
 Elga uchub o'ylaki bir parri koh.
 Nechaki jam' o'lsa somon ko'h-ko'h,
 El qoshida anga ne bo'lg'ay shukuh
 Jumla jahon ahli xato qilsalar,
 Jurm bilan noma qaro qilsalar,
 Nomani oq aylamak oson sanga,
 Kim yo'q o'shul amrda nuqson sangat.

Tabdili: Ey Alloh, karaming oldida gunoh tog'i bir dona pat yoki somon parchasidek elga uchgaydir. Somon tog'-tog' qilib uyulgan bo'lsa ham, el oldida qanday qilib maqtanishi mumkin! Butun dunyo xalqi agar bir xatoga yo'l qo'ysa, yoki bir aybli ish qilib, taqdirini qora qilsa, taqdirini oq qilish Senga oson bo'lib, amringda biron nuqson bo'lishi mumkin emas (254-bet).

Yuqorida keltirilgan baytlarda Alisher Navoiy Allohning marhamati, nomai a'mollari "qora" bo'lganlarni "oq" qilishi ham, ya'ni kechirishi Uning uchun oson ekanligi ta'kidlaydi. Mazkur fikrlarning diniy manbasi Qur'oni Karim muborak suralari ekanligi anglash qiyin emas. "Hadid" surasining 28-oyatda shunday yoziladi: "Ey iymon keltirganlar! Allohga taqvo qilinglar va Uning Payg'ambariga iymon keltiringlar. U zot O'z rahmatidan sizlarga ikki hissa beradir va sizlarning yurishingizga nur beradir hamda sizlarni mag'firat qiladir. Alloh kechiruvchi, rahmli zotdir".

Keyingi baytlarda shoir insonlarning "qora a'mol"larini Allohning lutf quyoshi – mehri bilan avf qilinishini tamsillar orqali izohlaydi. Afvni chiroq, nurga mengzaydi. Agar itoatsizlik tunida gunohkor biror gunoh qilmasa, Allohning afv chirog'i qachon yorug' yonishi mumkin?! tarzidagi fikrlarida ulug' shoirning

insonparvarligi to'la ma'noda namoyon bo'ladi. Shoir Allohning maxfiratini ehson bulutiga qiyoslaydi:

Afv charog'i qachon o'lg'ay yoruq,
Qilmasa isyon tuni osiy yozuq?
Qilmasa oluda etak xirqapo'sh,
Hojat emas bahri inoyatqa jo'sh.

Agar jinoyat o'ti kuchli yonmasa, ehson bulutlari qachon o'z tomchilarini to'kadi?! Xirqa kiygan darvesh kiyimining etagi kir bo'lmasa, dengizdagi iliq suvga unda xojat bo'lmaydi.

Shoir fikrlarini tamsillar orqali dalillab borib, "Yaratganning rahmatiga, mag'rifatiga kim ko'proq haqli" degan savolga javob izlaydi. Yana tamsillarni jatorlashtirib keltiradi:

Ahli vara' gar bori muzd olsalar,
Noma siyah xayl boqib qolsalar,
Aylamaging afvi xato bas qani?
Bahri karam birla ato bas qani?
Lutfu karam bahri labolab turub,
Bir necha lab tashnaning og'zi qurub,
Barchalarin tashna lab o'lturmaging
Yo bu tengiz tegrasidin surmaging
Mumkin erurmu ekin oyo bu ish?
Aylagasen sen har ish, illo bu ish!.

Xudojo'yman deganlar hamma haqni olib qo'ysa, peshonasi sho'r kishilar na qiladi? Ularning xatolari bo'lsa, xatolarini afv etganing qani? Bundaylarga ovat ko'rsatib, ularga ataganlaring qani? Lutf va ehson dengizi to'lib-toshib ganda, ba'zilarining tashnalikdan og'izlari qurib, ularni shu xolatda o'ldirsang i bu dengiz yoqasidan nariga surib tashlar ekansan, shunday ishga yo'l qo'yish nkinmi? (254-bet).

Shoir o'zi izlagan savolga qisqa va lo'nda qilib shunday javob qaytaradi: ratganning rahmatiga, avf va mag'rifatiga gunohkorlar haqliroq"dir.

Har kishi osiyu gunohkorroq,

Afv ila rahmatqa sazovorroq.

Har bir odam qancha osiy va gunohkor bo'lmasin, u shuncha afv hamda muruvvatga loyiqdir.

Alisher Navoiy ta'kidicha, Allohning avf va mag'firatiga gunohsiz odam muhtoj emas ekan, unda Uning bu muruvvati kim uchun?

Agar taqvodorlarga mukofot behisht bo'lsa, isyonchi esa do'zax o'tlarida tanasi kuysa! Unisi jannat bog'ini topib, farog'atda bo'lsa! Bunga esa do'zaxda dard chekib, kuyib-yonish bo'lsa! Ixtiyoringdagi lutf va karam xazinasini nima qilasan? Uni marhamat qilib kimlarga berasan?

Xon anga yoyg'ilki erur mushtahi,

To'q emas, ar esa bo'lur mumtali.

O'tsa qurub qolg'on ekindin bulut,

Bahr uza yo asradi yo yog'di tut.

Ansab anga luqmaki ul och erur,

Avli anga to'nki yalang'och erur.

Sen, axir, dasturxon yoz ochlarga! To'qlar ortig'ini eya olmaydilar, aks olda qorinlari shishib ketishi mumkin. Axir bulutlar chanqab, qurib yotgan ekinga yog'may, dengiz ustidan o'tayotganda yog'adimi - bundan nima foyda! Kimki och bo'lsa, luqma uning nasibasidir. To'nnikim yalang'och bo'lsa, o'sha kiygani durust-ku! (255-bet).

Ulug' shoirning butun qarashlari insonparvarlik g'oyalari bilan yo'g'rilgan. U Yaratgandan osiylarning gunohini kechirishini so'raydi va o'z qarashlarini "Bu gaplarimning hammasi afsonasifat gaplardir. **Kimki Senga umid bog'lagan bo'lsa – u xotirjamdir**" degan ilohiy kalomning mazmuni orqali o'z fikrlariga yakun yasaydi.

Bu bori afsonai behudatur,

Kimki sen ummidi sen osudatur.

Munajat soʻngida Yaratgandan gunohkorlarning gunohidan kechishini, oʻzining ham afv etishini soʻraydi. Unga hur ham kerak emas, jannat ham. Uning uchun U boʻlsa bas, shuning oʻzi etadi:

Ermas anga hur ila jannat havas,
Sen anga boʻlgʻilki, anga ushbu bas.

Xulosa, qilib aytganda toʻrtinchi munajat oldingi munajotlarning mantiqiy davomi va yakuni sifatida shoirning falsafiy-irfoniy qarashlarini oʻzida aks ettirgan. Munajotda “gunohlari chek-chegarasiz boʻlsa ham, afv qilmasang, imkoni yoʻq” tarzidagi qarashlarida shoirning Yaratganning avf va marhamatidan umidvorlik va ishonch hislari yorqin sezilib turibdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Munajat nima? U bilan bogʻliq nazariy qarashlarni izohlang.
2. Avvalgʻi munajotda Allohning qanday sifatleri haqida fikr yuritilgan? Ularni aniqlab, “asmoi husna”dagi sifatleri bilan solishtiring.
3. Ikkinchi munajotda qoʻllanilgan “Koʻk bir etak kul”, “bir zumda olam yoʻqlikka yuz tutgan” mubolagʻalari orqali shoir nimaga urgʻu bergan boʻlishi mumkin?
4. “Qiyomat” qanday kun? Ikkinchi munajotda uning tasviri qanday keltirilgan?
5. Ikkinchi munajotdagi arabiy iqtiboslarning manbalarini aniqlang va ularni qoʻllashda shoir mahorati qirralariga baho bering.
6. Uchinchi munajotning nasriy sarlavhadagi **“vujudi mutlaq”** va **“xoliqi olam”**, **“vujud ahli”** tushunchalarida haqida fikr yuritib koʻring, ular orqali qanday gʻoyalar ilgari surilgan?
7. Vujudi mutlaqning yoʻqlik (adam) va borliq olamidagi mavqeyini qanday tasavvur qilasiz?
8. Zohir oʻlur «buʻsira mo fil-qubur»,
Jilva qilur «hussila mo fis-sudur», baytidagi arabiy iqtiboslarning manbalarini aniqlang, shoir qarashlarini manba bilan solishtiring.

9. Alisher Navoiyning ikkinchi munojotda “Hokimi odil”ning qahr dengizi mavj ura boshlashi” haqidagi fikrlariga munosabatingizni tizimlashtiring va manbaga tayanib ilmiy sharh yozing.

10. Alisher Navoiy uchinchi munojotda Allohning karamlilik sifatlariga qanday ta’rif beradi?

11. Uchinchi munojotning nasriy sarlavhasidagi “adam koshonasi” haqidagi shoirning fikrlarini o‘z qarashlaringiz bilan solishtirib ko‘ring.

12. Shoir nima uchun uchinchi munojotda Allohning maxfiratiga sazovorlarni ikkiga ajratadi, bundan qanday maqsadni ko‘zlagan bo‘lishi mumkin?

13. Uchinchi munojotda “nomasini qaro” qilganlar kimlar?

14. Har kishi osiyu gunahkorroq,
Afv ila rahmatqa sazovorroq.

Nima uchun Alisher Navoiy gunohkorlar ko‘proq avf va rahmatga munosibroq, deb uqtiradi?

15. Asardagi barcha munojotlarni o‘rganib, Alisher Navoiyning Alloh, olam va odam haqidagi qarashlari ustida mushohada yuritib ko‘ring, shu asosida **“Lek boridin g‘araz inson edi”** mavzusida sharhli matn yozing.

4. NA’T BOBLARINING TAHLILI VA ULARNI SHARHLAB

O‘QITISH

Tayanch iboralar: na’t, me’roj, vasf, vasf na’t, me’roj na’t, komil inson, haqiqat, islomiy axloq, payg‘ambarlar tarixi, “Nuri Muhammadiya”, mo‘jiza, mifologiya, manba, obraz, badiiyat, timsol, iqtibos, so‘z o‘yini, harfiy san’at, tashbeh.

Musulmon mintaqa adabiyotida hamd, munojot va na’tlarni g‘oyaviy-badiiy jihatdan tahlil va talqin qilish, o‘rganish umumislomiy mavzular sirasiga kiradi. Boisi, hamd va na’tlarda mumtoz ijodkorlarning dunyoqarashi, iymon va e’tiqodi kabi masalalar o‘z in’ikosini topadi. Hamd va na’tlar turli janrdagi

asarlarda tarkibida uchrasa-da, ularning o'z talablari, tartib-qoidalari, qat'iy an'analari mavjud bo'lgan.

Na'tlar islom sharqi adabiyotining asosiy mavzularidan biridir. Islomgacha bo'lgan adabiyotlarda ham hamd yoki unga o'xshash matnlar mavjud bo'lgan. Biroq na'tlar islomiy adabiyotning asosiy tarkibiy qismi bo'lib kelgan.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asari "Bismilloh" sharhi, Allohga hamd, munojotdan keyin Muhammad (s.a.v.)ga na't bilan boshlanadi. Asarda 5 na't keltirilgan. Har bir na't alohida-alohida voqelar tafsilotiga bag'ishlangan. Ular o'rtasida ma'lum bir tadrijiylik ko'zga tashlanadi. Masalan, birinchi na't – Muhammad (s.a.v) ning tug'ilishlarigacha bo'lgan davrni qamrab olsa, ikkinchi na'tda – Muhammad payg'ambarning 40 yoshlarigacha bo'lgan davr, uchinchi na't – Payg'ambarlik davrilaridagi faoliyati, to'rtinchi na't - noyob insoniy xususiyatlari haqida, beshinchi na't - me'roj tuni ta'riflariga bag'ishlangan.

"Na't – payg'ambarni madh etish, yaxshi sifatlarini aytib maqtash". Na't - Sharq adabiyotida muhim ahamiyatga ega. Na't – so'zining lug'aviy ma'nosi tavsif, vasf qilish degan ma'nolarni anglatadi. Bu so'z mumtoz adabiyotda istilohiy ma'noda – payg'ambarni maqtash, uning sifatlarini vasf qilish degan ma'nolarda qo'llanadi. Qur'oni Karim "Sharh" surasidagi "Va Biz sizning zikringizni (ya'ni martabangizni) baland qilib qo'ydik" oyatini A.Mansur shunday izohlaydilar: "Darhaqiqat, har bir mo'min – musulmon qayerda Alloh taoloning nomini yod etib, U zotni ulug'lasa, albatta, U zot bilan birga payg'ambari Muhammad alayhissalomning nomlarini ham zikr qilib, u kishiga salovat va salom aytadiki, bu martabai oliya payg'ambarimizdan o'zga hech kimga nasib etmas".⁸²

Demak, payg'ambarga salovat aytishning fazilati Qur'oni Karim oyatlari bilan asoslanganligini bois islom mintaqa adabiyotida payg'ambar vasfi uchun naxsus boblar ajratish an'ana tusini olgan. Alisher Navoiyning e'tiqodiy qarashlari Qur'oni Karim dan oziqlanganligini va ularga amal qilganligini "Xamsa"

⁸² Qur'oni Karim . Alouddin Mansur tarjimasi. – T.: "Cho'lpon", 1992, 366- bet.

dostonlaridagi muqaddimaviy boblari, jumladan, na'tlaridan ham ko'rishimiz mumkin.

Na'tlarning maydoniga kelishi islomiy jamiyatda islomiy axloq va madaniyatning asosi hisoblangan. Chunki payg'ambar nomi tilga olinganda u kishiga salovat aytish bu mo'min kishining axloqiy mezoni sifatida qaralgan. Demak, na'tlarning mumtoz adabiyotda o'zgarmas an'ana va she'riy shakl sifatida yashab kelishi ham islom mafkuri bilan bog'liq. Bu masalaning bir jihati. Ikkinchidan, na'tlar sharq kitobatchiligida o'zgarmas an'anaviy – muqaddimaviy boblar sifatida o'rin tutsa, uchinchidan muallifning ilohiy-irofoni, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

Yozma adabiyotimizning ilk yirik asarlari Yusuf Xos Xojibning "Qudadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq" asarlari ham dastlab hamd, munojot so'ngra na't bilan boshlanganligi bu an'ananing uzoq tarixga egaligani ko'rsatib turibdi. Alisher Navoiy o'zigacha bo'lgan an'analarni chuqur o'rgandi, ularga ijodiy munosabatda bo'lib, ma'lum bir yangiliklar kiritganligini ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy "Xamsa"laridagi dastlabki dostonlarda na'tlar soni to'rtta. Alisher Navoiyning "Hayrat ul - abror" dostonida beshta na't keltirilgan. Bu esa "Xamsa" ning qurilishi, mazmun, mohiyati nuqtai nazaridan alohida ahamiyatiga ega. E'tibor bersak, mazkur na'tlarning 5 qismdan iborat ekanligida ham ma'lum bir ishoralar mavjud. Chunki Alloh dargohida eng maqbul va qiyomatga qadar barhayot bo'lgan din islom besh farzi mavjud. Mazkur dinning yuzaga kelishi va tarqalishi ham Muhammad (s.a.v) ning muborak nomlari bilan bog'liq. Ana shu nuqtai nazardan Alisher Navoiy na'tlar soni beshta qilgan bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, diniy manbalarda Rasululloh (s.a.v) besh jihatlari bilan barcha payg'ambarlardan ustun turadilar:

- 1) Eng mukammal din - Islomni olib kelganliklari;
- 2) Qiyomatda mo'minlarga shifoat qilishlari;
- 3) Qur'on karimning Jabroil (a.s) orqali u kishiga nozil bo'lishi;
- 4) Me'rojga ko'tarilganliklari;

5) Habib ul - rahmon ekanliklari.

“Hayrat ul-abror” asaridagi har bir na’tni alohida sharhlab, tahlil qilsak Rasuli Akramning surat va siyratlari haqida to’laligicha ma’lumotga ega bo’lamiz.

Ta’kidlash kerakki, har qanday asarni muqaddimaviy boblardan ayri holda tahlil va talqin qilish bir tomonlama xulosaga kelinishiga sabab bo’lishi sir emas. Hamd, munojot, na’t kabi muqaddimaviy boblar asarning umumiy mazmunidan ajralib qolmaydi, aksincha, butun asarning mazmun va mohiyatini o’zida aks ettiradi.

Na’tlar shoirning falsafiy, axloqiy-ta’limiy qarashlarini ifodalashda muhim vosita hisoblangan. Ularni mazmuniga ko’ra shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Vaf na’tlar

2. Me’roj na’tlar.⁸³

“Hayrat ul-abror”da vaf na’tlar soni to’rtta. Ularda payg’ambarimizning ayotlari, yashash tarzlari, go’zal axloqlari, insoniy fazilatlarini, payg’ambarlik naqomi va mo’jizalari bilan bog’liq voqea-hodisalar muhabbat bilan vaf ilingan. Albatta, islomiy ruh berilgan bu umuminsoniy qadriyatlar har bir avrning ijtimoiy-axloqiy tarbiyasi uchun nihoyatda ahamiyatlidir.

Me’roj na’tlar me’roj voqeasining badiiy talqiniga bag’ishlanganligi bilan vaf na’tlardan farq qiladi. “Hayrat ul-abror”dagi beshinchi na’tgina me’roj voqeasiga bag’ishlanadi.

4.1. BIRINCHI NA’T TAHLILI

Tayanch tushunchalar: nuri qadimiyat, “lam’ai nuri”, xafo rishtasin, ifiylik, nuri Muhamadiya, “Odami xokiy” Odam Safiyuloh, Abdulloh, Zoviya, um, mishkot, ota, o’g’il, Odam Ato, «Kuntu nabiiyan», hurifiylik, Ahmad.

Birinchi na’t 26 baytdan iborat. U quyidagi nasriy sarlavha bilan boshlanadi: «Azratning nuri qadimiyatidakim zot bahrining avvalgi junbushida ul durri

idarov F. Alisher Navoiy asarlaridagi na’tlar xususida. «Alisher Navoiy va XXI asr» mavzuidagi Respublika ilmiy-njumani materiallari. – T.: – 2017. 275 –b.

bebaho lam'asi xafo rishtasin uzdi va ul gavhari yakto ashi'asi lam'a ko'rguzdi va durjdan durjg'a intiqol yetti to Safiyullohdin Abdullohg'a yetti (32-bet).

Tabdili: (Mazkur madh) ul hazrat (Muhammad s.a.v.) paydo bo'lgan nurning qadimiyligi haqida bo'lib, eng avvalgi harakatlaridayoq bu bebaho durning yolqini maxfiylik ipini uzdi va u yagona gavharning porloq nuri shu'la ko'rguzdi va durjdan durjga ko'chib, safiyulloh (Odam a.s.)dan Abdullohgacha yetdi (255-bet).

Nasriy sarlavhadan ko'rinib turibdiki, na't "Nuri Muhammadiya" haqida bo'lib, unda quyidagi masalalar qamrab olingan:

- "Ul hazrat nurining" qadimiy va maxfiy, bebaho ekanligi;
- Nurning yashirinlik va maxfiylik (xafo) rishtasidan uzilib, shu'la ko'rgazganligi;
- Nuri Muhamadiyaning Odam Safiyullohdan Abdullohgacha yetkanligi haqida.

Ey qilibon lam'ai nurung zuhur,
Andaki ne soya bor erdi, ne nur.
Nurungga tob ikki jahondin burun,
Harne yo'q andin burun, andin burun.

Nasriy bayoni: Sening lam'ai nuring porlaganda hali soya ham yo'q edi, nur ham yo'q edi. Ikki olam paydo bo'lguniga qadar Sening nuring tovlanar (tob) edi. Bu nurdan oldin hech narsa yo'q edi (255-bet).

Dastlabki baytlar olam yaratilmasdan oldin Muhammad payg'ambar nuri yaratilganligi haqida bo'lib, Navoiyning ta'kidlashicha, biror bir mavjudod yaralmasdan, soya ham, nur ham bo'lmagan bir paytda Muhammadning yolqin, porloq ("lam'ai nuri") nuri paydo bo'lgan.

Demak, na'tning dastlabki ikki bayti Muhammad s.a.v nurlarining yaratilish tarixi haqida bo'lib, bu payg'ambarlik nuri edi. Alisher Navoiy keyingi baytlarda bu nurning Odam alayhissalomdan ham oldin yaratilganligi haqidagi fikrlar izohiga o'rin beradi:

Zoviyai hashmg'a har zotdin,

Ruh yoqib sham' bu mishkotdin.

Baytdagi zoviya, hashm, mishkot so'zlari izohga muhtoj. **Zoviya** – burchak, burch; **hashm** – yaqin, kishi, bir kishi yonida har doim birga bo'luvchi; **mishkot** – qandil ma'nolaridagi so'z bo'lib, bayt ma'nosini ochuvchi kalit so'zlardir. Baytning nasriy bayoni quyidagicha: Osmon burjidan turib martabali Zot ruh ochib, tokchada qo'yilgan sha'm singari shu'la taratmoqda.

E'tibor berilsa, Ilohiy nur - mishkotga, osmon sha'm qo'yiladigan tokchaga o'xshatilgan.

Topti azal subhi chu bazming charog',

Ne tong agar yorusa yuz ming charog'.

Bo'ldi sanga Odam sabqatnamo,

Avval o'g'ul, so'ngra gar o'lsa ato.

Tabdili: Azal subhi bazming chirog'ini qo'lga kiritganda, boshqa yuz inglarcha chirog'lar ham charaqlab ketgan bo'lsa ajab emas. Odam Ato Senga isbatan avvalgiday (sabqatnamo), aslida u senga o'g'il bo'ldi, so'ng insonlarga a (255-bet).

Alisher Navoiy yuqoridagi baytlarda "Nuri Muhammadiya" haqida gapira rib: "Sizing nuringiz Odam alayhissalomdan ham oldinroq yaratilganligi uchun vujud nuqtai nazaridan, ya'ni u kishidan keyin tug'ilgan bo'lsangiz ham, ringiz avval yaratilgani, dunyo siz uchun bunyod qilinganligi bois Odam .sizga o'g'ildir",- deydi. Boshqacha aytganda, Muhammad s.a.v. Odam Atoga n ota, ham o'g'il.

Ta'kidlash kerakki, Alisher Navoiy har bir fikrini diniy nuqtayi nazaridan lum bir manbaga suyangan holda asoslashga harakat qilgan. Yuqorida idlangan (Muhammad s.a.v. Odam Atoga ham ato ham o'g'il) fikrini asoslash un quyidagi keltirilgan baytda «Kuntu nabiiyan» iborasi orqali javob beradi.

Abu Hurayra raziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda shunday ladi: "Ey Allohning Rasuli, sizga qachon nabuvat vojib bo'ldi" deyishadi. da u zot: "Odam ruh bilan jasad orasidaligida" dedilar".

Sharh: Bundan Alloh taolo azaldan Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vassallamni O'ziga payg'ambar qilib tanlab olgani, insoniyatning otasi Odam Atoga ruh kiritilmay turgan paytda ham U zotning payg'ambar bo'lishlari aniq ekanligi kelib chiqadi. Bu esa, o'z navbatida, Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vassallamning fazllari Alloh taoloning huzurida qanchalik ulug' ekanligini ko'rsatadi.⁸⁴

Naslida harkim anga payvand o'lub,
Borchasi farzandingga farzand o'lub.
Kimki munga da'viyi hujjat etar,
«Kuntu nabiiyyan» anga hujjat etar.

O'z nasliga ko'ra har bir odam u bilan payvand, farzandiga barcha farzanddirlar. Kimki bunga hujjat da'vo qilsa, «Qur'on»dagi «Men payg'ambarman» iborasi yetarli hujjatlardir .

Alisher Navoiy keyingi baytda o'z fikr tasdig'i uchun ikkinchi dalilni keltirib o'tadi:

O'zga dalil istasa tab'i saqim,
Basdurur Odamda «alif», «dolu», «mim».
Borchasi Ahmadda topib izzu shon,
O'g'lida uch harf atodin nishon.

Tabdili: Tabiati nosog' (saqim) biron kishi yana boshqa bir dalil talab qilsa, bunga «Odam» so'zidagi «alif», «dol» va «mim» harflari borligi yetarlidir. Chunki bu harflarning hammasi «Ahmad» so'zida ham qadr-qiyamat topgan bo'lib, o'g'lida (otasida bor) uch harf otadan belgidir (255-bet).

Ushbu harflarning ramziy ifodasi Odam (a.s) yaratilishi bilan bog'liq diniy rivoyatdan so'zlaydi: Xoliqi olam (**alif**)ning eng avval yaratgani Rasululloh nuri (**mim**) edi. So'ngra ul nurni to'rtga bo'lib, bir bo'lagidan mo'minlarni yaratdi. Odam (a.s)ga o'zidan ilohiy ruh berdi. Shu bois inson Mutlaq ruhdan bir juz' (**dol**) demakdir. Ayni rivoyatning xulosasi “**alif**”, “**dol**”u “**mim**” (آلِم), ya'ni Odam.

⁸⁴ . Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2006. 26-b.

Ayonki, Alloh taoloning 99 ismi bor. Xuddi shunday Muhammad (s.a.v)da ham 99 ism mavjud. Shulardan biri Ahmaddir. Ushbu ismda Odam (a.s)dagi kabi “alif, dol, mim” harflari keladi. Demak, o‘g‘ilda “uch harf atodin nishon”. Shoir Ahmad va Odam so‘zini birgina “Ho” (ح) ajratib turganligini, u orqali Xoliqi olam rasulo‘lloh (s.a.v)ni o‘z habibi etib tanlaganligini keyingi baytda ifodalaydi:

“Ho”i muhabbat sanga o‘qdur nasib,
Kim seni Haq dedi o‘ziga habib.⁸⁵

Alisher Navoiy Muhammad s.a.v. Odam Atoga ham ota ham o‘g‘il ekanligi so‘z o‘yini orqali izohlaydi va bu bilan misralar badiiyatni ta‘minlaydi. Shoir Odam Ato va Muhammad (s.a.v) nomlari orasidagi o‘xshashlikni qiyoslaydi. Ya‘ni Odam va Muhammad nomlari tarkibidagi «alif», “dol”, “mim” o‘xshash. Yuqorida keltirilgan iqtibosda Payg‘ambarimizning “Ahmad” nomlariga ishora qilingan bo‘lib, uning yozilishida ham “alif”“dol”, “mim” harflari mavjudligi, bu uch harf esa “O‘g‘ilda uch harf atodin nishon” ekanligini asoslash uchun xizmat qilgan.

«Ho» ( ) i muhabbat sanga-o‘qdur nasib,
Kim seni haq dedi o‘ziga habib.
Har neki haq vajhi aro mubham ul,
Zohir etib yuzda habibi ham ul.
Shohid etib chehra bu ko‘zgu anga,
Ul ne qilib, ko‘rguzubon bu anga.

Tabdili: «Ho»si senga muhabbat nasib bo‘lganini anglatib, Alloh seni o‘ziga «Habib» dedi. Alloh yuzida nima yashiringan bo‘lsa, ular hammasi habibi uzida ham namoyondir. Bu ko‘zguni unga guvoh qilib, u ne qilsa, uni ko‘zgu aks ttirib turar edi (256-bet).

Baytdagi “h” habib va muhabbat so‘zlariga ishora. Habibulloh – Allohning o‘sti. Bu sifat Rasullohga nasib bo‘lgan. Buning izohini yana Alisher Navoiyning oshq asarlari ham kuzatishimiz mumkin: “Yuz yigirma to‘rt ming anbiyoyi

Amonova Z. Hurufiylik va badiiy ijod. – T.: “Paradigma”. 2017. 88-bet.

mursal xilqatidan murod – ul va barcha anga xayl va o'n sakiz ming olam
ixtiro'idin maqsud – ul va ofarinish seng'a tufayl".⁸⁶

Demak, Allohning eng so'nggi va komil payg'ambari, barcha mavjudot va
maxluqotning afzali Muhammad payg'ambarda Allohning buyuk qudrati, tengsiz
jamoli aks etgan. Bu esa payg'ambarning Habib sifatlarida namoyon bo'ladi.
Habiblik unga muhabbatdan nasib bo'lganligi ta'kidlanadi.

Ayladi chun odami xokiy zuhur,
Soldi anga partavin ul pok nur.
Nur dema, boriqai sarmadiy,
Boriqa yo'q, sha'shai Ahmadiy.
Bo'ldi chu Odamda bu partav nihon,
Anda nihon, lek yuzida ayon.
Egniga yopildi duvvoji sharaf,
Qildi makon boshig'a toji sharaf
Taxti risolat uza shoh o'ldi ul,
Xayli maloyikka panoh o'ldi ul.

Tabdili: Tuproqdan bo'lgan odam zuhur etgandan keyin unga ul pok nur
o'z yolqinini joylashtirdi. Uni nur emas, abadiy yashin, yashin ham emas,
Ahmadning oldindan ma'lum bo'lgan zo'r shu'lasi deyish ham mumkin. Odam
Atoga shunday shu'la yashiringandan keyin, ichida nihon, biroq yuzida aniq
ko'zga tashlanib turadigan bo'ldi. Shunday qilib, uning yelkasiga shon-sharaf to'ni
yopilib, boshidan sharaf toji o'rin oldi. Shu yo'l bilan (Allohga) elchilik taxtida u
shoh, farishtalar guruhiga esa panoh bo'ldi (256-bet).

Ko'chirma keltirganimiz baytlarda insonning tuproqdan yaratilganligi, pok
nur (Nuri Muhammadiya) uning vujudiga kirib, sharaflanganligi ta'kidlanadi.
"Odami xokiy" bilan bog'liq fikrlarni asoslash uchun Qur'oni Karimning
muqaddas oyatlari bizga yordamga keladi: "U barcha narsani chiroyli qilib
yaratgan zotdir.U insonni (ya'ni Odamni) dastavval loydan yaratdi.So'ngra uning
nasli avlodini haqir bir suvdan iborat bo'lgan nutfadan paydo qildi". Demak,

⁸⁶. Alisher Navoiy .Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. XVI jild. Munojot. –T.: "Fan", 2000. 287 –bet.

birinchi misrada tilga olingan “Odami xokiy”- Odam Ato. **Partav** – yorug‘lik asari, nur, shu‘la, porloqlik ma‘nosidagi so‘z. “Odami xokiy” vujudidagi pok nur barcha insonlar vujudida zohir ekanligi ta’kidlangan.

Keyingi ikkinchi baytda ruj‘u san‘ati orqali bu nurning sifatlariga urg‘u beriladi. **Boriqai sarmadiy** – zavolsiz (abadiy ravshanlik), **sha’shaa** - shu‘la, nur, porloqliq, yorug‘liq; quyosh shu‘lasi ma‘nosidagi so‘z. E’tibor bersak, ikkala so‘zdagi ma‘no bir-biriga yaqin. Ammo ma‘no qirralari bilan bir-biridan farq qiladi. **Boriqai sarmadiy** – abadiy ravshanlik. U faqatgina Yaratgangagina xos bo‘lgan nur. Payg‘ambar vujudida yashovchi “sha’shai Ahmadiy” Allohning buyuk qudratidan nishona. Bu nur Odam vujudida nihon bo‘lsa-da, yuzida zuhurlanishi ta’kidlanadi.

Shundan so‘ng ulug‘ shoir, Muhammad (s.a.v)ning Alloh dargohida uyuklik sharafi – elchilik maqomiga erishganligi, farishtalar guruhiga esa panoh o‘lganligiga e’tibor qaratadi. Bu nur Havvo yuzin “**poku jamil**” qilganligi, ihsiga ko‘chganda (muntaqil) uning yuzi hatto Oyni uyaltiradigan darajaga etganligi bayon qilinadi:

Istadi Havvo bila chun ittisol,
Ayladi Havvog‘a bu nur intiqol.
Poku jamil ayladi Havvo yuzin,
Uylaki haq partavi havro yuzin.
Shisqa chun bo‘ldi yana muntaqil,
Oyni qilur erdi yuzi munfail.

Xulosa qilib aytganda, birinchi na‘tda Muhammad (s.a.v.) nurlarining dimiyligi va vujud o‘laroq yer yuziga kelgan davrlarigacha bo‘lgan hodisalar virланadi. Bu nur payg‘ambarlik (risolat) durining xazinasini, payg‘ambarlik lshanining guli, u tufayli yer yuzi behishtga aylanganligi haqida fikr yuritiladi.

4.2. IKKINCHI NA'T TAHLILI

Tayanch tushunchalar: jahon gulshani, qirq yil, sidratul muntaho, "Baytul Ma'mur", Jabroil alayhissalom, maqom, payg'ambarlik, tifilzoda, roh, durri yatim, durru sadaf, toza vard, aqli kul, Allat, Manat, Uzzo, shaq, badr.

Nasriy sarlavha: Aning navras niholi jahon gulshanin sarsabz qilib, qirq yilg'acha andin hayo va adab gullari ochilib, andin so'ngra nubuvvat mevasi bergani, dog'i shox va bargin sidra shoxidin o'tkarib, ikki olam ahlining soyai rahmatig'a kirgani (35-bet).

Tabdili: Uning (Muhammad s.a.v.) hayotining yosh niholi jahon gulshanini yashnatib, undan qirq yilgacha hayo va adab gullari ochilib, so'ngra u payg'ambarlik mevasini bergani, shuningdek, shoxi va barglari sidra daraxtidan ham o'tib, bundan ikki olam ahli uning marhamati soyasiga kirgani (256-bet).

Nasriy sarlavhada payg'ambar yosh niholga, niholning o'sib meva berishi payg'ambarlik maqomiga o'xshatilgan.

Sidratul muntaho azim daraxt, uning ildizlari oltinchi osmonda bo'lib, bo'yi yettinchi osmondan yuqorigacha cho'zilgandir. Barglari filning quloqlaridek, mevasi esa katta xumdek keladi. Unga tillodan bo'lgan parvona (kapalaklar) keladi va u jannatning tashqarisidadir. Islomiy manbalarning shahodaticha, sidratul muntaho Allohning azamatlik qudratidan xabar beradigan va mevasi insonning yeyishiga yaroqli bir daraxtdir. Vaqtiki rasululloh (s.a.v.) me'rojga chiqdilar, "Baytul Ma'mur" (Ka'ba ustidagi bir ma'vo bo'lib, uning haqiqatini Alloh bilur)dan "Sidratul muntaho"ga etdilar. Rivoyatga ko'ra, Jabroil alayhissalomning maqomi ham shu daraxt ostida joylashgan. Demak, sidratul muntaho malak, payg'ambar va butun borliq ilmining eng so'ngi maqomidir. Payg'ambar sallallohu alayhi va sallam u daraxtning yonida hazrati Jabroil alayhissalomni o'zlarining haqiqiy suratlarida ikkinchi marotaba ko'rganlar. Undan oldin esa Makkada Ajyod deb nomlanadigan joyda ko'rgan edilar.⁸⁷

⁸⁷. Manba: <http://muslim.uz>/Muhammad-Akmalxon Shokirov.

Payg‘ambarlik niholining shoxi va barglari sidra daraxtidan o‘tishi U zotning Alloh dargohida ulug‘ martabaga egaligiga ishora deb tushunish mumkin.

Ta’kidlash kerakki, ixchamgina nasriy sarlavha har bir bobning mazmun mundarijasini o‘zida aks ettirgan. Ikkinchi na’t sarlavhasida quyidagi masalalarga urg‘u berilgan.

- Payg‘ambar (s.a.v.)ning tug‘ilishlari;
- 40 yoshlarigacha bo‘lgan hayotlari;
- Payg‘ambarlik maqomiga erishganliklari;
- Muhammad (s.a.v.)ning butun ummatlariga ko‘rsatgan marhamatlari.

Ikkinchi na’t quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Ey ko‘runub g‘urra kibi tiflzod,
Tifli rahing charxi qadimiy nihod.
Insu malak joniyo jononasi,
Ikki jahon gavhari yakdonasi.

Dastlabki baytlardagi izohtalab so‘zlarning ma’nosini chaqish bayt mazmunini tushunishga ko‘maklashadi. **G‘urra** - har bir oying birinchi kuni, bir kunlik oy, **tiflzod**- bolaligidan, tug‘ilishidan taniqli belgi, **rah** (roh) – yo‘l, nihod – 1) tabiat, xarakter, xislat.2) tuzilish.

Tabdili: Ey tug‘ilishdanoq yangi chiqqan oydek ko‘ringan Zot! Yo‘lingning bolalik chog‘i qadimiy osmon odaticha edi. Insonlarning ham, farishtalarning ham joni, jononasi (256-bet).

Birinchi baytning o‘zidayoq Rasuli Akramning ikki sifatleri bayon qilingan: bolalik yo‘llari (tifli rahing) olam yaratilgandan beri mavjudligi hamda tug‘ilishlari bilan mashhur bo‘lganliklariga urg‘u beriladi. Qayd qilish kerakki, “tifl rahining” olam yaratilgandan beri mavjudligi bevosita u kishining nur o‘laroq yaratilganliklariga ishoradir.

Dastlabki na’tdagi **“durru sadaf”** tashbehi keyingi na’tlarda tadrijiy rivojlantirilib boriladi. Shoir dunyoga kelgan Muhammad (s.a.v.)ni toza gavharga, insu malaklarning joni va jononasi ekanligini qayd qiladi. Quyidagi baytdagi tasvirga e’tibor qarataylik:

Sen kibi bu gulshan aro toza vard,

Umrida ko'rmay falaki solxo'rd.

Vard – atirgul, **solxo'rd** - ko'p yashagan, eski.

Olam gulshanida ko'pni ko'rgan bu falak gulshanda sen kabi toza bir yaproqni umrida ko'rmagan edi. Xo'sh, bunday ta'rif va tavsiflardan maqsad nima degan savol tug'iladi. Tabiiyki, Rasululloh (s.a.v.) odamzodning sarvari – eng buyuk zot, eng komil inson ekanligiga urg'u berishdir. Bunday vasflarda u kishining faqatgina payg'ambarlik sifatlariga ega bo'lganliklari emas, balki hammaga namuna bo'la oladigan go'zal axloq sohibi bo'lganliklari ham yotadi.

Alisher Navoiy ikkinchi na'tda Rasulloh (s.a.v.)ning payg'ambarlikkacha bo'lgan bolalik, o'smirlilik davrlaridagi hayotlari qanday kechgan? degan savolga aniq, mukammal va obrazli javobni quyidagi baytda ifodalaganini ko'rishimiz mumkin:

Surat aro tifi, vale aqli kul,

Qavlung aro g'ayri vala lam – yaqul.

Tashqi ko'rinishdan bola, lekin aqli daho, so'zlaganingda bahodirlikdan boshqa narsa gapirilmadi.

Ta'kidlash joizki, mumtoz asarlarining qo'lyozmalari va ularning bugungi nashrlari o'rtasidagi tafovut o'sha badiiy yaratmaning ilmiy-tanqidiy matnini amalga oshirish bilan bartaraf etiladi. Bizning bu ta'kidimiz u yoki bu asarning muallif dastxati yoxud o'sha ijodkor nazaridan o'tgan nusxasi mavjud bo'lmagan asarlarga tegishli, albatta. Katta ilmiy-ijodiy mehnat talab qiladigan va uning natijasi o'laroq yuzaga keladigan matnning ilmiy-amaliy vazifasi ham xuddi shundan iboratdir.

Mumtoz matnlarning ilmiy tanqidiy matn asosida nashr qilinishi ulardagi nuqsonlarning oldini olishga ko'maklashadi. Mumtoz matnlardagi birgina xato yozilgan so'z matn mazmunini o'zgartirib yuborishi yoki bo'lmasa mazmunsiz bir matnga aylantirib qo'yishi mumkin.

Mumtoz matnni tahlili qilishda har bir so'zning ma'nosi to'g'ri anglanmas ekan, matn sharhida g'alizliklar bo'lishi tabiiy. Bu fikrlarga bejiz to'xtab o'tilmadi.

Sababi yuqorida keltirilgan baytning ikkinchi misrasi “Mukammal” nashrda shunday berilgan: “**Qavlung aro g‘ayri yali lam-yaqul**”, -tarzida beriladi⁸⁸. Misrada “Vala lam – yaqul” bu Qur‘oniy oyatga ishora. Nashrda misradagi birgina so‘zning almashinishi, uni tayanch maqsaddan mutlaqo uzoqlashtirib yuborgan. Boz ustiga, ilohiy manbaga murojaat qilib erishilgan talmeh san‘ati yo‘qqa chiqqan.

Alisher Navoiy asarning xarakteridan kelib chiqib muhim nuqtalarga e‘tibor qaratganligini ko‘rishimiz mumkin. U kishi ko‘rinishidan hamma qatori bola edi. Boshqa bolalardan ajratib bo‘lmas edi. Lekin u kishini boshqa bolalardan ajratagigan jihat “aqli kul” edi. **Aqli kul** – buyuk aql, katta aql, ilohiy aql. To‘lishgan, mukammal aql. Yosh paytlaridayoq Rasuli Akramning aqli boshqa bolalar aqlidan juda baland ekanligi ta‘kidlanadi. Aqli kul birikmasini anglash uchun ikkinchi misra tayanch vazifani bajaradi. “Vala lam – yaqul” - Qur‘oniy oyat. Mazmuni: “Sen bizning Rabbimizsan”.

Ikkinchi misraning mazmuni: Sening so‘zing qavming orasida “g‘ariy vala lam-yaqul” (Sen bizning Rabbimizsan”) dan boshqa emas edi. Mana shuning o‘zi payg‘ambarning “aqli kul” egasi ekanligiga dalil edi. Nashrda birgina baytdagi so‘zning xato berilishi uning tabdildagi g‘alizliklarning ham kelib chiqishiga sabab bo‘lgan.

Islom tarixi manbalarida ta‘kidlanishicha, U zotning tug‘ilishlari bilan bog‘liq bir qancha ajoyibotlar yuz berganligi ta‘kidlanadi. Mana shunday hodisalardan biri, “Butlar larzaga tushib, qimirab ketdi. Ba‘zilari yuz tuban yerga yiqildi, chunki ularni yo‘q qiluvchi zot dunyoga kelgan edi. Yoki Makkada bir nur zohir bo‘lib, Shomdagi qasrlarni yoritib yubordi. Chunki butun dunyoga iymon nurini eltuvchi zot dunyoga kelgan edi. Aytishlaricha, o‘sha kuni Fors podshohi Kisroning ayvoni larzaga kelib, o‘n ikkita bolaxonasi qulab tushgan. Majusiylarning ming yildan buyon o‘chmay turgan olovlari o‘chgan”.⁸⁹ Bu

⁸⁸. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. VII jild. Hayrat ul - abror. – T.: Fan, 1989. 35-bet.

⁸⁹. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz. – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2006. 62-bet.

hodisotlarning bari Muhammad Mustafo (s.a.v)ning kelajakda kim bo'lishlari ishora edi.

Alisher Navoiy quyidagi baytlarda payg'ambar (s.a.v.) tug'ilishlarida holatlarni tashbehli misralarda badiiy ifodalashga erishgan. Payg'ambar tug'ilishlarini – yulduzning chiqishiga, charx (osmon) U zotga salom berish uchun egilganligi kabi mubolag'ali tasvirlarda, albatta, diniy ma'lumotlar asosida dalillashga erishgan:

Axtaring ul tunki tulu' aylabon,
Charx salomig'a ruku' aylabon.
Kufr biyik tog'ig'a solib shikast,
Yerga bo'lub past butu butparast.
Makkada din ahlig'a muknat bo'lub,
Uzzo ila lotqa uzlat bo'lub.
Muxtaliq ahvol o'lub ahli quraysh,
Ba'zi o'lub g'amzada, ba'zida aysh.

Tabdili: Tole' yulduzing tuqqan kechasi esa Osmon o'zi unga sajda qilgan edi. Bu kufning buyuk tog'iga shikast yetkazgan bo'lib, shunda butlar ham, butparastlar ham yerga tiz cho'kkan edilar. Shunda Makkada dinimiz ahlining kuch-quvvati ortib, Uzzo va Lot butlari uzlatga chekingan. Quraysh ahli ziddiyatli bir ahvolga tushib, ba'zilar qayg'uga botgan bo'lsalar, ba'zilar aysh-ishrat qildilar (257-bet).

Yuqorida keltirilgan baytlarning tahlil jarayonida "Uzzi ila lot" birikmasiga e'tibor qaratmog'imiz lozim. «Navoiy asarlari lug'ati»da **Lotu manot**, **lotu uzzo** so'zlari «islomdan ilgari arablar cho'kingan butlarning nomi» deb izohlangan.⁹⁰

Qadimgi arab mifologiyasining tadqiqotchilaridan biri A.G.Lundinning aniqlashiga qaraganda, Suriya hududidagi sahroda istiqomat qilgan qadimgi arab qavmlarining asotiriy qarashlari silsilasida Allat, Uzzo va Manot kabi ilohlar to'g'risidagi afsonalar ham mavjud bo'lgan. Allat barcha boshqa ilohlarning onasi

⁹⁰. Navoiy asarlari lug'ati. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. 340-bet.

deb tasavvur qilingan. Arabistonning markaziy hududlarida yashagan qadimgi arab qabilalarining islomdan avvalgi mifologiyasida esa Allat, Manat va Uzzo Allohning qizlari sifatida e'tirof etilgan ekan.⁹¹

Folklorshunos olimlar M.Jo'rayev va Sh.Shomusarovlarning ta'kidlashlariga qaraganda, «VII asr oxirida Movarounnahr arablar tomonidan fath etila boshlangan bo'lib, bu jarayon VIII asr o'rtalarida nihoyalangan. Natijada bu o'lkaga yoyilgan islom dini O'rta Osiyoga Sharq xalqlari mifologiyasi va folklorining epik an'analariga mansub syujet, motiv va obrazlarni ham olib keldi. Garchi islom mifologiyasining tarkibi ko'p qatlamli bo'lib, o'zak miflar (arab asotirlari) hamda o'zlashtirma asotirlar (ya'ni keyinchalik fath etilgan xalqlar folklori va boshqa diniy qarashlarga aloqador miflar)ni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, uning asosini qadimgi arab qavmlarining og'zaki ijodi namunalari tashkil etgan».⁹²

Shunday qilib, arab qabilalari orasida but va sanamlarga sig'inish kuchayib ketdi. Toifliklar ham o'zlariga but yasab, nomini Lot deb atadilar. Madinada istiqomat qiluvchi kishilar ham o'zlariga Manot ismli but yasatib olgan va unga ibodat qilar edilar. Shunday qilib, Ka'ba atrofida uch yuz oltmishta but jamlangan edi.⁹³

Demak, tahlil jarayonida arab mifologiyasi va islom asotirlari bilan bog'liq bo'lgan jihatlarni ham nazardan qochirmaslik lozim.

Na'tning keyingi misralarida payg'ambarning otalari – Abdulloh ibn Abdulmutalibning Muhammad (s. a.v.)ning tavalludlariga qadar vafot etganliklari ta'kidlanadi. Shoir shu ta'kid ostida Muhammad payg'ambar (s. a.v.) buyukligini yana bir qirrasiga urg'u beradi. Ya'niki, Muhammad ota, Odam alayhissalom uning farzandi ekanligi yana bir bor ta'kidlanadi.

Gar otadin yo'q esa bahrang ne tong,
Odam o'g'ul bo'lsa, kim o'lg'ay otang?

⁹¹. Jo'rayev M., Narziqulova M. Mif, folklor va adabiyot. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2006. 152-bet.

⁹². Jo'rayev M., Shomusarov Sh. O'zbek mifologiyasi va arab folklori. – T.: Fan, 2001. 46-bet.

⁹³. Alixonto'ra Sog'uniy. Tarixi Muhammadiy (Mo'jiza va karomatlar). Qayta ishlangan va to'ldirilgan 1-nashr. Ikkinchi kitob. – T.: 1991. 40-46-betlar.

Tabdili: Agar sen otadan bahramand bo'laolmay qolgan bo'lsang, buning taajjublanadigan yeri yo'q. Sen o'g'il bo'lsang, senga kim ota bo'lishi mumkin?

Fikr tasdig'i keyingi baytda tamsil san'ati bilan dalillanadi:

Gavhari zotingg'a sadafsiz ne biym,

Itti sadaf, chiqti chu durri yatim.

Tabdili: Asl gavharing sadafsiz qolsa, buning qo'rqinchli (biym) yeri yo'q. Sadaf tark etilgan bo'lsa ham undan eng qimmatbaho dur chiqdi-ku!

Durri yatim – bir sadaf ichida yakka o'zi yetishgan, yirik, donador dur. Odam Ato – sadaf, Muhammad (s.a.v.) – durri yatim. Shoirning bu ishoralari oldingi na'tda boshqacharoq yo'sunda berilgan edi. Na'tning keyingi baytlarda **“durri yatim” “vaf o qutisining gavhari”, “hayo burjining yulduzi”** ekanligi ta'kidlanadi.

Qayd qilish kerakki, Muhammad payg'ambar (s. a.v.)ning da'vatlari el orasida osonlik bilan qabul qilinmagan. Makka mushriklarining iymon keltirishlariga sabab bo'lgan omillardan biri Alloh tomonidan payg'ambarda ilohiy mo'jizalarning zohir bo'lishi edi. Alloh taolo payg'ambarimiz(s.a.v.)ga ikki turlik – aqliy va hissiy mo'jiza bergan. Birinchisi – Qur'on Karim. Ikkinchisi esa xaloyiq ko'zi oldida aqlga sig'maydigan, odatdan tashqari biror favqulodda ish qilish.⁹⁴ Bu mo'jiza deb atalgan. **“Mo'jiza** – istilohiy ma'noda Allohning izni bilan Payg'ambarlarga ularning payg'ambarligini tasdiqlash uchun berilgan odatdan tashqari, boshqalarning qo'lidan kelmaydigan ish” ma'nosida qo'langan.⁹⁵

Imom Buxoriy rivoyat qilishlaricha, Makka ahli Muhammad alayhissalomdan haqiqiy Payg'ambar ekanliklariga dalil sifatida hujjat – mo'jiza ko'rsatishni so'radilar. Rasululloh sollallohu alayhi vassalam duo qildilar. Alloh taolo u kishining duolarini qabul qildi va oy ikkiga bo'lindi. Ikki bo'lakning orasidan Hiro tog'i ko'rinib turardi⁹⁶.

⁹⁴ Sog'uniy A. Tarixi Muhammadiy (Mo'jiza va karomatlar). Qayta ishlangan va to'ldirilgan 1-nashr. Ikkinchi kitob. – T.: 1991. 152-b.

⁹⁵ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz. – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2006. 489. b.

⁹⁶ Yuqoridagi manba, 175-bet.

Quyidagi baytda ul zotning barmoq uchi bilan oyni ikki qismga bo'lish (shaqq ul-Qamar) bilan bog'liq mo'jizalariga ishora qilingan.

Mehr mutii amru misoli bila,

Shaq bo'lubon badr hiloli bila.

Tabdili: Quyosh uning amriga mute' bo'lib, undan namuna olsa, to'lin Oy hilolga aylanishga tayyor.

Shaq –1) yorish; yorilish; sindirish; yirtish; 2) ikkiga ajralgan bo'lakning biri; **badr** – o'n to'rt kechalik to'lishgan oy, to'lin oy. Shoirning badiiy mahorati tufayli ikki so'z orqaligini katta bir voqeaga ishora qilingan.

Na'tning keyingi baytlarida payg'ambarimiz (s. a.v.)ning savdo ishlari bilan shug'ullanganliklari, qo'llarida katta dastmoya-mablag' bo'lsa-da, ganj oldida qora tuproq misoli kamtar ekanliklari, savdo ahli unga «**Amin**» - (saqlovchi, omonatga xiyonat qilmovchi) laqabini berganligi, cho'ponlik qilganliklari hamda fe'laridagi shirinsozlik, qiyinchiliklarga yuksak axloq bilan bardosh berganliklari, ixtilof tarafdorlari tunda urush-janjal qilib, u kishining boshlariga yulduzlar miqdori qadar malomat toshlarni yog'dirsalar-da, tabassum bilan yaxshi duolar qilib, odamlarga pand-nasihat qilganliklari, shu fazilatlarini orqali o'z muxoliflarini yenganliklari haqida so'z boradi.

Na't Rasuli Akramning go'zal xulq sohibi ekanligi hamda unga duoi olqish bag'ishlangan quyidagi baytlar bilan yakunlanadi.

«Azzama qadrah» – bu ne xulqi azim,

«Karrama vajhah» – bu ne nafsi Karim.

«Hodiyuno kavkabu iqbolih,

Sallu alayhi va alo olihi

«Alloh uning qadrini ko'tardi» - bu qanday ulug' axloq ifodasi. «Uning yuzi munavvar» - bu naqadar o'zlikning olijanoblighi! «Uning iqbol baxti bizga yo'l boshlovchi!» «Unga va uning uy a'zolariga salavat ayting!».

Ma'lumki, "Tasavvuf ahli bir ovozdin komillikning oliy namunasi – komil inson timsoli deb hazrati Muhammad Rasululloh (s.a.v.)ni tilga oladilar".⁹⁷ Na'tning oxirgi baytlarida payg'ambar siyratidagi ana shu sifatlar vasfi ufuirb turadi. Muhammad (s.a.v) go'zal axloq tufayli Alloh dargohida ulug' martabaga erishganliklari sahih hadislarda ham qayta va qayta ta'kidlangan.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ikkinchi na'tda dunyoni nurga to'ldirgan, butun mavjudodni baxtga burkagan Muhammad Mustafu (s.a.v.)ning tug'ilishlaridan to payg'ambarlik maqomiga erishgunlariga qadar, aniqrog'i, qirg yoshga kirgungacha bo'lgan hayotlari haqidagi ma'lumotlarni badiiy aks ettiradi.

4.3. UCHINCHI NA'T MATNI USTIDA ISHLASH

Tayanch tushunchalar: Nubuvvat, anbiyo, sifat, siyrat, savod, nur, sham', quyosh, soya, ulviy, noma'i a'moli, but, balo, milal, mazhab.

Nasriy sarlavha: Ul nubuvvat quyoshining soyasizligining poyasi, balki quyosh bo'lmoq aning soyasi va besh barmog'iga qalam tutmay aqolimi sab'ani yakqalama qilg'oni, balki jami' milal avroqig'a nasx qalami chekkoni (37-bet).

Tabdili: Ul payg'ambarlik Quyoshining soyasi yo'qligining darajasi, to'g'rirog'i, Quyosh bo'lmoq uning soyasi ekanini va besh barmog'ida qalam ushlagan holda yetti iqlimni qo'lga olgani, hatto barcha dinlarning daftarlari varaqlariga ma'n etish qalamini chekkani haqida (258-bet).

Nasriy sarlavhada quyidagi masalalar nazarda tutilgan:

- Payg'ambarlik quyoshida soya yo'qligi;
- Balki quyosh uning soyasi ekanligi;
- U zotning savodsiz bo'lsalar-da, yetti iqlimni "qo'lga olgani".

Ma'lumki, quyosh bor joyda soyaning aksini ko'rish mumkin. Nuri Muhammadiyada esa bunday holat yuz bermaydi. Uning soyasi yo'q. Bu na'tning dastlabki baytlarida ko'zga tashlanadi:

Ey sharaf avjida yuzung sham'i mehr,

⁹⁷. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. – T.: Ma'naviyat. 2005. 20-bet.

Soyadek ul sham'g'a niliy sipehr.
Soyalig'ing bo'lmasa gar varzishi,
Tushmak ayog'ingga nedindur ishi,
Turfaki sham'ingg'a biyik poyadin,
Or o'lubon sham' kibi soyadin.
Mehrki chehrangdin anga nurdur,
Tegrasidin soyasi mahjurdur.

Dastlabki baytda sham', quyosh so'zlari orqali Payg'ambar (s.a.v.) chehralari vasf qilinadi. Bu chehradan hatto Quyosh ham nur oladi. Shuning uchun uning atrofiga soya yaqin kelolmaydi. Diqqat qilsak, baytlar davomida nur va soya tazodi ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiy tazod qirralarini kengaytirib boradi. Quyida tahlil qilinadigan baytlarda Quyosh va Yer sayyorasining birlashmasligiga sabab "Sening zoting eng oliy nasabning javharidan bo'lgani" deya izoh beriladi. Navoiyshunos olim R.Vohidov nur va soya tazodini quyidagicha izohlaydi: "Yosh Muhammadning savodxonlikdan mahrum qolishi – soyalar tufayllilar. Ular esa uzrlı va ayon: yetimlik iztiroblari, yosh go'dak tarbiyasining qo'ldan qo'lga o'tishi"⁹⁸.

Zoting edi javhari ulviy najod,
Tutmadi yer soyasi birla savod.
Qayda savod etgali chekkay raqam,
Qoldi chu mahrum iligingdin qalam.

Tabdili: Sening zoting eng oliy nasabning javharidan bo'lgani sababli Yer soyasi bilan birlashmadi. Sening qo'ling umrida qalam tutmagan, buning uchun u qanday qilib qog'ozni qora qilishi mumkin! (258-bet).

"**Savod**" so'zi ikkinchi misrada "qoralik, qorong'ulik" ma'nosida qo'llangan bo'lsa, bu so'z uchinchi misrada "xat-savod, yozuv" ma'nolarida qo'llangan. "**Ulviy**" ikki ma'noga ega so'z. 1. Yuqori, yuksak, oliy, baland, 2. Osmonga yo ruhoniyatga tegishli".⁹⁹ Birgina so'z orqali payg'ambar zotining

⁹⁸. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro: Buxoro nashriyoti, 1994. 81-bet.

⁹⁹. Navoiy asarlari lug'ati. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. 623-bet.

ulug‘ligi hamda buyukligiga ishora qilingan. **Ulvij najod** – rahmoniy najot. Shoir Muhammad payg‘ambarni islom ummatlarining najotkori sifatida ta’riflaydi. U kishining xat tanimaganliklari, shunga qaramay ilohiy hikmat sohibi bo‘lganliklariga urg‘u beradi. Hazrat Navoiy qarashlarining asosi Qur‘oni Karim ekanligi shubhasiz. Qur‘oni Karimning “A’rof” surasida “...Bas, Allohga va Uning elchiligiga – Alloh va Uning so‘zlariga ishonadigan umumiy payg‘ambarga imyon keltiringiz va unga ergashingiz – shoyad hidoyat toparsiz”.¹⁰⁰ Oyatdagi umumiy so‘zi - o‘qish-yozishni bilmagan, savodsiz ma’nosidagi so‘z. Bu haqda yana “Tarixi Muhammadiya”da o‘qiymiz: “...bizning payg‘ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi vassalam umumiydurlar. Ya’ni onadan tug‘ilganlaricha o‘qimagan, maktab-madarasa yuzini ko‘rmagan, qalam tutib xat yozmagan bir kishidurlar”.¹⁰¹

Bo‘lmadi gar xoma boshin yormog‘ing,

Yordi qamar xomasini bormog‘ing.

Sen qalamning uchini o‘zing ochmagan bo‘lsang ham, lekin barmoqlaring Oyning qalamini yorgan-ku!. Mazkur baytda ham yuqorida tahlil qilingan payg‘ambar mo‘jizalaridan biri - oying ikkiga bo‘linishi bilan bog‘liq voqeaga ishora qilingan.

Na’t davomida Muhammad Mustafo yozish va o‘qishni bilmagan bo‘lsalar-da, boshqa dinlarni bekor etish masalalari bo‘yicha ko‘p narsalari bitganligini, bu qalamdan to‘kilgan xatlarga Ajamdan boshlab Arabgacha bosh egganligini, kimki mazkur xatda ko‘rsatilgan yo‘ldan chiqqan bo‘lsa, qalam kabi ular o‘z yuzlarini qora qilishlari haqida badiiy mushohadalar yuritiladi. Bu qalam oddiy qalam emas. U “jahoni yakqalam” qilgan, butun olam unga “ bosh qo‘y”gan qalamdir.

Mazkur na’tda o‘qish va yozishni bilmagan shaxsning ulug‘ martabaga erishishi Alloh qudratini namoyon qiluvchi hodisotlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Navoiyshunos olim R. Vohidovning mazkur masalaga munosabati esa quyidagicha: “Fikrimizcha, masalaning bunday tus olishi tasodifiy emasday

¹⁰⁰. Qur‘oni Karim .O‘zbekcha izohli tarjima.”Cho‘lpon” nashriyoti. – T.: 1992. 111-112- betlar.

¹⁰¹. A.Sog‘uniy. Tarixi Muhammadiy (Mo‘jiza va karomatlar). Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 1-nashr. Ikkinchi kitob. – T.: 1991. 146-bet.

ko'rinadi. Rasullikka savodsiz bir insonning tanlanishi, Alloh tomonidan yuborilgan ilohiy kitob –“Qur'on”ga bo'lgan ishonchsizlikning oldini olish uchun ko'rilgan bir choraday tuyuladi”.¹⁰² Barcha mushohadalarimiz uchun albatta, Qur'oni Karim manba va asos vazifasini o'taydi: «Ey Muhammad, barcha mavjudotni yaratgan zot bo'lmish Parvardigoringiz nomi bilan o'qing! U insonni laxta qondan yaratgan zotdir. O'qing! Sizning Parvardigoringiz insoniyatga qalam bilan yozishni o'rgatgan zotdir. U Zot insonga bilmagan narsalarini o'rgatdi».

Mumtoz asarlarni sharhli o'qishda, albatta, uning badiiy barkamolligi, muallifning badiiy mahorati ham nazardan chetda qolmasligi lozim. Chunki har qanday badiiy asardagi g'oya va muallif niyati badiylik libosida o'quvchiga taqdim etiladi. Ayniqsa, hazrat Navoiy asarlari, jumladan, dostonlarida “yalang'och” bir misrani topish mumkin emas. Tahlil qilayotgan na'tda shoir birgina “qora” so'zini bir necha ma'noda qo'llaganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, qaro – xat yozmoq ma'nosida; qaro - yuzi qora; taqdirlari qora; baxti qoralar; qaro jon; noma siyahlar.

Kimki amal nomasin aylab qaro,

Sen kirib oning qaro joni aro.

Kimning noma'i a'moli “qora” bitilgan bo'lsa ham, Sen ularning baxtsiz joniga ora kiruvchisan.

Uchinchi na'tda qo'llangan badiiy san'alardan biri kitobatdir. Fikrning mazkur san'at vositasida berilishi asarning badiiyatini ta'minlashi bilan birga o'quvchi tafakkuriga ta'sir qiluvchi vosita sifatida xizmat qilganligini quyidagi baytda kuzatishimiz mumkin:

Zulmati kufr ulki bo'lub jam' anga,

Har «alif» isloming aro sham' anga

Barcha milalg'a chu yurub himmating,

«Lom» ila «te» din lat urub millating.

Lotki andin edi ding'a balo,

Sen ushotib poyasini bo'ldi lo.

¹⁰². Vohidov.R Navoiy va ilohiyot. Buxoro, 1994, 81-bet.

Kufr eliga ulki bor erdi manot,

Bo'ynini sen sindurubon bo'ldi mot.

Kimda kofirlik zulmati to'plangan bo'lsa, (bu qonun-qoidalar yozilishidagi) har bir «alif» Islomni sham'dek yoritib turadi. Sening olijanobliging barcha dinlarga (milal) nisbatan bo'lib, «Lom» va «t» dan har bir dinga zarar bordir. «Lot»dan «T» ketib «Lo» «Yo'q» degan so'z qoldi. Ya'ni Allohdan boshqa iloh yo'qligini anglash va keng jahonga yoyish ham Muhammad mustaffo nomi bilan bog'liq. Shuningdek, «Lot»dan dinga doim turli balolar yuz berar edi. Sen uning oyog'ini sindirib, «Lo»si qoldi, xolos. Kofir xalqining «Manot» degan buti bo'lib, sen uni bo'ynidan sindirganingdan so'ng u «mot» bo'ldi – engildi (258-bet).

Keltirilgan iqtibosda shoir so'z o'yini orqali asosiy maqsadni oydinlashtirishga harakat qiladi. Dastlabki misrada islom so'zidagi «alif» va «lom» harflariga e'tibor qaratiladi. Xuddi shu harflar «Lot»da ham bor. **Lot** – dinsizlik, kufr manbai. «**Alif**» esa to'g'rilik, halollik belgisi. Shuningdek, «Alif» hurufiylikda Allohning birligi, yakkaligi ma'nosini ham ifodalaydi.

Ikkinchi baytda «lom» va «te» harflarning yozilishdagi shakli shoir uchun asl maqsadni ochishda yordamga keladi. Shoir baytda bir so'zning (**milal**-dinlar, mazhablar; millat-din, mahzab) birlik va ko'plik shaklini qo'llash orqali takrorlarning oldini olganligini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari, shu so'z tarkibida «lom» va «te» harflari «lat» so'zining yasalishi uchun asos bo'ladi. Navoiy «lat» so'zidan biror bir dinga manfaat yo'qligini ta'kidlaydi. Shoirning falsafiy xulosalariga ko'ra, Rasuli Akramning himmati tufayli yoyilgan islom nuri butparastlikka zarba (lat) berdi, shu tufayli millat nufuzi oshdi.

Uchinchi baytda ham fikr harfiy san'at orqali asoslanadi. Shoir qofiyadosh so'zlarni mahorat bilan tanlaydi. «Balo» va «lo» so'zlari tarkibida ham «lom» bor. «Lot» kufr manbai bo'lganligi uchun, barcha dinlarga undan balo yog'iladi. Lo – inkor ma'nosini bildiruvchi so'z bo'lib, «yo'q, emas» degan ma'nolarda qo'llanadi. Muhammad payg'ambar (s.a.v.) asos solgan islom dini butparastlikni «lo»- inkor

Hazrat Navoiy to'rtinchi na'tda Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning noyob insoniy fazilatlarini targ'ib qilishga o'rin beradi. Ana shunday fazilatlardan biri U zotning nutqlari edi.

Ey nafasing moyai e'joz o'lub,
Ruhi qudus nutqungga hamroz o'lub.
Gohi takallum sanga mu'jiz kalom,
Nazmi kaloming bori mu'jiz nizom.

I'joz-mo'jiza ko'rsatish; **hamroz**-sirdosh; **mu'jiz**-1) ojizlantiruvchi, hayratga soluvchi 2) fasohat va balog'atda eng yuksak darajadagi so'z, mo'jiza.

Izohlangan so'zlardan ko'rinib turibdiki, na'tning dastlabki baytida Payg'ambarga berilgan ulug' mo'jiza - Qur'oni Karimning Jabroil alayhissalom vositasida so'z orqali nozil bo'lishi haqida fikrga ishora qilingan. Alisher Navoiy uchun tayanch manba Qur'oni Karimdagi "Shuaro" surasining quyidagi oyatlari asos vasifasini o'tagani shubhasiz: "Albatta, (bu Qur'on) olamlar Parvardigorining nozil qilgan (kitobi)dir. Uni Ruhul-amin (Jabroil) olib kelib, ogohlantiruvchi (payg'ambar)lardan bo'lishingiz uchun qalbingizga tushurdi".¹⁰³ Diniy manbalarda Jabroil (a.s.) bir necha sifatlar bilan ta'riflangan. Mana shulardan biri "Ruhi qudus"dir. Bu haqdagi fikrlarni Qur'oni Karimning "Baqara" surasining 87-oyati, "Nahl" surasining 102-oyatlarida o'qiymiz. "Nahl" surasida shunday yoziladi. "Sen uni ruhul qudus Robbingdan iymon keltirganlarni sobitqadam qilish uchun va musulmonlarga hidoyat va xushxabar yetib haq ila tushirganini ayt".

Ey Muhammad! Sen ularga Qur'onni Alloh taolo huzuridan ruhul qudus unvoniga ega bo'lgan farishta Jabroil alayhissalom olib tushganini ayt.¹⁰⁴

Keyingi baytlarda payg'ambar nutqlarining jozib jihatlariga urg'u beriladi. Bu nutqning fasohatli, tartibli, ma'noli va qoidali ekanligi ta'kidlanadi.

Nukta fasohatda munaqqah sanga,
Shohidi da'vo: «ana afsah» sanga

¹⁰³. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimai. -T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2004. 375-b.

¹⁰⁴. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tavsiri Hilol. 3-juz. - T.: "Sharq nashriyoti - matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati", 2008. 378-b.

Sihhati hukm ichra hadising sahih,
Arzi fasohatda kaloming fasih.
Nutq aro chun zohir o'lub mu'jizing,
Ahli fasohat bo'lubon ojizing.
Zoting o'lub bahri javohir nishon,
So'z aro bahring kafi gavhar fishon,
Kaf neki, bahre bo'lub ul panj shox,
Yetti hubob ul suvg'a bu yetti kox.

Tabdili. Gaplashgan chog'ingda fasohat bilan so'zlaysan. She'riy nutqing esa hayron qolarli darajada tartibli. Ma'noli va qoidali gapirishingda senga fasihlik os bo'lib, bunga «Menda fasohat!» - degan da'vo senga yarashadi. Sog'lom hukm shiqarishda so'zlaring to'g'ri, fasohat yerida so'zlaring chiroyli. Gapirganningda endagi mo'jiza, ayniqsa, yaxshi ko'zga tashlanadi. Bunday paytda har qanday asohat egalari o'zlarini ojiz sezadilar. Sening asling javohirlarga boy dengiz o'lib, so'zlashganda bu dengizning kafi gavharlar sochadi. Bu kaf ham emas, esh shoxdan iborat bahr bo'lib, yetti osmonni yetti pufakchani yutgandek yutib ibora oladi (259-bet).

Payg'ambar sollallohu alayhi vasallamning nutqlarining go'zalligi va sohatli ekanligi haqida Buxoriy va Abu Dovud rivoyat qilgan sahih hadisda unday deyiladi: "Rasululloh sollallohu alayhi vassallamning kalomlari mufassal lom edi. Uni eshitgan har bir kishi fahmlar edi".¹⁰⁵ Albatta, U zot nutqlaridagi jihat islom dini targ'ibotchisi uchun juda muhim sanalgan.

Ta'kidlash kerakki, Rasululohga berilgan mo'jizalar ichida eng ulug'i r'ondir. Alisher Navoiy "Nutq aro chun zohir o'lub mu'jizing" misrasida ana mo'jizaga ishora qilgan. Chunki Qur'on so'z-nutq orqali Jabroil alayhissalom itasida Muhammad Mustafoga yetkazilib turilgan. Shoir Payg'ambarni hirlarga boy dengizga, so'zlarini gavharlarga qiyoslaydi.

ayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz. - T.: "Sharq nashriyoti - matbaa dolik kompaniyasi bosh tahririyati", 2006. 88-b.

Na'tning keyingi qismida "xamsa saloti" g'a, ya'ni islom shar'ining besh ruknining sharofati haqida fikr boradi. Qayd qilish kerakki, bu besh rukn haqida "Hayrat ul-abror" asarida maxsus bob ajratilgan. Mazkur bobda "xamsa saloti" haqida fikr yuritishdan maqsad esa shariat hukmlarining mustahkamlanishida Rasuli Akramning xizmatlariga urg'u berishdir.

Xamsa salotingg'a chu navbat bo'lub,

Panjai islomg'a quvvat bo'lub.

Kufr qo'lu panjasini ranja bil.

Bois aning ranjig'a bu panja bil.

Faqr aro ul panja qabul yetti ranj,

Lek haqiqatda erur panj ganj.

Tabdili: Besh vaqt namozga navbat kelganda, Islom panjasi yanada kuchayib ketdi. Kufarning qo'lu panjalari esa dardga uchrab, bu dardning sababchisi o'sha - Islom panjasi edi, - deyish mumkin. Muhtojlikda qolib, u barmoqlar dard chekar ekan, lekin haqiqatda esa bu Islom uchun qo'lga kiritilgan besh xazina bo'ldi (259-bet).

Na'tning keyinga baytlarida "kafi mu'jiznamoy"ning oyni ikkiga bo'lgani haqidagi tasvir berilgan. Shoir payg'ambar minib yurgan tuya yer bo'ylab qadam tashlab borar ekan, uning har bir izi o'sha «Oyning ikkiga bo'lingani»ni eslatishini ta'kidlaydi.

Tong emas ar ul kafi mu'jiznamoy,

Qilg'ach ishorat iki ayrilsa oy.

Noqasi yer uzra chu raftor etib,

Har izi «shaqqal-qamar» izhor etib

Amri etib naxl qadin xush xirom,

Uylaki qilg'ay buti sarkash xirom

Tabdili: Buni oddiy qo'l dema, u bamisoli bir tig' bo'lib, bitta barmog'i bunga ishora bo'lganda Oyni ikkiga bo'lgan qo'l edi. Ajab emas, uning mo'jiza ko'rsatuvchi qo'llari bir ishora bilan oyni ikkiga bo'lgani. Payg'ambar minib yurgan tuya yer bo'ylab qadam tashlab borar ekan, uning har bir izi o'sha «Oyning

ikkiga bo'lingani»ni eslatar edi. Payg'ambarning buyrug'i bilan yosh ko'chat chiroyli harakatga kelar, go'yo o'jar sanam yurib ketayotganday bo'lardi (260-bet).

Naqlga ko'ra, Makka mushriklari Payg'ambar alayhissalomga: "Agar sen chin Payg'ambar bo'lsang, bizlarga anavi oyni ikkiga bo'lib ber-chi", dedilar va agar u zot shu ishni qila olsalar, imyon keltirishlarini aytdilar. O'shanda oy to'lgan kecha edi. Shundan so'ng Rasululloh (s.a.v.) Parvardigorga iltijo qilib, fazlu marhamatini darig' tutmasligini yolvorib so'ragan edilar, banogoh hazrati Payg'ambarimizning barmoq ishoratlari bilan to'lin oy qoq o'rtasidan bo'linib, yarmi Safo tog'i ustida, yarmi esa uning ro'baro'sidagi Qayqaon tog'i ustida paydo bo'ldi. Baytda Qur'oni Karimda kelgan ana shu tarixiy mo'jiza zikr qilingan.

Agar yuqoridagi ikkinchi baytda Payg'ambarning "oyni ikkiga" bo'lish bilan bog'liq mo'jizalariga ishora qilingan bo'lsa, uchinchi baytda daraxtning u zotga bo'ysunishi haqidagi hadisga ishora qilinganligini ko'rishimiz mumkin.

Jobir roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: "...Vodiyning chetida ikkita daraxt ko'rinib qoldi. Rasullulloh sollallohu alayhi vasallam ularning biri tomon yurib qoldilar. Uning shoxlaridan birini tutib turib "Allohning izni ila menga ergash" dedilar.

Bas, ul u zotga xuddi burnidan xalqa o'tkazilgan tuya o'z yetakchisiga ergashganiga o'xshab ergashib ketdi. U zot boshqa daraxtning oldiga kelib, uning shoxlaridan birini tutib turib "Allohning izni ila menga ergash" dedilar. Bas, ul ham u zotga ergashdi"¹⁰⁶.

Ma'lumki, payg'ambar mo'jizalari orasida ham daraxtning u zotga bo'ysunishi bilan bog'liq rivoyat mavjud: "...Rukona aytdi: - Andog' ersa, o'shal ko'rinib turgan daraxtni chaqirg'il, shundog'kim, teng yarmi o'z o'rnida qolsin, qolgan yarmi ersa kelib, sening payg'ambarliginga guvohlik bersin, ana shunda imyon keltirgayman. Ana Rasululloh daraxtga qarab ishorat qildilar. Yarmi kelib

¹⁰⁶. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz. - T.: "Sharq nashriyoti - matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati", 2006. 509-b.

Rasulullohga salom berdi. – O‘z o‘rniga qayt, deb yana ishorat qildilar ersa, daraxt qaytib borib yarmiga yopishdi”¹⁰⁷.

Demak, ketma-ket kelgan ikkita baytda shoir payg‘ambarimizning ikki mo‘jizalariga ishora qilgan. Bu ishoralar ham ikki xil shaklda berilgan. Ikkinchi baytda oyatdan iqtibos (shaqqal-qamar) keltirish orqali fikr tasdiqlangan bo‘lsa, uchinchi baytda payg‘ambarlik mo‘jizasi bilan bog‘liq mazmun bayt mag‘ziga singdirilgan.

Quyidagi baytlarda ham Qur‘oniy rivoyatlarga ishora qilingan:

Og‘zida o‘rgamchi bo‘lub pardador.

Aylamasun deb el ila parda sayr,

Bayzasidin tugma toqib anda tayr,

Pardasi jon rishtasidin tor o‘lub,

Tugmalari gavhari shahvor o‘lub.

Qo‘ydi chu ul dom ila ul dona g‘or,

Ko‘rki ne davlat qushin yetti shikor.

G‘orda yori bila ul tez hush,

Tog‘ ichida o‘ylaki oltun-kumush.

Tabdili: Dushmanlar tufayli u g‘orga berkinganda g‘orning og‘zidagi o‘rgimchak uni parda to‘qib to‘sgan. O‘sha parda shamolda uchib ketmasligi uchun qushlar o‘sha pardaga o‘z tuxumlaridan tugma qilgan edilar. Pardaning iplari jon rishtasidan to‘qilgan bo‘lib, tugmalari go‘yo shohona gavhardan edi. U shu taqlidda tuzoq qo‘yib, g‘or oldiga esa don sochib, qarang, qanday baxt qushlarini ovlay oldi. G‘orda hushyor do‘sti (Abu Bakr Siddiq) bilan berkinib turar ekan, go‘yo ular tog‘ qatida yotgan oltin bilan kumush edilar (260-bet).

Keltirilgan iqtibos tahlili uchun Qur‘oni Karimning “Tavba” surasidagi 40 oyatini nazardan o‘tkazamiz: “Agar sizlar unga (Muhammadga) yordam qilmasangiz, Alloh (O‘zi) unga yordam qilgan. Qachonki, uni kofirlar ikki kishining biri sifatida (vatanidan) chiqarib yuborganlarida, ikkovlari g‘orda turib,

¹⁰⁷ . Sog‘unij A. Tarixi Muhammadiy (Mo‘jiza va karomatlar). Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 1-nashr. Ikkinchi kitob. – T.: 1991. 170-b.

(Muhammad) hamrohi (Abu Bakr)ga: “Tashvish chekma! Albatta, Alloh biz bilan birgadir!, - degan edi”. Mazkur oyati karimaga Alouddin Mansur tomonidan berilgan sharh Hazrat Navoiy baytlari mazmunini teran anglash uchun xizmat qilishi shubhasiz.

“Makka mushrikleri musulmonlarga qanchalik tazyiq o‘tkazmasinlar, ular dindan qaytmaydilar, oxiri Muhammad (a.s)ning jonlariga qasd qilishga qaror qildilar. Shundan keyin Alloh tomonidan Madinaga hijrat qilib ketishga izn beriladi. Abu Bakr Siddiq bilan birga yo‘lga chiqqanlarida, ularning iziga tushgan mushriklardan saqlanish uchun Makka chekkasidagi Sarv tog‘ining bir g‘origa kirib yashirinadilar. Dushman izquvarlari g‘or og‘zigacha izlab keladilar. Lekin Allohning marhamati bilan g‘or og‘zi o‘rgimchak to‘rlari bilan o‘ralib qoladi. Buni ko‘rib ular orqaga qaytib ketadilar. Abu Bakr Siddiq g‘or og‘ziga kelib qolgan dushmanlar Rasulullohga ozor yetkazishadi, deb qattiq hayajonlanadilar. Shunda Rasul (a.s.) tasalli berib, mazkur oyatdagi so‘zlarni aytgan”.¹⁰⁸

Qur‘oniy oyat va uning tafsiridan ayon bo‘lyaptiki, ulug‘ shoir mushohadalari uchun ilohiy manba sarchashma vazifasini o‘tagan. Qur‘oniy rivoyat ijodkorning sehrlil qalami tufayli badiiylik libosida o‘quvchiga taqdim etiladi. O‘rgimchak to‘qigan to‘r pardaga, pardaning shamolda uchub ketmasligi uchun qushlarning tuxumi (bayza – tuxum bosmoq) uni ushlab turuvchi tugmaga o‘xshatilgan. Bu oddiy tugma emas, balki, “gavhari shahvor”. G‘orda Muhammad ayg‘ambarning do‘stlari Abu Bakr Siddiq bilan berkinishlarini tog‘ ostidagi umush va oltinga qiyoslanishi o‘quvchiga zavq bag‘ishlaydi.

Kim iki tandin birin et tojvar,

Biri Abujahlu birisi Umar.

Qismati avvalg‘ining o‘ldi azob,

Bo‘ldi ikinchida duo mustajob.

Alisher Navoiy baytdan baytga qiyos darajasini kengaytirib boradi. Shoir qorida keltirilgan baytlarda Abu jahl va Umar nomlarini keltirish bilan islom

¹⁰⁸ Qur‘oni Karim ma‘nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimai. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot-aa birlashmasi. 2004.193-bet.

nurining yoyilishida Muhammad payg‘ambarga yelkadosh bo‘lganlar hamda u kishiga ixtilofda bo‘lganlar bilan bog‘liq voqelarga ishora qiladi. Bu qiyos endi tazod san‘ati vositasida amalga oshiriladi.

Xo‘sh, Abu Jahl kim? Nega uning qismatiga azob bitilgan?. Alisher Navoiy birgina talmeh orqali qanday g‘oyani ilgari surdi?,- degan savol tug‘ilishi tabiiy.

Abu Jahl (asl ismi Amr ibn Hishom) – Makka zodagonlaridan biri. Muhammad (s.a.v.) targ‘ibotiga qarshi turgani, unga dushmanlik qilgani uchun la‘natlangan. Islom an‘anasida unga Abu Jahl (jaholat egasi) laqabi berilgan. Abu Jahl makkaliklar va madinalik musulmonlar o‘rtasidagi Badr jangida (624) halok bo‘lgan”.¹⁰⁹

Bu shaxs haqda hadislarda va Qur‘oni Karimning “Alaq” surasida ma‘lumotlar keltirilgan. U Muhammad payg‘ambarning islom dini targ‘ibi borasidagi ishlari qarshilik qilgan shaxs. Abu Jahl Payg‘ambar (s.a.v.)ga aziyat va zarar yetkazishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan.

Rasululloh sollallohu alayhi va sallam namoz o‘qiyotganlarida bo‘yinlaridan bosib, yuzlarini tuproqqa belash uchun Abu Jahl shahd bilan u kishi tomon yurdi. Oldinga o‘tdi-yu, so‘ng darhol ortiga qaytdi. Chunki Rasululloh sollallohu alayhi va sallam bilan o‘zi o‘rtasida bir to‘siqni ko‘rdi.

Abu Hurayra (roziyallohu anhu) rivoyat qiladi: “Abu Jahl Quraysh kofirlariga qarata: “Muhammad sizlarning orangizda turib yuzini tuproqqa ishqab yotsa, sizlar buni qaytarmasdan, indamay qarab turibsizlarmi?” dedi. Ular: “Ha”, deyishdi. “Lot va Uzzoga qasam, agar uning namoz o‘qiganini ko‘rsam, albatta, bo‘ynini bosib, yuzini tuproqqa ishqayman”, - dedi.

Rasululloh sollallohu alayhi va sallam namoz o‘qiyotganlarida aytgan ishini qilish uchun keldi va tezlik bilan ortiga qaytdi. Qurayshliklar uning oldiga kelganida hamon ortga tisarilib, qo‘li bilan nimadandir himoyalannardi. “Senga nima bo‘ldi?” deb so‘rashdi. “U bilan mening o‘rtamda olovli xandaq, qo‘rqinch va qanotlar bor”, dedi. Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam): “Agar menga yaqinlashganida farishtalar uni bo‘lak-bo‘lak qilib tashlagan bo‘lardi”, - dedilar».

¹⁰⁹. O‘z ME. 1-tom. T., 2000. 51-bet.

Bu haqda Alloh taolo Qur'oni Karim "Alaq"da quyidagi oyatlarni nozil qildi: "(Ey inson!) **Ko'rdingmi, qaytarayotan kimsani bandani namoz o'qiganda?! Ko'rdingmi – agar u (qaytaruvchi) o'zi to'g'ri yo'lda bo'lsa ekan, yoki (o'zgalarni) taqvoga (Allohdan qo'rqishga) buyursa ekan! Ko'rdingmi, agar u (namozdan) to'suvchi kimsa (aksincha haqni) inkor etsa va (u imon keltirishdan) yuz o'g'irsa, albatta, Alloh (uning bu qilmishlarini) ko'rib turishini bilmaganmidi?! Yo'q! Qasamki, agar u (bu yo'lidan) qaytmasa, albatta, Biz uning peshona sochidan tutamiz o'sha yolg'onchi, adashgan (kimsaning) peshona sochidan(tutib jahannamga oturmiz)! Bas, u o'zining jamoasini (yordamga) chaqiraversin! Biz esa azob farishtalarini chaqirajakmiz! Yo'q! (Ey Muhammad!) Siz unga itoat etmang va (yolg'iz) Allohga sajda (ibodat) qilib, (Unga) yaqin bo'ling!"¹⁰**

Bu oyatdagi namoz o'quvchidan murod – Muhammad sollallohi alayhi vasallam, namozdan qaytaruvchi esa Abu Jahldir.¹¹ Ko'rinib turibdiki, fosiq, johil va nodon kishining do'zaxiy bo'lishi diniy kitoblarda qayd qilingan.

Iqtibosda keltirilgan ikkinchi nom islom yo'lida fidoyilik ko'rsatgan payg'ambarimizning ikkinchi xalifalari Hazrat Umar (Umar ibn Xattob)dir.

Umar – to'rt xalifaning ikkinchisi. U 585-644 yillar orasida yashab o'tgan. Al Xattob al Faruq. 616-yil islomni qabul qilgan. Abu Bakrning xalifa qilib saylanishining tashabbuskorlaridan bo'lgan. Islomni targ'ib etish, bir necha qonun-qoidalarni joriy etishda g'ayrat ko'rsatgan.¹²

Umar roziyallohu anhu sahobalar ichida shijoat, odillik, haqgo'ylik, ixlos, itoatgo'ylik, omonatdorlik, taqvo va xalqparvarlik kabi insoniy sifatleri bilan islom tarixida nomlari muhrlangan. Rasululloh alayhissalom Umar roziyallohu anhuning sha'nleri to'g'risida "Agar mendan so'ng payg'ambar bo'lsa, albatta, Umar bo'lar edi", deya e'tirof etganlar.

¹⁰. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimasini. –T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2004. 597-bet.

¹¹. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tavsiri Hilol. 6-juz. – T.: "Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi o'sh tahririyati", 2008. 507-bet.

¹². Islam. Ensiklopedicheskiy slovar. M.,1991.241-bet.

Alisher Navoiy na't davomida Hazrat Umarning islom tarixidagi xizmatlaridan biri – Qur'on bitiklarini yig'ib jamlaganlikligi, Muqaddas Makkani butxonadan ajratib, qilichining suvi bilan uni butparastlardan tozalaganliklari haqida yozadi. Shoir payg'ambarlik dengizining duri - payg'ambar ruhi bo'lsa, to'rt rafiqini uning tanasidagi to'rt unsurga qiyoslaydi.¹¹³

Buki kalomulloh angadur nasib,
Kim yo'q anga mo'jiza andin g'arib.
Makkani chun qildi juda dayrdin,
Tig' suyi birla yudi g'ayrdin.
Bo'ldi vale manzaradin but figan,
So'ngra nabi haq evida but shikan.
Na'lini gar toji sharaf qildi arsh,
Qildi Ali na'lig'a egnini farsh.
Ruh edi ul bahri nubuvvat duri,
To'rt rafiqi tanining unsuri.

Shu o'rinda islomda "sheri Xudo" unvoni bilan ulug'langan Hazrat Ali nomi tilga olinadi, islom dini yoyishdagi xizmatlariga urg'u beriladi.

Hazrat Ali dastlabki islom xalifalaridan to'rtinchisi edi. Abul Hasan Ali ibn Abu Tolib ibn Abdulmutalib ibn Hoshim al-Qurayshiy 600 milodiy yilda Makkai mukarramada tavallud topgan. U kishi payg'ambarimiz amakilarining o'g'li bo'lgan. Buning ustiga, arablarning quraysh qabilasi, hoshimiylar xonadoni farzandi Hazrat Ali yoshliklaridan payg'ambarimiz (s.a.v.) qo'llarida tarbiyalangan.¹¹³ U kishi payg'ambarimizga o'g'il qadar yaqin qadrdon bo'lishlari bilan birga, kuyov (kenja qizlari Fotimaning eri) ham edilar. Alisher Navoiy "Nazm ul-javohir" asaridagi bir ruboiyda bu xususda shunday deydi:

Daryoyi ulumi mehri bo'rji karam ul,
Olam tanining joniyu jononi ham ul,

113. ناول ايام علي بن ابي طالب، جبل نظر الفلكي، برعيه ريدت ويوتل قلا معبطلنا، ٤١٤١ ٤٩٩١ م.

Sultoni rusul birla qadam barqadam ul,

Farzandu rafıqu kuyovu ibn-amm ul.

Yoshliklaridan payg‘ambarimiz tarbiyasini olgan Hazrat Ali uchun Muhammad Mustafoning har bir so‘zlari, xatti-harakatlari, yurish-turishlari, ibratli xulqlari tarbiya maktabi vazifasini o‘tadi. Tarixiy manbalar guvohligicha, Hazrat Ali shijoatli, jasur, pahlavon inson bo‘lgan. Shuning uchun ba‘zi manbalarda uni «Asadulloh» (Allohning sheri) degan sifatlovchi bilan ataganlar. Uning haqidagi manoqiblar ko‘pgina kitoblarga kiritilgan. XVII asr manbasi «Siyar ul-aqtob»da Hazrat Ali ta‘rifida shunday hadis keltirilgan: «Hazrat payg‘ambar ul janob haqida debdurkim, «man aroda an anzura ila Odama va sifatihi va ila Yusufa va husnihi va ila Musa va alabatihi va ila Isa va zuhdihi va ila Muhammad va xulqihi, fal-yanzur ila li ibn Abu Tolib». Bu hadisning ma‘nisi buldurkim, “Har bir odamekim o‘da etsa, nazar etmakni Odamg‘a va uning qalbining safosig‘a va Yusufg‘a va uning husnig‘a va Musog‘a va aning salobatig‘a va Isog‘a va aning hdig‘a va Muhammadg‘a va aning xulqig‘a, bas kerakkim, nazar etsun Ali ibn Abu Tolibg‘a”.¹¹⁴

Uning oxirgi baytlarida boshqa na‘tlardan farqli o‘laroq, shoir Allohdan g‘ahobalarning Tangri taolo karamidan bahramand bo‘lib, qiyomat kunigachalarga yuzlarcha minnatdorlik tuhfalari borishini so‘raydi.

Xulosa qilib aytganda, to‘rtinchi na‘tda Payg‘ambar hayotiga oid voqeaisalar qur‘oniy rivoyatlar asosida berib o‘tiladi. Alisher Navoiy Rasuliamning insoniy sifatlarini islomning yoyilishi va mustahkamlanishidagi atlari bilan bog‘lab madh etishga erishgan¹¹⁵.

دهجو لاندبحر زبم ييشيلا امشوي ار:

4.5. BESHINCHI NA'T SHARHI VA TAHLILIGA DOIR

MULOHAZALAR

Tayanch tushunchalar: “Subhonallazi asro”, “bi-abdihi laylan minal-masjidil haromi ilal-masjidil-aqso”, qosidi qudsiy, me’roj, Masjidul-Harom, Masjidul-Aqso, Jabroil a.s, isro, safar, aynul-hayot, Xizr, zulmat, mijmar, anbar, sipehr, olti hijat.

Nasriy sarlavha: Me’roj kechasi ta’rifidakim, Karimai: “Subhonallazi asro” anga musaddaqa durur va «bi-abdihi laylan minal-masjidil haromi ilal-masjidil-aqso» aning subutig’a ikki guvohi sodiq (44-bet).

Tabdili: Me’roj kechasi ta’rifida; olijanoblikdirkim, “Ul zoti pok” sadoqatli bo’lib, o’z bandasi (Muhammad s.a.v.)ni bir kechada Haram masjididan Aqso masjidiga olib bordi va buning isbotiga ikki sodiq guvoh bordir (261-bet).

Beshinchi na’t boshqa na’tlardan bir jihati bilan farqlanadi: ya’ni bu na’tda payg’ambarimiz ko’tarilgan eng yuksak maqom - me’roj tuni haqida fikr yuritiladi.

“Me’roj” lug’atda “yuqoriga ko’tarilish” degan ma’noni anglatadi. Shariatda esa Muhammad sollallohu alayhi vasallamning Baytul Maqdisdan Sidratul Muntahoga – Allohning huzuriga ko’tarilishlariga aytiladi.

Bu na’tni kompozitsion qurilishi jihatdan uch qismga ajratib o’rganishimiz mumkin. Birinchi qism payg’ambarimizning me’rojga ko’tarilishlaridan avvalgi holatlari tasviriga bag’ishlanadi. Me’roj tuning kutilishi va Alloh taolo o’z Payg’ambarini Makkadagi Masjidul-Haromdan Quddusdagi Masjidul-Aqsoga Jabroil (a.s.) hamrohliklarida juda qisqa vaqt birligida borishlari na’tning birinchi qismda tasvirlanadi. Bu “**isro**” deyiladi.

Isrodan keyin Muhammad sollallohu alayhi vasallamning samovotning oliy tabaqalariga ko’tarilishi hamda insu jin va maloikalarning ilmi yetmaydigan darajagacha yuqoriga yetishlari tasviri keltiriladi. Bu – Me’roj deyiladi. Bularning barchasi birgina kechada sodir bo’lgan. Alisher Navoiy me’roj tasvirini na’tning ikkinchi qismida berib o’tadi.

Naʼtning uchunchi qismida Muhammad sollallohu alayhi vasallamning Arshda – eng oliy maqomda Alloh bilan uchrashib, keyin yerga qaytishlari bilan bogʻliq voqealar tasvirlanadi.

“Meʼroj Navoiy – Foniyning alohida sevgan mavzusidir. Chunki Navoiy ham, boshqa soʻfiy yoki mutasavvuf shoirlar ham Paygʻambar Meʼrojida tasavvufiyoʻyalariga yaqin narsani va soʻfiylarning ruh uruji (koʻtarilish), tariqat raqomlarini egallab, Parvardigor huzuriga musharraf boʻlish gʻoyasining isbotini koʻradilar. Shu bois Meʼroj kechasi Rasuli Akramning koinot boʻylab sayri, Buroqda Jabroil (a.s.) jilovdorligida yetti qavat osmondan oshishi va Arshga tashqinlashib, Alloh bilan suhbatlashishi katta zavqu shavq, qaynoq ilhom bilan tasvirlanadi. Bu tabiiy, chunki ushbu mavzu oʻz xususiyati va mohiyati bilan ajratilganir”¹¹⁶.

«Isro» soʻzining lugʻaviy maʼnosi «kechani bir qismida sayr qilish, tashqinlash»ni anglatadi. Shariatda esa Alloh taoloning kechalardan birida Hazrati Muhammad sollallohu alayhi vasallamni Masjidul Haromdan Masjidul Aqsoga tashqin qildirishiga aytiladi. “Tafsiri hilol”da taʼkidlanishicha, Isro hodisasi tushqinlash, ruhiy safar ham emas, balki Paygʻambar sollallohu alayhi vasallamning hammasi, ham ruhlari ila qilgan safarlaridir. Agar tush yoki ruhiy safar boʻladigan boʻlsa, bu voqeaning moʻjizaligi qolmas edi. Oyati Karimada *»bandasini«* deb aytilganligi ham Isro hodisasi ham jasad, ham ruh bilan boʻlganini koʻrsatadi. faqat ruh bilan boʻlganida, «bandasining ruhini» degan boʻlar edi.

Bu haqda Qurʼoni Karimda shunday deyiladi: **“Oʻz bandasini kechasi Masjidul Haromdan atrofini barakali qilganimiz Masjidul Aqsoga tashqin qildirgan Zot pok boʻldi. Albatta, U tashqin qiluvchi va koʻrguvchi Zotdir”** (Isro surasi, 1-oyat).

Shayx Muhammad Solih Muhammad Yusuf hazratlari mazkur oyatni tashqin qildirganlar: Oyati Karimada Alloh taolo Oʻzini Oʻzi poklab yod qilgan va bandasi Muhammad sollallohu alayhi vasallamni isro qildirgani, yaʼni Isro hodisasi haqida xabar bermoqda. Oyatdagi *»Oʻz*

¹¹⁶ N. Xizir chashmasi. – T.: Maʼnaviyat. 2005. 211-bet.

bandasi»dan murod, Muhammad sollallohu alayhi vasallamdirlar. Muhammad sollallohu alayhi vasallam doimo Allohning bandasi ekanliklari bilan faxrlanib yurar edilar. Ushbu oyatda u zotning ismlari aytilmay, »O‘z *bandasi*» iborasining ishlatilishi ham Payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam uchun faxr hamda eng og‘ir paytda u kishi uchun tasallidir.¹¹⁷

Mazkur hodisa bilan bog‘liq rivoyatlar Imom Buxoriy va Muslim tomonidan naql qilingan hadislarida ham ta’kidlangan. «Rasululloh alayhissalotu vassalam Buroq nomli ulovlarida kechasi Masjidul-Haromdan Masjidul-Aqsoga kelib, u joyda ikki rakat namoz o‘qidilar... so‘ng avval birinchi osmonga, keyin ikkinchi, uchinchi osmonlarga ko‘tarilib, hatto Sidratul-muntahoga – Allohning huzuriga ko‘tarildilar.

Muhaddislarning rivoyat qilishlaricha, Nabiy sollallohu alayhi vasallam xufton namozidan so‘ng Ummu Honi’ binti Abu Tolibning uyida uxlab yotganlarida, Isro hodisasi boshlandi. O‘sha kechasi Baytul Maqdisga Buroq nomli hayvonga minib bordilar. So‘ngra u yerdagi katta xarsang tosh ustida turganlarida Me’rojga ko‘tarildilar. Hozirda o‘sha tosh ustiga qubba – gumbaz qurilgan, dumaloq bino shaklidagi surat butun dunyoga tarqatilgan. Ko‘pchilik bilmasdan, uni Masjidul Aqso deb tushunadilar. Me’rojda Nabbiy sollallohu alayhi vasallam bilan Jabroil alayhissalom ham (muayyan chegaragacha) birga bo‘ldilar.

Beshinchi na’t sarlavhasida ikkita arabiy iqtibos keltirilgan. Bular “Subhonallazi asro” va “biabdihi laylan minal-Masjidil-haromi ilal-masjidil-Aqso”. Har ikkala iqtibos ham “Isro” surasidan olingan bo‘lib, na’tning umumiy mazmunini begilashda kalit so‘z (birikma) bo‘lib xizmat qilgan (Mazkur suraning tarjimasi yuqorida berilgan). Demak, na’tda yoritilgan masalalar quyidagilar:

- Me’roj tunining ta’rifi;
- Muhammad sollallohu alayhi vasallamning sayrlari bilan bog‘liq tafsilotlar;
- Me’rojga ko‘tarilishlari;

¹¹⁷. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tavsiri Hilol. 3-juz. – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008. 396-bet.

- Nabbiy sollallohu alayhi vasallamning me'rojlariga ikki guvoh – Alloh va Jabroil alayhissalom bo'lganligi.

Alisher Navoiy “Hayrat ul-aboror”dagi beshinchi na'tni ajoyib peyzaj – qop-qora tun tasviri bilan boshlaydi:

Bir kecha zulmatqa qolib koinot,
Mehr nihon o'ylaki aynul-hayot.
Garchiki ul chashma nazardin qochib,
Xizr ko'k uzra qatarotin sochib.
Tun qilibon gardini anbar sirisht,
Butratibon yerga nasimi bihisht.

Tabdili: Kechalarning birida koinotni qorong'ilik bosib, quyosh obi hayot bulog'idek yashiringan edi. Garchi u buloq ko'zga ko'rinmasa ham, Xizr ko'k uzra undan qatralar sochardi. Tun changlarini anbarga aylantirgan, ularni jannat shabadalari Yer uzra tarqatar edi (261-bet).

Bu butun koinotning me'roj tuni oldidagi holati edi. Butun koinot va ayniqsa, insoniyat uchun ulug' saodat baxsh etdi. Chunki Muhammad sollallohu alayhi vasallam tomonidan insonlarga saodatning yo'llari ko'rsatildi, ibodat hakllari o'rgatildi. Bundan tashqari, Muhammad (s.a.v.)ning payg'ambarligi yana bir bor tasdiqlandi.

Keltirilgan iqtibosni tahlil qilish jarayonida biz **chashma, Xizr, zulmat** o'zlariga e'tibor qaratishimiz kerak. “Obi hayot”ning zulmat olamida ekanligi va Xizr zulmatdan obi hayot chashmasini topganligi bois, abadiy hayotga rishganliklari diniy va adabiy manbalarda ta'kidlanadi. “**Tiriklik suvi**”, “**obi ayot**”, “**obi zindagoniy**”, “**obi hayvon**” kabi tushunchalarga yuqoridagi iqtibosda “chashma” so'zi orqali ishora qilinadi. “Ulug' shoirning badiiy fakkurida biz uning o'zgacha jiloda tovlanishini ko'ramiz. Zulmat va Xizr egizak shunchalar. Iskandar va Xizr o'sha zulmat qa'ridan obi hayvon – boqiylik suvini olib chiqardi. Rivoyatga ko'ra, uni qo'lga kiritish Xizrga nasib etdi. Alloh inoyati

tufayli uning taqdiriga mangulik bitildi”¹¹⁸ Yuqoridagi iqtibosda quyosh - obi hayot (aynul-hayot) chashmasiga o‘xshatilgan. Biroq u ko‘rinmaydi. Shunday bo‘lsa-da Xizr a.s hayot suvi bilan butun ko‘kni namladi.

Baytdagi gard bu oddiy chang emas, tun bu changlarini anbarga aylantirdi. Bu gard - anbar aralashgan, jannat bo‘yiga burkangan edi. Bu tunda jannat shabadalari uni Yer uzra sochar edi. Shoir tomondan tuning bunday ulug‘ pardalarda kuylashinishiga sabab butun insoniyat ulug‘ saodat tuni oldida turgan edi. Na‘tning keyingi baytlarida koinot tasviriga o‘tiladi.

Yer kuravi shakl ila mijmar bo‘lub,

Kecha savodi anga anbar bo‘lub.

O‘t kibi yer mijmari ostida mehr,

Yopib etak mijmara uzra sipehr.

Mijmar – mushk-anbar kabi turli xushbo‘y narsalar solib tutatiladigan idish; **savod** – qoralik, qora tus, qorong‘i, qorong‘ilik; **anbar** – xush isli narsalar aralashmasidan tayyorlangan xushbo‘y qora modda; **sipehr** – osmon, osmon gumbazi, falak ma‘nolaridagi so‘zlar. E‘tibor bersak, ikki baytda tashbehtar qatorlashtirilib keltirilgan. Yer kurrasi – o‘choqqa, kechaning qorong‘uligi – anbarga, quyosh o‘choq ostidagi olovga, osmon esa o‘choq ustiga yopilgan etakka tashbeh qilingan.

Nasriy bayoni: Go‘yo yer kurrasi o‘choqqa o‘xshab qolgan, kechaning qorong‘uligi (savod) bu o‘choqqa sepiladigan anbar kavidir. Quyosh esa o‘choq ostidagi olovga o‘xshaydi. Osmon o‘choq ustiga yopilgan etakka o‘xshab turibdi.

Navoiy mazkur tasvirlardan so‘ng me‘roj oldidan Rasuli akram qalblarida kechadigan xushnudlik haqida - uchrashuvdan ko‘ngli xursand bo‘lib, dengizdek jo‘sh urishi, hayqirishi haqida yozadi.

Vasl xayolidin etib ko‘ngli jo‘sh,

Bahrdek ul jo‘sh ilaaylab xurush.

¹¹⁸ Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro, 1994. 89-b.

Hazrat Navoiy masalaning ikkinchi jihatini ham unutmaydi. Ya'niki, faratganning o'z sevimli payg'ambariga intizorligi, mushtoqligini badiiy ifolash orqali Alloh nazarida Muhammad sollallohu alayhi vasallamning ulug'artabalariga urg'u beradi.

Qosidi qudsiy chu salom aylabon,
Haq soridin arzi payom aylabon.
Debkim, ayo maxzani asrori shavq,
Haqdin erur vaslinga izhori shavq.
Chunki nabiy mujdai jonon topib,
Mujdai jonon chu topib jon topib.

Tabili: Allohning pok xabarchisi unga salom qilib, Alloh nomidan unga lumot berib dedi: "Ey shavqli sirlarning xazinasini! Alloh seni ko'rishga o'z vqu istagini bildirmoqda. Chunki payg'ambar jonon xabarini topgan ekan, ng jonon xabarini topgani yangidan jon topganidir" (261-bet).

Qosid – xabarchi, xat tashuvchi, elchi, chopar; **qudsiy** – poklikka mansub; **om** – xabar, darak; **shavq** – 1) o'tkir orzu, zo'r havas qattiq intilish, kayf, istak 'rtanish.

Qosidi qudsiy - Jabroil alayhissalom. U farishtalarning eng ulug'i. Alloh dan payg'ambarlarga vahiy keltirgan farishta. Alisher Navoiy **qosidi qudsiy** masi orqali shu farishtaga ishora qilgan. Shavqli sirlarning xazinasini – ammad sollallohu alayhi vasallam. Rasuli Akramga Alloh bilan muloqot i (mujdasi) jonon xabarini topgan kabi, balki jon xabari kabidir. Baytda ngan *ruju'* san'ati ohorli fikrning go'zal va ta'sirchan ifodasini ta'minlash i xizmat qilgan.

Voqealar davomida Rasululloh Jabroil hamrohligida Buroq otida oliy n sari yo'lga chiqar ekan, barcha sayyoralar bu voqeani xursandchilik bilan oladi. U zotga avval Oy bu yo'lda tuynuk (ravzan) vazifasini bajardi. an so'ng shoir Rasuli Akram yuzlashgan sayyoralar nomini birma-bir sanab

Chun etibon ko'k sori tavsan anga,

Oy bo'lubon o'tgali ravzan anga
Tiyri qalamzan chu topib ul sharaf,
 Buqalamunlug'ni qilib bartaraf.
Zuhra tarab barbatini soz etib,
 Zamzamai tahniyat og'oz etib.
 Soyasidin **mehr** chiqarmay jamol,
 Taxti shio' ichra nechukkim hilol.
 Mehrida **Bahromki** yakro' bo'lub,
 Tig'i sharaf yuziga ko'zgu bo'lub.
 Mavkibidin poya topib **Mushtari**,
 Yo'lida bir poya bo'lub minbari.
 Sham'i **Zuhal** zulmatini nur etib,
 Zangiyi shabrangni kofur etib.

Keltirilgan iqtibosdan ayonlashadiki, hazrat Navoiy ilmi nujum bilan bog'liq ilmlarini ham chuqur egallagan. Xo'sh, ulug' shoir bu tasvirlardan qanday maqsadni ko'zlagan edi? "Birinchidan, g'oyat original tashbih va istiora, iyhomlar bilan osmon jismlarini ta'rif etish; ikkinchi tarafdin, osmon jismlari, yerdagi ashyolarni inson idrokiga, hayotga yaqinlashtirib, jonlantirib baytlar tuzish. Go'yo samoviy jismlar ham obraz va ham moddiy mavjud ashyodek taassurot qoldiradi o'quvchida".¹¹⁹

Keltirilgan iqtibosda yetti sayyoraning nomi tilga olingan: "Chunonchi, Oy Yerga eng yaqin samoviy jism bo'lib, u – birinchi, Atorud – ikkinchi, Zuhra – uchinchi, Quyosh – to'rtinchi, Mirrix – beshinchi, Mushtariy – oltinchi, Zuhal – yettinchi falakda deb tushunilgan.¹²⁰ Mazkur matnlar tahlilini mukammal amalga oshirish uchun, albatta, koinot haqidagi mifologik qarashlarning kelib chiqishi haqida bilimga ega bo'lishi zarur. Jumladan, mifologik qarashlarga ko'ra, **Mars** (sharqda Mirrix, ba'zan Bahrom deb yuritilgan) – jang va qahramonlik, **Merkuriy** (Atorud) - falak kotibi, yozuvchi va shoirlarning homiysi ramzi sanalgan. **Venera**

¹¹⁹ Komilov N. Xizr chashmasi. – T.: Ma'naviyat. 2005. – 212-bet.

¹²⁰ Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Adabiyot va san'at, 1974, 124-138-betlar.

(Zuhra) – san’at homiysi, nafosat ramzi hisoblangan. **Saturn** (Zuhal yoki Kayvon) - yuksaklik, baxt-tole ramzi. **Yupiter** (Mushtariy) – baxt yulduzi tarzida talqin etilgan.¹²¹

Alisher Navoiy sayyoralar haqidagi mifologik, diniy hamda ilmiy qarashlarga tayanib, ularning Muhammad payg‘ambarni xursandchilik bilan kutib olishlarini badiiy ask ettiradi. Bunda shoirning mahorati yaqqol namoyon bo‘ladi. **Qalamzan** – 1) yozuvchi; 2) kotib, hukm va farmonlar yozib tarqatuvchi mirza. Atorud (Merkuriy) sayyorasiga san’at homiysi, nafosat ramzi, yozuvchi va shoirlar homiyi sifatida qaralgan. Demak, shoir **tiyri qalamzan** - qora qalam egasi sifatida Atorud sayorasiga ishora qiladi.

Ma’lumki, Alisher Navoiy boshqa asarlarida ham kotiblar haqida yozadi. Ularni yaxshi va yomonga ajratadi. Shoir keltirilgan iqtibosda **“tiyri qalamzan”** birikmasini bejizga qo‘llamagan. Bunga misradagi “buqalamun” – “ikkiyuzlamachilik” so‘zi oydinlik kiritadi. Chunki buqalamunlik “tiyri qalam” egasiga xos. Navoiy bu o‘rinda qora so‘zning ma’nosini uning egasiga ko‘chirgan. Shoirning e’tiroficha, hatto payg‘ambarning me’rojga ko‘tarilishlaridan **tiyri qalamzan** buqalamunligi – ikkiyuzlamachilikni bartaraf qilgan edi.

Shoirning badiiy tafakkur va tasavvur dunyosining kengligini quyidagi birgina bayt tahlili misolida ham kutishimiz mumkin:

Soyasidin **mehr** chiqarmay jamol,

Tahti shio‘ ichra nechukkim hilol.

Ma’lumki, yer quyosh atrofida, oy esa yer atrofida aylanadi. Bu harakat Allohning izni bilan to‘xtovsiz davom etadi. Mana shu uzluksiz harakat natijasida oy sayyorasining hilol (yangi ko‘ringan oy), badr (o‘n to‘rt ko‘nlik oy) shakllari farqlanadi. Mazkur tabiiy hodisa shoir qalamidan badiiylik libosida taqdim etiladi.

¹²¹. Eshonqulov H. Samovat – ishq mahzari (Alisher Navoiyning «Badoye’ ul-bidoya» va «Navodir un-nihoya» devonlari asosida). – T.: “Fan”. 2008. 18- bet.

Quyosh o‘z soyasi bilan hamma yoqni berkitdi, uning taht (ost, tag) da qolgan hilol esa shu‘la (shuo‘) ostida berkingandek edi. Demak, oy jamolining to‘silishi uni hilolga aylantirib qo‘ygan.

Na‘tda yetti sayyoralar tasviridan so‘ng yulduzlar turkumi – burjlar bilan bog‘liq sayohat vasfi davom etadi. Ta‘kidlash kerakki, “Qadimda osmon jismlari – sayyoralar, yulduz turkumlari, burjlar turli xislat va xususiyatlarga ega deb qaralgan. Ular inson taqdiri hamda hayot hodisalari bilan vobasta qilib tushuntirilgan va ko‘pining nomi hayvonlarning nomi (qisqichbaqa, ho‘kiz, baliq kabi) yoki insonga kerak ashyo – asboblari (dalv, tarozi) yoki inson kasb-kori (kamon otuvchi kabi) bilan bog‘liq”.¹²²

Ham **Hamalu Savr** berib jon anga,

Jon etibon ikkisi qurbon anga.

Ham tongibon olida **Javzo qamar**,

Ham **Saraton** tuz bo‘lubon jilvagar.

Sher yo‘lidin tutubon go‘shai,

Sunbula raxshig‘a bo‘lub to‘shai.

Palla yo‘li gardidin iksir sanj,

Aqrab aro no‘shu davo, nishu ranj.

Qavs tutub chilla duosi uchun,

Jadi berib fulla g‘izosi uchun.

Dalvg‘a Yusuf kibi solmay nazar,

Hutda Yunus kibi qilmay maqar

Burjlar haqidagi qarashlarning asosi ham Qur‘oni Karimga borib taqaladi. “Yunus” surasining 5-oyatida o‘qiyimiz: “U (Alloh) Quyoshi ziyo sochuvchi, Oyni yorug‘lik qilgan va sizlar yillarning sanog‘ini hamda vaqtlarning hisobini bilishingiz uchun uni (ya‘ni Oyni bir qancha) manzillarga bo‘lib qo‘ygan zotdir”.

Muhammad alayhissalom dastlab peshvoz chiqqan **Sarv** (Buqa) va **Hamal** (Qo‘y) U zotga jonini qurbon etishga tayyor. Mazkur misralarda har ikkala hayvonni qurbonlik qilish udumga aylanganligi hamda yulduzlar ilhaqlik bilan

¹²². Komilov N. Xizr chashmasi. – T.: Ma‘naviyat. 2005. 213-b.

Alloh rasulini kutganligiga ishora qilinadi.¹²³ Har bir burj Paygʻambarini (s.a.v.) oʻzgacha ilhaqlik bilan kutib oladi: **Javzo** (egizak yoki beli oq-qora qoʻy) qamarini tortib bogʻlagan boʻlsa, **Saraton (Qisqichbaqa)** oʻzini tik tutib, jilva bilan kutar, **Sher** (Asad) yoʻlidan bir goʻshani egallab, **Sunbula (Bugʻdoy)** Uning otiga yoʻl zigiʻi, Tarozi (**Palla**) yoʻli gardini qimmatbaho iksirday (mis, qalay kabi qimmatli) ast maʼdanlarni oltinga aylantirish hamda barcha kasalliklarni daf qilish osiyatiga ega deb ishonilgan faraziy kimyo “ilmi”) oʻlchasa, **Aqrab** (Chayon) shikizish, davolash, (nina) sanchish, ogʻritish ishlari olib borishmoqda. **Qavs** esa tilla oʻtirib, duo qilish payida. **Jady** (togʻ echkisi) unga yetishi uchun (ozigʻ oʻladigan) birinchi sutini keltiradi. **Dalvga** Yusuf kabi nazar solmay, **Hutda** unus kabi toʻxtab oʻltirmadi. U yeldek hamma burjlarni kesib oʻtdi va smonning Arsh qismiga koʻtarila boshladi. Unga poyandoz Arsh hamda Lavhu ilam boʻlib, uning oti naq oʻshalarga qadam bosishi kerak edi (262-bet).

Burjlarning barchasi Muhammad (s.a.v.)ning qutlugʻ va muborak lamalaridan xushnud.

Koʻrinadiki, Sharq mifologiyasi asosida ramzlar sifatida tushunilgan yoralar va burjlarning ezgulik timsoli hisoblanganlari oʻz asl maʼnolarini lagan holda qoʻshimcha ijobiy maʼno ifodalashga xizmat qildiriladi.¹²⁴

Hazrat Navoiyning mazkur misralari uchun Qurʼoni Karim tayanch ibani oʻtagani shubhasiz. Qurʼoni Karimning “Raʼd”, “Yunus”, “Tavba”, “Van n”, “Burch”, “Vash shams” kabi suralarida samoviy sayyoralar, burj haqidagi umotlarni oʻqishimiz mumkin.”Tavba” surasining 36-oyatida shunday ladi: “Albatta, Allohning nazdida, Alloh osmonlar va yerni yaratgan kunida lab qoʻyganidek, oylar sanogʻini oʻn ikkidir”. Ilohiy manbalar bagʻridagi alar Hazrat Navoiyning jozib qalami sehridan badiiyat libosidan berilar ekan, ning asl maqsadi misralar bagʻriga singdirilib yuborilgaligini payqash qiyin

nqulov H. Samovat – ishq mahzari (Alisher Navoiyning «Badoyeʻ ul-bidoya» va «Navodir un-nihoya» devonlari – T.: Fan, 2008. 55- bet.

nqulov H. Samovat – ishq mahzari (Alisher Navoiyning «Badoyeʻ ul-bidoya» va «Navodir un-nihoya» devonlari – T.: “Fan”. 2008. 56- bet.

Alisher Navoiy borliqning yaratuvchisi Alloh, koinot, sayyora va yulduzlar olami Uning hukmidadir degan g'oyani na't mag'ziga singdiradi.

Na'tning keyingi misralarida butun burjlarni sayohat qilib bo'lgan Rasuli Akramning Buroqni qo'yib, Rafraga minib Parvardigor huzuriga yaqinlashishlari bilan bog'liq tasvirlar bayoni beriladi. Ko'k pardalarini ochadi. U zot Lomakon dargohiga qadam qo'yadilar. Lomakon zamon va makon tushunchalaridan tashqarida.

Olti jihat qaydidin ixroj o'lub,
To'rt guhar tarki anga toj o'lub.
Yo'qlug' ayog'i bila solib qadam,
Andaki yo'lu qadam o'lub adam.
O'zlugidin naqshu namudor yo'q,
Naqshu namudoridin osor yo'q.
Chun o'zini aylab o'zidin xalos,
Pardai izzatda qilib o'zni xos.

Ma'lumki, sharq adabiyotida, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida raqamlarga turli ramziy ma'nolarni singdirish an'anasi bevosita mifologiya, din va tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq. Yuqorida keltirilgan baytlarda to'rt, olti raqamlari ham shular jumlasidandir.

Olti jihat – tomon (sharq, g'arb, shimol, janub) hamda yuqori va quyidan iborat. **To'rt unsur** – suv, havo, tuproq va olovdur. Hazrat Navoiy olti jihat va to'rt unsur orqali Lomakon tasviriga ishora qiladi. Ya'ni bu dargohda hech qanday olti jihat yoki to'rt unsur yo'q. Bu shunday olam ediki, yo'qlik oyog'i bilan qadam bosar ekan, aslida yo'l ham yo'q edi, qadamning o'zi.

Keltirilgan iqtibos sharhini, albatta, tasavvufiy g'oyalar asosida tahlil qilish Hazrat Navoiyning asl maqsad va muddaosini oydinlashtirishga ko'maklashadi. Jumladan, Muhammad s.a.v.ning "to'rt guharni tark" qilishlari bashariy sifatlardan qutilishlariga, "o'zini aylab o'zidin xalos" bo'lishi esa asl maqsadga – Allohga yetish kabi so'fiyona g'oyalarga ishora qilingan.

Biz yuqorida mazkur na't kompozitsion tuzilishi uch qismdan iboratligini ta'kidlagan edik. Na'tning uchunchi qismida Muhammad sollallohu alayhi vasallamning Arshda – eng oliy maqomda Alloh bilan uchrashib, keyin yerga qaytishlari bilan bog'liq voqealar tasvirlanadi. Na'tning mazkur qismi quyidagi misralar bilan boshlanadi:

G'uncha borib, toza guliston kelib,
Zarra borib, mehri daraxshon kelib.

U (Payg'ambar) Arshga g'uncha bo'lib borgan bo'lsa, Yerga toza guliston bo'lib qaytdi; zarra bo'lib borgan bo'lsa, porlagan Quyosh bo'lib qaytdi.

Alisher Navoiy na'tda urg'u bergan yana bir jihatga e'tibor qaratish lozim. Ya'ni sodir bo'lgan voqealar, parvoz va sayohatlar, Alloh bilan muloqot juda qisqa bir muddatda ro'y berdi.

Borg'onu kelgan anga juzvi sag'ir,
Kim emas ul juzv tajazziy pazir.
Qat' bo'lub chun bu humoyun safar,
Ruxsat olib hodiyi farxunda far.
Taxt uza olam shahi aylab maqom,
Olam ishiga beribon intizom.

Uning Me'rojga chiqqani va qaytib kelgani bir onda yuz bergan bo'lib, aql bunday tadbirdan hayronlikda! Qayda ajoyibotlar va mo'jizalar ko'p bo'lsa, ularni idrok etishda aql ojiz bo'ladi. U (Payg'ambar)ning chiqishi va qaytishiga ketgan vaqt kichikning kichigi bo'lib, bu fursat tahlilga arzimaydi (262-bet).

Mazkur ta'kidlardan chiqarilgan xulosa: birinchidan, sodir bo'lgan voqealar Allohning irodasi va qudrati bilan ro'y bergan bo'lsa, ikkinchidan, me'roj voqeasi Muhammad sollallohu alayhi vasallamning Allohning dargohida martabalari ulug' ekanligini isbotlovchi hodisalardan biri edi. Muhammad sollallohu alayhi vasallam Allohning bandalarga qilgan marhamatidir. Chunki bu ilohiy safardan qaytib insonlar orasida islom dini, shariat qonun qoidalarini targ'ib qildilar. Butun insoniyat U zot orqali hidoyat topdilar. Alloh taolo payg'ambarlarda mavjud bo'lgan barcha yaxshiliklarni Muhammad

sollallohu alayhi vasallamda jamladi. “Oli Imron” surasining 164-oyatida shunday deyiladi: “Albatta, Alloh mo‘minlarga o‘zlaridan bo‘lgan (ya’ni odam jinsidan bo‘lgan), ularga Allohning oyatlarini tilovat qiladigan, (gunohlaridan) poklaydigan hamda ularga Kitob va Hikmatni o‘rgatadigan payg‘ambarni yuborish bilan yaxshilik qildi. Zero, ular ilgari ochiq xato – zalolatda edilar”.

Har bir na‘tning sharh va tahlili jarayonida ularning tili va uslubi, poetik xususiyatlarini nazardan o‘tkazish muhim ahamiyat ega. Chunki na‘t – vasf xususiyatiga ega bo‘lgan badiiy matn bo‘lganligi uchun unda ko‘tarinkilik, mubog‘ali tasvirlar, Payg‘ambar axloqlari, sifatleri, fazilatlarini badiiy aks etirish uchun ularga mos tasviriy vositalar tanlanishi tabiiy. Navoiydek iste’dod sohibi esa bunday vazifani haddi a’losiga yetkazib bajargani shubhasiz. Shoir har bir na‘tning maqsad va muddaosidan kelib chiqib so‘z tanlaydi. Muhammad (s.a.v.) vasflari jarayonida **durri bebaho, durri yatim, durru sadaf, gavhari yakto, gavhari yakdona, durji vafu gavhari, hayo axtari, risolat durining maxxani, nubuvvat gulining gulshani** kabi so‘z qo‘shilmalari orqali bir-birini takrorlamaydigan tasvirlarni yaratadi. Jumladan, ikkinchi na‘tning dastlabki misralariga e’tibor qalaylik:

Ey ko‘runub g‘urra **kibi** tiflzod,
Tifli rahing charxi qadimiy nihod.
Insu malak joniyu jononasi,
Ikki jahon gavhari yakdonasi.
Mahd sanga lavhai firuza rang,
Kim harakatdin anga bo‘lmay darang.
Sen kibi bu gulshan aro toza vard,
Umrida ko‘rmay falaki solxo‘rd

Dastlabki baytda payg‘ambarning yoshliklari **g‘urra** - har bir oyning birinchi kuni, bir kunlik oyga tashbeh qilingan. “Insu malak joniyu jononasi”da ham tavsif bor va ham tashbeh. Ajoyib shoirona tasvir bu: odamlarninggina emas, farishtalarning ham joni. Jonigina emas, jononasi – mahbubi ham Payg‘ambar zoti shunchalik sharif va mo‘tabar qilib tasvirladi. “**Lavhai firuzarang**”—osmoning

sifati. Bunda tashbehi tom san'ati ishlatilgan. Ammo bu "lavhai firuzarang" – 'zangori lavha" – Payg'ambarning beshigi. Mana bu mubolag'ali va munosib ashbehni qarang. Chunki gap Muhammad nuri haqida bormoqda, bu nur uchun lam beshik vazifasini o'tagan.¹²⁵ Oxirgi baytda ham tashbeh san'ati qo'llangan o'lib, Rasuli akram **vard** – atirgulga tashbeh qilingan. **Gulshan**– falak. U **dxo'rd** - ko'p yashagan, eski. Uning bag'rida toza bir gulning ochilishi Muhammad Payg'ambarning tug'ilishlariga ishoradir. Har bir tasvir uchun ilangan tashbehtar navoiyyona uslubning namunasidir.

Na'tlarda Hazrat Navoiy qo'llagan badiiy san'atlardan yana biri talmehdir. 'tlarda Odam, Yusuf, Yunus, Xizr kabi payg'ambar nomlariga talmeh qilingan, iladan,

Bo'ldi chu Odamda bu partav nihon,

Anda nihon, lek yuzida ayon.

Albatta, tahlil jarayonida badiiy san'atlarning nomini sanab o'tish bilan ning mohiyati, muallifning badiiy niyati oydinlashib qolmaydi. Birgina h vositasida qanday g'oya va maqsadaga ishora ketganligini aniqlash uchun h qilib kelingan so'zning ortida yashiringan voqea va hodisalar haqida motlarga ega bo'lish shart. Shundagina mumtoz asarlar, ayniqsa, Hazrat y asarlari bag'ridagi yashirin sirlardan voqif bo'lishimiz mumkin.

Yuqoridagi baytda Odam Ato nomi orqali talmeh san'ati hosil qilingan. f "Nuri Muhammad" haqida gapirar ekan, ilk payg'ambar Safiyulloh (Odam ijudida bu nur nihon (yashirin) bo'lsa ham, yuzida bu nur zuhrur qilar edi, -

Alisher Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida shunday yozadi: "Odam lloh alayh xilqati Odamning kuniyati Bulbashardir va laqabi hhdur.¹²⁶ **Safi** – pok, sof demakdir. Safiyulloh Allohning sof, pok quli r.

Bir kecha zulmatqa qolib koinot,

v M. Komil inson – adabiyot ideali. – T.: Ma'naviyat. 2005. 51-bet.
sher. Tarixi anbiyo va hukamo. MAT. 20-jildlik. 16-jild. -T.: 2000. 99-bet.

Mehr nihon o'ylaki aynul-hayot
Garchiki ul chashma nazardin qochib,
Xizr ko'k uzra qatarotin sochib.

Beshinchi na'tdan keltirilgan mazkur baytlarda Xizr nomi tilgan olingan. Mazkur iqtibos me'roj tuni tasviriga taalluqli. Kechalarning birida koinot qorong'ilik bosib, quyosh obi hayot bulog'idek yashiringan edi. Baytda quyosh obi hayot bulog'i – chashmaga o'xshatilgan. Bu oddiy chashma emas, balki Xizr nasib bo'lgan va unga adabiy hayot bergan chashma.

Ikkinchi baytda *tashbeh*, *talmeh* va *tanosub* (chashma, zulmat, Xizr) kabi badiiy san'atlarni g'oya uchun bo'ysundirish bir jihatdan shoir mahoratidan dan bersa, ikkinchidan, tasvirlanayotgan voqea-hodisa bilan mutanosib bo'lish o'quvchi qalbida zavq uyg'otadi.

Aziziddin Nasafiy "obi hayot"ni zulmatda joylashgan nur daryosi, zulma esa tabiat dunyosi, deb ataydi. U yozadi: "Ey hol egasi, aniq bilgilki, malakut – malakut daryosi, malak esa zulmat daryosidir. Bu daryoi nur zulmatdagi malakut daryosi bilan Shuningdek, bu nur daryosi zulmat daryosiga nisbatan ilmu hikmat daryosi bilan birga qarama-qarshi turadi!

Keltirilgan parchani tasavvufiy ta'limot nuqtai nazardan ham ta'limot nuqtai nazardan ham mumkin. Xizr – tasavvufiy ma'noda ilohiy mujdaning so'fiy ham ta'limot nuqtai nazardan bo'lishi, xushxabar. Shahobiddin Suhravardiy "tiriklik chashmasi" va "obi hayot" ko'ngliga qilib bo'lishi, xushxabar. Haqning haqiqiy ma'rifatiga vosil bo'lish ma'nosida ekanligini ta'kidlaydi. Haq ma'rifati me'roj kechasini tasvirlar ekan, bu tunda Muhammad s.a.vning Haq ma'rifati musharraf bo'lishlarini "Xizrning ko'k uzra qatralar sochishi" tasviri orqali berad.

Beshinchi na'tning boshqa na'tlardan yana bir farqli jihati unda berad. Olim R. Vohidov Hazrat Navoiyning bu boradagi mahoratiga shunday baho beradi. "Alisher Navoiyning so'z xazinasi boy. U turkiy – o'zbek tili imkoniyatlarini paxta

sifati. Bunda tashbehi tom san'ati ishlatilgan. Ammo bu "lavhai firuzarang" – "zangori lavha" – Payg'ambarning beshigi. Mana bu mubolag'ali va munosib tashbehni qarang. Chunki gap Muhammad nuri haqida bormoqda, bu nur uchun olam beshik vazifasini o'tagan.¹²⁵ Oxirgi baytda ham tashbeh san'ati qo'llangan bo'lib, Rasuli akram **vard** – atirgulga tashbeh qilingan. **Gulshan**– falak. U **solxo'rd** - ko'p yashagan, eski. Uning bag'rida toza bir gulning ochilishi - Muhammad Payg'ambarning tug'ilishlariga ishoradir. Har bir tasvir uchun anlangan tashbehtar navoiyyona uslubning namunasidir.

Na'tlarda Hazrat Navoiy qo'llagan badiiy san'atlardan yana biri talmehdir. Na'tlarda Odam, Yusuf, Yunus, Xizr kabi payg'ambar nomlariga talmeh qilingan. Misol uchun, mislidan,

Bo'ldi chu Odamda bu partav nihon,

Anda nihon, lek yuzida ayon.

Albatta, tahlil jarayonida badiiy san'atlarning nomini sanab o'tish bilan talmehning mohiyati, muallifning badiiy niyati oydinlashib qolmaydi. Birgina talmeh vositasida qanday g'oya va maqsadga ishora ketganligini aniqlash uchun talmeh qilib kelingan so'zning ortida yashiringan voqea va hodisalar haqida bilimotlarga ega bo'lish shart. Shundagina mumtoz asarlar, ayniqsa, Hazrat Navoiy asarlari bag'ridagi yashirin sirlardan voqif bo'lishimiz mumkin.

Yuqoridagi baytda Odam Ato nomi orqali talmeh san'ati hosil qilingan. Muallif "Nuri Muhammad" haqida gapirar ekan, ilk payg'ambar Safiyulloh (Odam) vujudida bu nur nihon (yashirin) bo'lsa ham, yuzida bu nur zuhrur qilar edi, - dedi.

Alisher Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida shunday yozadi: "Odam Safiyulloh alayh xilqati Odamning kuniyati Bulbashardir va laqabi Safiyullohdur.¹²⁶ **Safi** – pok, sof demakdir. Safiyulloh Allohning sof, pok quli demakdir.

Bir kecha zulmatqa qolib koinot,

¹²⁵ Alisher Navoiy. "Tarixi anbiyo va hukamo". MAT. 20-jildlik. 16-jild. -T.: 2000. 99-bet.
¹²⁶ Alisher Navoiy. "Tarixi anbiyo va hukamo". MAT. 20-jildlik. 16-jild. -T.: 2000. 99-bet.

Mehr nihon o‘ylaki aynul-hayot
Garchiki ul chashma nazardin qochib,
Xizr ko‘k uzra qatarotin sochib.

Beshinchi na‘tdan keltirilgan mazkur baytlarda Xizr nomi tilgan olingan. Mazkur iqtibos me‘roj tuni tasviriga taalluqli. Kechalarning birida koinotni qorong‘ilik bosib, quyosh obi hayot bulog‘idek yashiringan edi. Baytda quyosh obi hayot bulog‘i – chashmaga o‘xshatilgan. Bu oddiy chashma emas, balki Xizrga nasib bo‘lgan va unga adabiy hayot bergan chashma.

Ikkinchi baytda *tashbeh*, *talmeh* va *tanosub* (chashma, zulmat, Xizr) kabi badiiy san‘atlarni g‘oya uchun bo‘ysundirish bir jihatdan shoir mahoratidan darak bersa, ikkinchidan, tasvirlanayotgan voqea-hodisa bilan mutanosib bo‘lishi o‘quvchi qalbida zavq uyg‘otadi.

Aziziddin Nasafiy “obi hayot”ni zulmatda joylashgan nur daryosi, zulmatni esa tabiat dunyosi, deb ataydi. U yozadi: “Ey hol egasi, aniq bilgilki, malakut – nur daryosi, malak esa zulmat daryosidir. Bu daryoi nur zulmatdagi obi hayotdir. Shuningdek, bu nur daryosi zulmat daryosiga nisbatan ilmu hikmat daryosi bilan birga qarama-qarshi turadi!

Keltirilgan parchani tasavvufiy ta‘limot nuqtai nazardan ham tahlil qilish mumkin. Xizr – tasavvufiy ma‘noda ilohiy mujdaning so‘fiy ko‘ngliga nozil bo‘lishi, xushxabar. Shahobiddin Suhravardiy “tiriklik chashmasi” va “obi hayot” Haqning haqiqiy ma‘rifatiga vosil bo‘lish ma‘nosida ekanligini ta‘kidlaydi. Shoir me‘roj kechasini tasvirlar ekan, bu tunda Muhammad s.a.vning Haq ma‘rifatiga musharraf bo‘lishlarini “Xizrning ko‘k uzra qatralar sochishi” tasviri orqali beradi.

Beshinchi na‘tning boshqa na‘tlardan yana bir farqli jihati unda koinot ilmiga oid, sayyora va burjlar bilan bog‘liq istilohlar qo‘llangan. Navoiyshunos olim R. Vohidov Hazrat Navoiyning bu boradagi mahoratiga shunday baho beradi: “Alisher Navoiyning so‘z xazinasi boy. U turkiy – o‘zbek tili imkoniyatlarini puxta

biladi. O'sha zukkolik oylar nomining berilishida ham namoyon bo'ladi. Ulug' shoir Asad o'rnida Sherni qo'llaydi. Mizonni Palla bilan ifodalaydi".¹²⁷

Qatorlashtirilib kelgan istilohlar orqali ham shoir sayyora va burjlarning mifologik, diniy ma'nolari, ularning samodagi joylashishi va harakatiga mos tashbehlarni qo'llaydi. Qo'llanilgan badiiy vositalar o'n ikki burjning birma-bir Alloh Rasuli bilan ro'baro' kelishidagi holatini tasavvur qilishda ko'maklashadi:

Ham tongibon olida Javzo kamar,

Ham Saraton tuz bo'lubon jilvagar

Sher yo'lidin tutubon go'shai

Sunbula raxshig'a bo'lub to'shai.

Javzo, Saraton va Sher (Asad) bir bo'lib bir go'shada xizmatga shay holda o'zini tik tutib jilva qiladi. Sunbula (bug'doy) esa u zotning oti (Buroq)qa ozuqa bo'lishga shay.

Xulosa qilib aytganda, "Hayrat ul -abror" dostonning na't boblarini sharh orqali tahlil va talqin qilish, muallifning e'tiqodiy qarashlari, badiiy tafakkuriga ta'sir qilgan omillar xususida ma'lumotga ega bo'lishga ko'maklashadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Birinchi na'tdagi "Nuri Muhammadiya" bilan bog'liq tashbehlarni aniqlab, tahlil qiling.

2. To atodin ato, anodin ano,

Bir ano kim yo'q edi andoq yano – baytini sharhlang, fikr nima haqda boryapti?

3. Garchiki ming dur chiqorur bir sadaf,

Bir dur ila ming sadaf aylar sharaf. Ikkinchi na'tdan keltirilgan ushbu baytning nasriy bayonini tuzing. Fikr nima haqida borayotganligini izohlashga harakat qiling.

o 4. Noqag'a markablig'idin ko'p surur,

¹²⁷. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro, 1994. – 208 bet. 93-bet.

- Uylaki tushganda malak uzra nur. Baytining badiiyati xususidagi fikrlaringizni sharhlash jarayonida singdirishga harakat qiling.
5. Uchinchi na'tda qaysi qur'oni rivoyatlarga ishoralar mavjud?
  6. Anbiyo" surasida shunday oyat mavjud: **«Biz seni olamlarga faqat rahmat qilib yubordik»**. Mazkur na'tda berilgan Muhammad (s.a.v.)ning "rahmat"larini baytlar asosida tahlil qiling.
  7. Uchinchi na'tda "qora" so'zi qanday ma'nolarda kelgan? Mazkur na'tdagi istoralarni aniqlang, ularning asar badiiyatidagi o'rnini tushuntirib bering.
  8. Sura dema, «qof» ila «nun» yoki «sod»,
Ya'niki har harfig'a oning savod, - to'rtinchi na'tdan keltirilgan ushbu baytini sharhlashga harakat qiling. Baytda qanday badiiy san'at qo'llangan?
  9. To'rtinchi na'tdagi **«ashobi kan-nujum»**, **«ana afsah»** **«shaqqal-qamar»** arabiy birikmalarning ma'nosini manbalarga tayangan holda izohlashga harakat qiling.
  10. Mazkur na'tda Muhammad (s.a.v.)ning qanday sifatleri tilga olingan. Ularni aniqlab boshqa na'tlardagi fikrlar bilan qiyoslang.
  11. **«Arzi favohatda kaloming fasih»** misrada payg'ambarning qanday sifatlariga urg'u berilgan. Bu haqdagi fikringizni diniy manbalarga suyangan holda asoslashga harakat qiling.
  12. Qur'oni Karim va Hadisi sharifdan me'roj tuni bilan bog'liq sura va hadislarni toping hamda Alisher Navoiy qarashlarini ular bilan solishtiring.
  13. Beshinchi na'tda Muhammad (s.a.v.) ga Alloh tomonidan berilgan nechta va qanday mo'jizalar tilga olingan. Na'tdan ularni aniqlab tahlil qilishga harakat qiling.
  14. Alisher Navoiyning "Badoe' ul-bidoya" devoni tarkibidan o'rin olgan 101-g'azalidan quyida keltirilgan baytni tahlil qiling va uni beshinchi na'tdagi qaysi bayt bilan qiyoslash mumkinligiga e'tibor qarating. Fikrlaringizni yozma bayon qiling. O'zingiz yozgan sharhga sarlavha bering.

Falakni chok qilib o'tganingda gar ba'zi

Tavahhum ayladi, shaqqul-qamarda bo'ldi sarif

15. Asardagi barcha na'tlarni o'rganib, quyidagi mavzularda yozma sharhlar yozishga harakat qiling:

a) "Payg'ambar vasfi Navoiy nazmida".

b) "Vahiy – ilohiy mo'jiza".

5. KO'NGIL TA'RIFI BOBI TAHLILI

Tayanch tushunchalar: ko'ngil, roqim, raqamkash, yurak, qalb, dil, subhi azal, ruh, dil, qalb, dajjol, "bo'stoni roz", "royiha", "partav", "misboh", "arshi muallo", "olami kubro", quds, "tajallo", solik.

Ko'ngil ta'rifi dastlab nasriy sarlavha bilan boshlanadi:

Ko'ngul ta'rifidakim, ko'ngul tilagandek qililmaydurur va aning vasfin sohibdilliqg'a mavsuf bo'lg'on kishidin o'zga kishi bilmay durur. Ko'ngulsiz roqim xomasin raqamkash qilmoq va bu raqam savodi bilan ko'nglin xush qilmoq (72-bet).

Tabdili: Ko'ngul ta'rifidakim, ko'nguldagidek ta'rif qilish qiyin va uning sifatlarini sof ko'ngulli kishidan boshqa odam bilmaydi; g'amgin qalamkash qalamini ishga solmoq va shu qalamning qora yozuvlari bilan ko'ngulni xushlamoq (274-bet).

Nasriy sarlavhadan so'ng, ko'ngil ta'rifi berilgan baytlar boshlanadi. Subhi azal – Alloh odam xokini guliston sun' (yaratdi) etdi. Alloh yaratgan gulistonda nasim – yoqimli shabada esdi. Shoir bu gulistonda sunbulu sarvi gulu rayhon borligini tanosib orqali ifoda etadi:

Subhi azal qildi chu dehqoni sun',

Odamiy xokiyni gulistoni sun'.

Esti nasimi bu guliston sari,

Sunbulu sarvi gulu rayhon sari.

Ayni misralardan so'ng, shoir insonga ruh berilganligiga ishora qilib, "tan gulshaniga kirdi ruh", deya etirof etadi:

Kim bu rayohing'a yetishti futuh,
O'ylaki tan gulshanig'a kirdi ruh.

Alloh maxluqotlari orasida eng buyugi insondir. Bu fikr "Tin" surasining 4-oyatida o'z ifodasini topgan: "Batahqiq, Biz insonni eng yaxshi suratda yaratdik". Insonga Xoliq ilohiy ruh ato etgan. Alloh amri bilangina jon, ruh Odamga o'rtnashdi. Mazkur fikrlar Qur'oni Karimning "Sajda" surasining 9-oyatida "So'ngra uni rosladi va uning ichiga O'z ruhidan pufladi...". "Qisasi Rabg'uziy"da ham bu voqea quyidagicha ifodalangan: "... Jonga yorlig' bo'ldikim, Odamning taniga kirgil teb".¹²⁸ Alisher Navoiy o'z mulohazalarini davom ettirib, Allohning olamni yaratishdan maqsadi – inson, insonni yaratishdan "g'araz" – maqsad esa KO'NGILni yaratmoq edi, deydi:

Ermaz edi anda g'araz hech gul,
G'ayri ko'ngulkim, g'araz erdi ko'ngul.

Shoir ko'ngil ta'rifida tashbehlarining eng sarasini, ohorlisini ishlatadi. Ya'ni jism gulshan bo'lsa, ko'ngil undagi g'unchadir:

Eyki ko'ngul vasfi bayon aylading,
Sen bu ko'ngulni ne gumon aylading.
Gulshani jisiming aro gul g'unchasi,
Bitsa gumon etma ko'ngul g'unchasi.

Ko'ngil so'zining tilimizda arabcha va forscha **dil**, **qalb** kabi sinonimlari mavjud bo'lsa-da, bu so'zlarga nisbatan keng qo'llanuvchi hamda poetik timsol darajasiga ko'tarilgani ko'ngildir. Lug'atlarda "ko'ngil – kishining his – tuyg'u kechinmalari manbai; yurak, qalb, dil, xotir, yod, fikr, xayol, ixtiyor, har narsaning markazi, o'rtasi – deb sharhlangan".¹²⁹ Qolaversa, xalq og'zaki ijodida ham ko'ngil bilan bog'liq "ko'ngil bermoq", "ko'ngil olmoq", "ko'ngil ko'yi" kabi bir qancha iboralarning mavjudligi yoki xalq qo'shiqlarda ko'ngilning tarannum etilishi ham mazkur tushunchaga so'z san'atining barcha sohalarida keng murojaat

¹²⁸. Nosiriddin Rabg'uziy. – T.: 1-kitob, "Yozuvchi", 1990. 17-b.

¹²⁹. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomlik. 1 tom. M.: 1981.415-b; Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. 4 tomlik. 2 - tom 151-bet.

qilingani ko'rsatadi. Ko'ngil mumtoz adabiyotimizda ham ko'p qo'llanilgan poetik timsollardan biri. Hazrat Navoiy ham lirik she'rlari bilan bir qatorda "Hayrat ul-abror" da maxsus bob ajratganligi bejiz emas. Shoir ko'ngil ta'rifini davom ettirar ekan ruju' asosida fikr rang-barangligiga erishgan. Chunki yuqoridagi misrada ko'ngilni g'unchaga tashbeh qilgan bo'lsa, keyingi baytda "g'uncha emas, qon erur, yo bo'yalib qon aro paykon" deya ta'riflaydi:

G'uncha emaskim, bu ko'ngul qon erur,

Yo bo'yalib, qon aro paykon erur.

Ma'lumki, ko'ngil so'zi so'zi tilshunoslik nuqtai nazardan mavhum ot so'z turkumiga mansub sanaladi. Navoiy ham ko'ngilning na shakli, na rangi, na bo'yi (hidi) bor, ammo har nedin kerak ekanligiga keyingi baytda urg'u beradi:

Yo'qki, bu bir shakl durur rangi bo',

Har ne kerak bo'lsun, agar bo'lsa bu.

Ko'ngil sifatlarini davom ettirgan shoir har nimaki yaratilq joni bor, jismning joni esa bu g'unchasifat ko'ngilda ekanligini, ammo bu ko'ngil ham dajjol (eng yaramas, eng vahshiy, inson dushmani)da ham, nabi (payg'ambar)da ham mavjudligini ta'kidlash bilan ko'ngilning turli shaxslardagi turli mavqeiga ishora qiladi:

Gar bu durur har nimakim joni bor,

Jismida bu g'uncha sifat qoni bor.

Ham oni dajjol topib, ham nabi,

Iysi bila tengmu bo'lur markabi?

Gar bu esa Xoja, o'zin muttasil

Qaysi ko'ngul birla degay ahli dil

Navoiy ko'ngilga katta e'tibor qaratar ekan, qaysi ko'ngil muttasil o'zni desa, ya'ni o'z manfaati uchun jazm qilsa, unday ko'nguldan "to'ngul"-umid uz, - deydi. Shu o'rinda mutasavvuf Ahmad Rifoiyning quyidagi fikrlarini eslash joiz: "Qalb bir go'sht parchasidir. Ayni paytda shu bir parcha go'sht, ya'ni qalb nurlar yig'iladigan joy erur. Allohning yaratgani yaxshilik va yomonlik bir yerga

to'planadigan maskandir. Ayni shu zaylda aks ettirgani yaxshilik va yomonlik tuyg'usiga qarab qalb bir qiymat kasb etar".¹³⁰

Navoiyshunos olim R.Vohidov "Har qalay xazina (ko'ngul) bag'ridagi ezgulik yoxud yovuzlik urug'larining qay tomonga qarab harakatga kelishi dunyo muvozanatini belgilaydi. Insonlar o'rtasidagi mehr-oqibat, himmat, shafqat, samimiyat va odamiylik munosabatlari ham ko'ngulga bog'liqdir" – deb yozadi.¹³¹

Darhaqiqat, xalq og'zaki ijodida ham ko'ngil insoniylik asosi sifatida e'tirof etilgan. "Ko'ngil kirini yetti daryoda yuvsa ketmas" kabi maqollar borki, ko'ngil uchun poklik va soflik muhimligi aks etib turadi:

Bu xud emas jazm sen istar ko'ngul,
Gar bu ko'ngul bo'lsa sen andin to'ngul.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ko'ngil so'zi – yurak, qalb, dil so'zlari bilan ma'nodosh. Ammo ko'ngil barchasidan keng qamrovli va ustundir. Bu ustunlikni ham xalq og'zaki ijodi namunalari, ham mumtoz adabiyot durdonalarida ko'rishimiz mumkin. Navoiy ham ayni masalalarni keyingi baytda zikr etib, ko'ngilning "**bo'stoni roz**" (bo'ston - bog', gulzor, chaman; **roz** - yashirin, maxfiy) ekanligini, shuningdek, **quds** (poklik, tozalik, muqaddas) harimida jilvasozligini ta'riflaydi:

Buki ko'ngul dersen erur bu yurak,
Ism ko'ngul birla anga mushtarak.
Ko'ngul erur bulbuli bo'stoni roz,
Quds harimida bo'lub jilvasoz.

Qolaversa, shoir nazdida jannati a'loning "**royiha**"si (yoqimli hid, is) ham ko'ngil, "**partav**" (yorug'liq nuri) "**misboh**" (nur)i "**tajallo**" (jilvalangan) etgan ham ko'ngildir:

Royihai jannati a'lo ham ul,royiha
Partavi misbohi tajallo ham ul.

¹³⁰ I.Haqqul. Tasavvuf saboqlari. Buxoro. 2000. 46-bet.

¹³¹ R.Vohidov. Navoiy va ilohiyot. Buxoro, 1994. 53-bet.

Ko'ngil tasavvuf olamida alohida mavqega ega bo'lgan so'z, tasavvuf she'riyatida esa eng ko'p qo'llanilgan timsollardan biridir. Chunki ko'ngil tasavvufiy zavq va yashashning manbai hisoblanadi. U Allohning nazargohi, botiniy idrok markazi hamdir. "Tasavvufda dini, irqi, mazhabi, millatidan qat'i nazar olam xalqini birlashtiradigan yagona ibodatgoh bor. Bu tasavvufiy hayotning bosh manbai – dil va ko'ngul atalmish Alloh taxtidir"¹³². Shuning uchun Navoiy ko'ngilni solik (tasavvuf yo'liga kirgan kishi) "**arshi muallo**" (yuksak, baland taxt), desa so'fiy "olami kubro" (katta olam) deya ulug'laganligini ta'kidlaydi:

Solik ani arshi muallo dedi,

So'fi ani olami kubro dedi.

Darhaqiqat, **arsh** (ayvon, osmon, taxt) - ilohiy qudrat asosi. Inson ko'nglining arshi mualloga tashbeh qilinishiga Qur'oni Karim va Hadisi Sharif ham asos bo'lib xizmat qilgan. Jumladan, "... bilinglarki, shubhasiz Alloh har bir kishi bilan uning qalbi o'rtasini egallab turur" ("Anfol" surasi, 24-oyat) yoki quyidagi hadis ham ayni mavzuni yoritgan. "Hazrat Payg'ambar (s.a.v) dan shunday so'raldi:

- Ey Allohning rasuli! Alloh qayerdadir? Yerdami, ko'kda?

Hazrat rasululloh(s.a.v.) javob berib shunday dedilar:

- mo'min qulning qalbidadir"¹³³.

Demak, ko'ngil ilohiy manbalarda ham Allohning tasarruf taxti va nazargohi sifatida tasvirlanganki, Navoiy shularga asoslanib yuqoridagi xulosalarga kelgan, deyish mumkin.

Ayni nazohatda bu a'zam jahon,

Borcha jahon ahli ko'zidin nihon.

Ulug' shoir ko'ngilni yaratgan Alloh uning o'rnini belgilash bilan birgalikda, bu a'zam (katta) jahonda ko'ngilni **nazohat** (tozalik, soflik)da saqlash uchun "borcha jahon ahli ko'zidin nihon" qilganligini yuqoridagi baytda ta'kidlagan.

¹³². I.Haqqul. Irfon va idrok. –T.: Ma'naviyat. 1998. 88-bet.

¹³³. N.Bozorova. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. –T.: Fan . 2009. 26 -bet.

Ko'ngil shu qadar buyukki, uning oldida butun olamlarning qiblasi bo'lmish Ka'baning qadri yo'q:

Ka'baki, olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q andoqki ko'ngul ka'basi,

Shoir Ka'ba butun musulmon olami uchun sajdagoh bo'lsa-da, uning mavqei ko'ngildan past. Chunki, ko'ngil – Alloh uchun jilvagoh. Ya'ni, inson qalbida Alloh nazar tashlaydi, jilvalanadi:

Kim bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri xoliqqa erur jilvagoh.

Ko'ngil – ulug' saltanat. Unda sirlar xazinasi yashirin:

Topqucha ganjinai asrorliq,
Ko'p qilibon soliki atvorliq.

Ko'ngil ganjina (xazina)sidagi asror (sirlar)ni topish uchun, **solik** (yo'lovchi, tariqatga qadam qo'ygan kishi)lar ko'p atvorlik (harakat) qildilar. Chunki, har qanday xazinaga, xoh u moddiy bo'lsin, xoh ma'naviy erishish oson emas. Shu bois Navoiy soliklar ko'p harakat qildilar, deya ta'kidlagan:

Ka'bag'a ham qat'i manozil qilib,
Dayrg'a ham tayyi marohil qilib,

Shoir hojilar ka'baga yetmoq uchun qat'i (yo'lni bosib o'tish) manozil (manzillar) qildilar. Soliklar ham ko'ngil ka'basiga yetmoq uchun tayyi (yurish, kezish) marohil (manzillar) ayladilar, deya har ikkala manzilga yetmoq haqidagi mulohazalarini bayt zamiriga singdirgan. Mazkur yo'l mashaqqatli, ayni damda yorqin yo'ldir. Shunga asoslanib Navoiy bu yo'lga qadam qo'ygan munojot ahli ko'yi (yo'l, ko'cha) xarobot (mayxona) aro tushib qolganligini ta'kidlaydi:

Ham yetibon ahli munojot aro,
Ham tushubon ko'yi xarobot aro.

Ma'lumki, may tasavvufda ishq timsoli, mayxona (zohiran may tarqatiluvchi joy) esa solik qalbidagi ishqni otashlantiruvchi, ya'ni to'g'ri yo'l ko'rsatuvchilar – shayxlar makoni demakdir. Maqsadga yetmoqning asosi ishqdir.

Ishq ham ko'ngildan makon topadi. Demak, har bir maqsad sari azm etmoq va uning mashaqqatlariga bardosh bermoq uchun ishq va yana ishq lozim, ekan:

Goh qilib sham'g'a parvonaliq,

Goh pari ishqida devonaliq.

Ma'lumki, tasavvuf adabiyotida sham' va parvona oshiq – ma'shuq tizimini ko'rsatuvchi timsollardan hisoblanadi. Navoiy ham shunga ishora qilgan ekan, “pari ishqida devonaliq” deyish orqali haqiqiy ishq egalari jununlik (devonlik) darajasida bo'lishlari lozimligini bayt mazmuniga singdirgan. Mumtoz adabiyotimizda mazkur mavzu ta'rifida ko'pincha Majnun, Farhod kabi qahramonlar talmeh qilinadi:

Dardu balo tog'ida Farhod o'lub,

Tirnog' anga teshai po'lod o'lub.

Alisher Navoiy mazkur baytda ishq bor joyda dard, ayriliq, alam va balo borligini istiora san'ati imkoniyatidan kelib chiqib, “dardu balo tog'i” birikmasini keltiradi. Bilamizki, Farhod – ishq yo'lida tog'ni talqon qilgan qahramonlardan. Shoir ana shunga ishora qilib, mubolag'adan foydalanib, “dardu balo tog'i”da Farhodga “tirnog' teshai po'lod” bo'lganligini ta'kidlaydi. Ya'ni “dardu balo tog'i”ni mavh etishi uchun “teshai po'lod” (po'lat tesha) vazifasini “tirnog'i” o'taganligini keltirish bilan ishq yo'li juda mashaqqatli va qiyin ekanligiga urg'u beradi. Oshiqlik haqidagi mulohazalarini davom ettirar ekan, albatta, Majnun timsolini ham baytlarida zikr etadi:

Ishqida sargashta chu gardun o'lub,

Dard biyobonida Majnun o'lub.

Darhaqiqat, inson dard vodiysida majnun bo'la olsagina ishq haddi a'loga ko'tarila oladi. Navoiy ko'ngil sirlariga yetmoq, uni anglamoq dushvordir, ammo ko'ngil yetmagan biror vodi, qolaversa, “takmili suluk” (komillik yo'li) qolmaganligiga ishora beradi:

Vodie qolmay ul anga yetmagan,

Qat'ida takmili suluk etmagan,

Shuningdek, Navoiy keyingi baytda ham ko'ngilning kamolot bosqichidagi o'rni haqida to'xtaladi:

Oriz o'lub jumlai holot anga,
To bo'lubon kasbi kamolot anga,

Bunda asosiy e'tibor jahondagi jumla (hamma, bari barcha) holot (holatlar, ahvol, kayfiyat)larning oriz (yuz bergan, hosil bo'lgan) bo'lishi ko'ngilning "kasbi kamolot"iga xizmat qilganligiga qaratilgan. Ya'ni kamolot (komillik, yuksalish) ko'ngilning kasbidir. Shoir o'z mulohazalarini davom ettirib, keyingi misralarda ko'ngil va olami kubro masalasiga daxl qiladi:

Olam aro har ne ko'rub, kasb etib,
To laqabi olami kubro etib.

Navoiy ko'ngil olamda neniki ko'rsa, uni kasb etib (o'rganib) olami kubro (katta) laqabini oldi, deydi. Tasavvuf ahli orasida olami kubro va olami sug'ro tushunchasi ancha e'tiborli masalalardan biri sanaladi. Zero, Aziziddin Nasafiy aytibdurlarki, "Butun olamning o'zi olami kubrodir" ya'ni katta olamdir. Inson esa, olami sug'ro (kichik)dir. Ammo "Inson har ikki olamning nusxasi va timsoli – belgisidir".¹³⁴ Hazrat Navoiy ham «Neki olami kubroda bor – olami sug'roda bor», deydi.

Demak, inson barcha zohiriy va botiniy ilmlarning o'zida jamuljam etib, hamida axloqiy xislati, tamkini va zakovati bilan ajralib turadi. Uning jismi ham toza jon kabi mukarram va pok bo'lib, olami kubro, ya'ni Ilohiyot olamini mujassam etgan zot bo'la oladi. Shuning uchun Navoiy "To laqabi olami kubro etib", - deydi. Ammo bunday mavqega erishmoq mushkul va alohida tayyorgarlikni talab etadi. Shoir kimgaki bu olamga yo'l ochilsa, undaylar olam aro "ahli dil", deya e'tirof etilishini keyingi baytda qayd etadi:

Kimga bu olam sari ochilsa yo'l,
Olam aro ahli dil ul bo'ldi ul.

¹³⁴. A. Nasafiy. Zubdat ul- haqoyiq. –T.: Kamalak. 1996.

Ma'lumki, Alloh taolo insonni tuproqdan yaratib, unga go'zal husn va jon baxsh etadi. Ayni masala Qur'oni Karimning bir necha suralarida zikr etilgan. Ta'kidlash joizki, Alloh «Odam bolalarini mukarram qilib yaratdi». Qur'oni Karimning "Al-Isro" surasining 70 - oyatida "Batahqiq, Biz Bani Odamni azizu mukarram qilib qo'ydik..." deya zikr etiladi. Navoiy ham ayni shu oyat ma'nosiga ishora qilib insonni Alloh parvarish qilib, o'zining xalifasiga aylantirdi, degan mazmundagi "Ul Zot sizlarni yer yuzida xalifa qilib qo'ygandir..." ("Fotir" surasi 39-oyati) hikmatini keyingi bayt mazmuniga singdiradi:

Ulki yetib maxzani ra'fat anga,

Bo'ldi bu olamda xilofat anga.

Ya'ni insonga Allohdan maxzan (xazina)i ra'fat (g'amxo'rlik, mehribonlik) yetib, u bu olamda xilofat (xalifa, o'rinbosar) bo'ldi.

Inson yuksak mavqega ega bo'lganligi bois uning maskani ham yuksak, ayni damda safo-poklik taxtidir:

Taxti safo bo'ldi aning maskani.

So'fiyi sohib dil ani bil ani.

Navoiy ko'ngil ta'rifidagi ko'pgina o'rinlarda istioradan mohirona foydalanib, fikr ta'sirchanligiga erishgan. Jumladan, "**taxti safo**" birikmasida ham mazkur holat ko'zga tashlanadi. Bu orqali shoir inson maskani poklik taxtida, qolaversa, insonning o'zi "**so'fiyi sohib dil**" ekanligiga ulg'u beradi. Zero, tasavvufda ham sofdil so'fiylar yoki shunga talabgor oshiqlar, qalbi Iloh ishqi bilan g'arq orif insonlar alohida mavqe egallaydi. So'fiyning qalbi go'yo bir ko'zgu, bu ko'zguna Haq jamoli aks etadi, shu bois so'fiyning o'zi ham Haqning borligi va buyukligini isbotlovchi timsolga aylanadi. So'fiy hamma vaqt yaxshilik va poklikni o'ylaydi, u shu dunyoning o'zida bu tuyg'ularning tantana qilishi uchun harakat qiladi. Shunday ekan uning yo'lida jonu ko'ngilni fido aylab, ya'ni idqidildan iqtido qilmoq – ergashmoq lozim:

Yo'lida jonu ko'ngul aylab fido,

Jonu ko'nguldin anga qil iqtido.

Navoiy ko'ngil ta'rifiga xotima yasas ekan, yuqorigi baytlarida keltirgan "so'fiy sohob dil" haqidagi mulohazalariga ham yakun yasaydi. Ya'ni uning ("so'fiy sohob dil"ning) etagini tutmoq uchun "emas dast ras"- qo'l yetmaydi, faqat Navoiyga «bir rishta» – ip, bog'liqlik bo'lsa bas. Navoiy bu o'rinda jon ipining haqiqiyat, asliyat, hayyi mutlaq (Alloh), ya'ni o'sha buyuk nur rishtasiga ulab yuborilishidan umidvor tarzda yakunlaydi:

Gar etagin tutmoq emas dast ras,

Tushsa Navoiy sari bir rishta bas.

Xulosa qilib aytganda, Sharq mumtoz adabiyotida alohida timsol darajasiga ko'tarilgan obrazlardan biri ko'ngildir. Chunki, insonni yaratgan Xoliqi olam uning qalbini nazargoh qilib belgiladi. Bu esa, ko'ngilni yuksak maqomga ko'tardi. Hatto olamlar qiblasining ko'ngil ka'basicha qadri yo'q. Shuning uchun barcha ijodkorlar, jumladan, Alisher Navoiy o'z asarida ko'ngilga maxsus bob ajratdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nima uchun Sharq mumtoz she'riyatida ko'ngil alohida obraz darajasiga ko'tarilgan?
2. Navoiy ko'ngil ta'rifida qanday istioralardan foydalangan?
3. Insonning aziz va mukarramligi haqidagi mulohazalarning asl manbasi haqida gapiring.
4. Olami kubro va olami sug'ro deganda nimani tushinasiz?
5. **“Subhi azal qildi chu dehqoni sun”** misrasidagi “Subhi azal” deganda nimani tushinasiz va ushbu birikmani qanday izohlaysiz?
6. Ushbu baytni lug'at yordamida sharhlashga harakat qiling.
Ermas edi anda g'araz hech gul,
G'ayri ko'ngulkim, g'araz erdi ko'ngul
7. Quyidagi misrada nima haqida so'z ketyapti?
Solik ani arshi muallo dedi,
So'fi ani olami kubro dedi.

6. “UCH HAYRAT” SHARHI

6.1. AVVALG‘I HAYRAT TAHLILI.

Tayanch tushunchalar: Hayrat, “Sabbih ismi rabbikal-a’lo”, soqiy, pir, jom, oyat, “Vash-shams”, “Vaz-zuho”, payg‘omi, fikrat, roz, sujud, ya’s, Iram bog‘i, shukufa, xuro‘sh, xamo‘sh, humoyunbol musha’bid, sano, “Fazkuruni azkurkum”

Ma’lumki, “Hayrat ul-abror” “Xamsa” tarkibida o‘ziga xos tuzilishga egaligi bilan ajralib turadi. Bu borada taniqli adabiyotshunos olim Najmiddin Komilov shunday yozadi: “Hayrat ul-abror”ning butun boblari, hikoyachalari bir-biri bilan bog‘liq – bir muntazamlikdadir; undagi qarashlar, fikrlar, aqidalar o‘zaro uzviy aloqador. Mutafakkir shoir insonning mohiyati nima, degan savolni qo‘yib, tafakkur izlanishlari, olam asroridan hayratlanishni ajoyib bir tarzda hikmatga tizadi. Asarning «Hayrat ul-abror» deya nomlanishi ham shundan.¹³⁵ Olim o‘z mulohazalarini davom ettirar ekan, sho‘rolar tuzumi davrida “Xamsa” dostonlari tarkibidagi hamd va na’t kabi boblardan iborat an’anaviy qismlarning tushurib qoldirilganligi asarni to‘laqonli tahlil qilish va tushinish imkonini bermasligini ta’kidlaydi. Ayni masala bilan bog‘liq shunday deydi: “Hayrat ul-abror” dostonida na’t va hamdlardan keyin uchta «hayrat» boblari keltirilgan. Tadqiqotchilar bu boblarni negadir chetlab o‘tadilar. Holbuki, dostonning mag‘iz-mohiyati shu boblarda aks etgan. Shunga muvofiq asar “Hayratul-abror” (Pok ruhning hayratlanishi) deb nomlangan.¹³⁶

Avvalg‘i (birinchi) hayrat ham nasriy sarlavha bilan boshlanadi.

Ko‘ngulning adam tunidin qutulub, vujud subhig‘a hamnafas bo‘lub, malak olami bahoristonining rango-rang azhori va gunogun ashjorin tamosha qilg‘oni va ularni «Sabbih ismi rabbikal-a’lo» amri bila qayyumi haqiqiy tasbihig‘a mashg‘ul rkonin bilib dimog‘i bog‘ida hayrat gullari ochilg‘oni va ul gullar atri dimog‘idin ush olib behush yiqilg‘oni (75-bet).

N. Komilov. Xizr chashmasi. – T.: Ma’naviyat. 2005. 299-b.
O’sha manba, 7-bet.

Tabdili: Ko'ngulning nomavjudlik tunidan qutulib, mavjudlik tongiga hamnafas bo'lib, malaklar olami bahoristonining rang-barang ko'rinishi yuz berganda, xilma-xil daraxtlarini tomosha qilishi va ularning «Sabbaha ismi rabbikal - a'lo» amri bilan haqiqiy Qayyum tasbihiga mashg'ul ekanini bilib dimog'i bog'ida hayrat gullari ochilgani va u gullar atri dimog'iga urilib, bexush yiqilgani (275-bet).

Mazkur hayratning nasriy sarlavhasida "A'laa" surasining 1-oyati «Sabbih ismi rabbikal-a'lo» - "Oliy qadr bo'lgan Robbing ismini poklab yod et" keltirilgan. Mazkur oyat Allohni zikr etishga qaratilgan.

Nasriy sarlavhadan so'ng soqiyga murojaat bilan she'riy bayt boshlanadi:

Subhdur, ey soqiy, etib mehr fosh,
Tut manga bir jom nechukkim quyosh.

Tasavvuf adabiyotida soqiy timsoli bot-bot tilga olinadi. Soqiy deganda Xudoni, Paygambarni, Pirni va sevgan kishini tushinish lozim.¹³⁷

Mazkur baytda ham soqiy orqali pirga murojaat qilingan. Shoir subh-erta tong mahali soqiyga murojaat qilib, undan bir jom tilanadi, bu shunchaki jom emas, balki quyosh. Mazkur holat bilan bog'liq irfoniy g'oyalar ifodalangan misralarda jom orqali may – ilohiy ishqga ishora qilinadi.

Ayni mulohazalar keyingi baytlarda ham davom ettiriladi:

Tong qushi chun berdi payomi sabuh,
No'sh etayin bir-ikki jomi sabuh.

Ya'ni tong otishi bilan qush payom (xabar)i sabuh (tong paytidagi ichkilik)ning xabarini keltirdiki, lirik qahramon bir-ikki jom no'sh etishga ishtiyoqmand. Baytda tashxis (jonlantirish) san'ati asosida fikr ta'sirchanligiga erishilgan. Navoiy subh bilan bog'liq fikrlarini keyingi baytlarda ham davom ettiradi. Jumladan, subhda safo (poklik)lik mayidan mast bo'lish va tong qushiga, uning nolasiga hamdast bo'lish bilan vobasta fikrlarning singdirilganligini ko'rish mumkin:

¹³⁷. N. Komilov. Xizr chashmasi. – T.: Ma'naviyat. 2005. 36- bet.

Subh safoliq mayidin mast o'lay,
Tong qushig'a nolada hamdast o'lay.

Ma'lumki, sahar bo'la boshlagach, tun pardasi ko'tariladi. Mazkur tabiiy holat shoir misralarida *tashxis* orqali juda ohoriy tarzda o'z ifodasini topgan:

Berdi sahar hullasi zar rishta tob,
Qolmadi tun pardasidin rishta tob.

Ya'ni sahar hullasi (bezakli nafis kiyim) zar rishtaga tob berdi, edeganda tong otib, quyosh zarin nurlarini socha boshlagach, tun pardasidan rishta tob (tob berilgan, eshib pishitilgan ip) qolmadi, deb tong ta'rifini go'zal ifodalaydi. Shoirning badiiy mahorati misradan misragaga o'tgan sari yanada sayqallanib borganini ko'rishimiz mumkin:

Yozdi falak toqig'a kilki qazo,
Oyati «Vash-shams» bila «Vaz-zuho».

Mazkur baytda talmeh asosida *shoir* o'z mulohazalarini kuvvatlantirgan.

Shams – quyosh; zuho – choshgoh vaqti. «Vash-shamsi» bilan «Vaz-zuho» «Qur'on Karimdagi "Shams" surasidagi 1-oyatning dastlabki so'zlari, ya'ni "Quyosh va uning ziyosi bilan qasam" degan ma'noni anglatadi. Misrada bu yerda quyosh chiqishi, kun yoyilishi tasvir etilgan.

Alisher Navoiy subh ta'rifini davom ettirar ekan, keyingi baytda o'ziga xos juda chiroyli tashbeh – o'xshatishni ishlatadi:

So'fiyi subh aylabon ul dam zuhur,
Yoydi sipehr uzra musalloyi nur

Ya'ni tong otib, subh so'fisi zuhur (paydo) bo'lib, sipehr (osmon) bo'ylab o'z musalloyi nur (nurli joynamoz)ini yoydi. Bunda quyosh o'z zarrin nurlarini sochganligini tashxis orqali yoritgan. Keyingi qator baytlarda ham tashxis orqali tun ko'tarilib tong yorishganligi bilan bog'liq jihatlar qalamga olinadi:

Shom savodi asarin tiyra xok,
Subh supurgusi bila qildi pok.

◦ Shom savod (qorong'ulik)ini subh supurgusi tozalab pok qildi, ya'ni tun ketib, tong keldi. Quyoshning zarin nurlari osmon uzra taralar ekan, zulmatning

chekinishi, yulduzlarning ko'zdan nihon bo'lishi bilan bog'liq fikrlar davom ettiriladi:

Kuydi quyosh o'tig'a zulmat tuni,

Uchti havo uzra nujum uchquni

Quyosh o'ti taftining balandligi zulmat tunnini kuydirdi, shunda havo uzra nujum (yulduz) uchquni uchdi, deyish orqali charaqlagan quyosh va uning olam uzra yoyishishi ohoriy tashxisda berilganligi kitobxon e'tiborini tortadi. Shoir ana shunday muborak tong ta'riflaridan so'ng insonning yaratilishi bilan bog'liq fikrlarga o'tadi:

Ko'z ochibon xoja adam shomidin,

Jon topibon tong yeli payg'omidin.

Ya'ni adam (yo'qlik) shomidan xoja (odam nazarga tutilgan) ko'z ochdi, tong yeli payg'omi (xabar)idan jon topdi. Shoiring adam (yo'qlik)ni qorong'ulikka (shomga), jonning inson jasadiga kiritilishi tong payg'omi bilan bog'liq holda ifodalashi ham bejiz emas. Chunki inson tuproqdan yaratilgandan so'ng, unga jon (nur) baxsh etiladi. Shuning uchun doim inson nurga talpinadi. "Inson ruhi mohiyatan nurdan iborat, shuning uchun inson nurni ko'rganda zavqlanadi, zulmatdan qo'rqadi. Koinotdagi barcha sababiy yaratilmalar oxir-oqibat Nur ul-anvor (Alloh)ga qaytadi¹³⁸

Yo'qlik (adam) shomini surib, dimoqqa vujud (borliq, mavjudlik) nasimi (shamoli) esdi:

Shomi adamni surub andoqki dud,

Esti dimog'ig'a nasimi vujud.

Insonning yo'qlik olamidan borliq olamiga kelishini shoir tazod (adam-yo'qlik, vujud-borliq, mavjudlik) orqali juda ta'sirchan va mohiyatan asosli holda ifodalagan.

¹³⁸. Sirojiddinov Sh. O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. – T.: "Yangi asr avlodi". 184- bet.

Inson yaralgandan so'ng, u atrofga alangladi, hamma narsa begona edi, ya'ni notanish. Shuning uchun "har sori devonavor" yuz urar edi:

Zohir o'lub o'ziga begonavor,
Yuz urubon har sori devonavor

Inson atrofni kezar ekan, yuz tuman (ming) a'jiba (ajoyibotlar)ni tomosha qilib, ularning sirini bilmakni tamanno (orzu, istak) qildi:

Yuz tuman a'juba tamosho qilib,
Sirrini bilmakni tamanno qilib

Inson qanchalar ko'p fikrat (fikir qilmoq) qilmasin, o'z kom (maqsad)i mahol (mumkin bo'lmaydigan ish, qiyin)ligini anglar edi:

Fikrati qilg'on soyi ko'prak xayol,
Anglabon o'z komini ko'proq mahol.

Odam roz (sir, yashirin)lar kashf bo'lmagach, juda ko'p sujud (sajda) niyoz (yolvorish, so'rash) qildi:

Bo'lmadi ul pardada chun kashfi roz,
Ko'p qilib izhori sujudu niyoz.

Inson o'z qasrida (qo'rg'on, saroyida) maqom tutadi, ammo borliqdagi irlar mohiyatini anglash uchun ajzu (ojizlik) tahayyurg'a (hayratlanish) qiyom joyim turish)ayladi:

Qasr harimida maqom ayladi,
Ajzu tahayyurg'a qiyom ayladi.

Odam ya's (ma'yus, umidsizlik) bilan o'z ajz (ojizlik)ini aytib iltijo qiladi, unda unga hotifi (ovoz beruvchi) g'aybiydan nido keladi:

Ya's ila o'z ajzini qilg'och ado,
Qildi anga hotifi g'aybiy nido:

G'aybdan kelgan nido Odamga ya's (ma'yus, umidsizlik) bilan o'ltirmagin ningdan qo'pu (turmoq, qo'zg'almoq) gulshanda sayr qil, savzalarga nazar sol, li:

Kim qo'pu sayr ayla bu gulshan sori,
Ayla nazar sabzai ravshan sori.

G'aybiy nidodan so'ng, inson o'rmidan turdi-yu, bir-ikki qadam
qo'ygandan keyin Iram bog'i (afsonaviy xushhavo bog') namoyon bo'ldi:

Qo'ptiyu qo'ydi chu bir-ikki qadam,
Bo'ldi ayon ravzai bog'i Iram.

Navoiy shu bog'ni tasvirlar ekan, uning ta'rifini mukammal berish uchun
ruju' (aytib qaytish) san'atidan unumli foydalangan:

Qaysi Iram, gulshani minu sirisht,
Gulshani minu dema, bog'i bihisht.

Ya'ni bu Iram bog'i dema, balki minu (yuqori osmon) sirisht,
(yaratilish)dir, gulshani minu dema, bog'i bihisht (jannat bog'i)dir. Navoiy bu
afsonaviy Iram bog'ini ta'riflagandan so'ng, undagi daraxtlarni, ularning
shoxlarini, barglarini birma-bir ta'riflaydi:

Har shajari sidrag'a bosh etkurub,
Shoxin aning shoxiga chirmashturub.

Ya'ni mazkur bog'ning shajar (daraxt)i sidra (yettinchi osmondagi
daraxt)ga yetganini, hatto bu bog' daraxtining shoxlari sidra daraxtining shoxlariga
chirmashganligini ta'kidlaydi. Iram bog'i daraxtining barglari esa ko'kka sarzanish
(koyimoq, sazo bermoq) darajada bo'lib, hatto uning soyasida mehr (quyosh)
parvarish topar ekan:

Barglari ko'kka qilib sarzanish
Soyasida mehr topib parvarish.

Navoiy mazkur bog'ni juda mufassal ta'riflayli. Uning daraxtlari, gullari,
ariqlari, ariqdagi suvlar, unda esuvchi nasim, kishiga xush yoquvchi shamollarni
birma-bir madh etadi:

Dur solibon shabnamu esgach nasim,
Bargi shukufa to'kubon anda siym.

Ya'ni shabnam tushishi, shukufa (g'uncha) bargida bu misoli dur. Bu esa
siym-kumush to'kilishiga tashbeh etilgan. Yana shuningdek, o'simlik va gullarning
aksi bog'dagi suvga tushganki, bu xuddi oraz (yuz) va xat (tuk, yangi muylab)
ko'zguda tushgandek. Shoir ikki tomonlama tashbehdan foydalangan, ya'ni avval

orazni gulga, xatni sabza (o'simlik)ga tashbeh qiladi, keyin esa sabzau gul aksining suvga tushishini, orazu xatning ko'zguga tushishiga qiyoslaydi:

Sabzau gul aksi tushub suv aro,

Orazu xat o'ylaki ko'zgu aro.

Shundan so'ng, bog'dagi qushlar, ariqlardagi baliqlar ta'rifi, bog' aro esuvchi jonbaxsh nasim bu – go'yoki Masih nafas ekanligi, birin - ketin ta'riflanadi. Ushbu ajib go'zalliklar odamni yanada taajjubga solib, uning hayrati ortadi:

Ul bu Iram tavfida behol o'lub,

Zoyil o'lub hushu tili lol o'lub,

Har tarafikim boqib ul ravzaning,

Ko'zga g'aroyib ko'runub birga ming.

Necha nazar bo'lsa tamosho talab,

Bul'ajab uzra ko'runub bul'ajab.

Insonga hamma narsa g'aroyib va ajib tuyulaveradi, bundan uning o'zi sholu, tili lol bo'ladi. U sarrishta (ishning uchi)ni fikrat (fikir qilmoq) qilib pmadi. Shu bois uning hayrati uzra hayrati g'ulu qiladi:

Topmadi sarrishtani chun fikrati,

Hayrat uza qildi g'ulu hayrati.

Insonning aqli ya's (ojiz)ligi junun qilib, vasvasa hushini zabun etadi:

Aql ishin ya's junun ayladi.

Vasvasa hushini zabun ayladi,

Odam ko'rdiki, bu guliston shunchaki guliston emas, balki jahon ekan, on ham gul ichida nihon (yashirin) ekan:

Kim bu gulistonkim erur bu jahon,

Balki jahone gul ichinda nihon,

Odam hayrat ichra qolar ekan, bu hayratlanish befoydaligini, shuningdek, hayratdan unga hech bir foyda yo'qligini anglaydi:

Kim nedurur hayrati befoйда,

Sanga bu hayrat ila ne foyda.

Odamga haqiqat siriga yetmoq, undan bahravar (bahramand bo'lmoq) bo'lmoq istasang, basirat ko'zi (idrok, o'tkir zehn) bilan nazar sol, degan so'z qulog'iga yetadi:

Sirri haqiqatdin o'lub bahravar,
Ayla basirat ko'zi birla nazar.

Yuqoridagi bu so'zlar inson qulog'iga dur kabi tuyulib, ko'zini nuri hidoyat bilan ochib atrofga boqadi:

Dur kibi yetgach qulog'ig'a bu so'z,
Nuri hidoyat bila ochti chu ko'z.

Odam nuri hidoyat ila atrofga boqsa, foxta (musicha)dan qumriyu bulbulgacha, balki shajar (daraxt) yafrog'idin gulgacha – barchasi qayyum (barqaror turuvchi, abadiy Allohning sifati)iga zokir (zikir qiluvchi), har biri uning shukriga shokir (shukr qiluvchi) edi:

Foxtadin qumriyu bulbulgacha,
Balki shajar yafrog'idin gulgacha,
Barchasi qayyumig'a zokir edi,
Har bir aning shukrig'a shokir edi.

Odam bu holatni basirat ko'zi bilan ko'rib, hayrat bilan o'tli xuro'sh (hayqirish, faryod) qiladi va xamo'sh (indamas, jim) bo'lib qoladi:

Chekti bu hayrat bila o'tluq xuro'sh,
Kim bori go'yo edilar, ul xamo'sh.

Mazkur xomo'shluq (indamaslik, jimlik) inson dimog'iga ohdan buxori (bug', tuman, par) hosil qildi va natijada behush bo'ldi:

Soldi dimog'ig'a bu xomo'shluq
Oh buxori bila behushluq.

Navoiy ushbu hayratni soqiyga murojaat bilan boshlagan edi, oxirida ham soqiyga "jismimga tob (nur) yetubdur, yuzimga boda suvini gulob kabi sep", deya murojaat bilan yakunlaydi:

Soqiy, yetubdur yana jismimga tob,
Yuzuma ur, boda suyidin gulob.

Asardagi “Avvalgi hayrat”da insonning yaratilishi, borliq, olam go‘zalliklaridan hayratlanishi, hamda barcha yaratilqlar Allohni zikr qilishi va unga shukrona keltirishi bilan bog‘liq mulohazalar keltiriladi. Hayrat ulug‘ shoirning ‘xush, yoqimli so‘zlardan jumlar tuzay va so‘z chamani ichra navo ko‘rguzay” legan ulug‘ niyati bilan yakunlaydi:

To topibon hush takallum tuzay,
So‘z chamani ichra navo ko‘rguzay.

Xulosa qilib aytganda , “Avvalgi hayrat”da odamning yaratilishi, uning orliq go‘zalliklaridan hayratlanishi bilan bog‘liq tafsilotlar bayon etilgan.

6.2. IKKINCHI HAYRATNI SHARHLI O‘QITISH

Nasriy sarlavha: Ul humoyunbol qushning malak olami gulistonidin malakut olami shabistonig‘a havo qilib, ul rafi’ manozilning sham’ va mashoilin zabona tilidin «Vazkur isma rabbika va tabattal ilayhi tabtilo» hukmi bila xoliqi usliy zikriga zokir erkanin ma’lum qilib, hayratdin bir olamdin yana bir olamg‘a borg‘oni va bu hayrat yana ani bexudluqqa solg‘oni (82-bet).

Tabdili: Sharaf qanotli ul qush (ko‘ngul)ning narsalar olami gulistonidan rishtalar olami shabistoniga uchib, u keng manzilning sham va mash‘allarining ‘zlovchi tili bilan asl Yaratuvchi yodiga mashg‘ul ekanini bilib, hayratdan bu umdan boshqa bir olamga borgani va bu hayrat yana uni behush qilgani (279-t).

Nasriy sarlavhada humoyunbol qushning malakut olamiga sayri va bu bilan g‘liq hayratlar bayon etiladi. Qush ramziy ma’nodagi so‘z bo‘lib, u orqali inson u nazarda tutilgan. Nasriy sarlavhada “Muzammil” surasining 8-oyatidan bos keltirilgan: «Vazkur isma rabbika va tabattal ilayhi tabtilo» - “Va obingning ismini zikr et va Uning ibodatiga butunlay ajralib chiq”.

Turki Xo‘tan topti chu zebo jamol,
Mushk fishon bo‘ldi nasimi shamol.

Mazkur hayratning dastlabki baytida go‘zal manzara tasviri keltirilgan. nazara shunday: turki xo‘tani – quyosh. Quyosh botib, qorong‘ulik tusha

bormoqi. Alisher Navoiyyona tasvirda quyoshning botishi “turk go‘zalining yuzini yopishiga”, qorong‘ulik tushishi “yoqimli shamol mushk (qora tusli xushbo‘y narsa) sochishi”ga tashbeh qilingan. Fikr kun botib, tunning kirib kelishi haqida bormoqda. E’tibor bersak, avvalgi hayrat tun ketib tong otishi bilan boshlangan bo‘lsa, ikkinchi hayrat kun o‘rnini tun egallashi bilan bog‘liq tasvir bilan boshlangan. Albatta, Alisher Navoiy bu tasvirlardan ma’lum maqsadni ko‘zlagani shubhasiz. Kun va tunning bir-biriga o‘rnini bo‘shatib berishi, Yaratganing buyuk qudratiga, uning insonni hayratga soluvchi siru sinoatlaridin bir zarradir.

Urdi nafas nafhai anbar nasim,

Yopti varaq safhai abhar shamim.

Ya’ni anbar nasim (xushbo‘y shamol) esdi va abhar shamim (nargiz guli) o‘z varaqlarini yopdi. Gulning o‘z yaproqlarini yopishi kun (sutkaning yorug‘ qismi) tugab, tun (sutkaning qorong‘u qismi) boshlanishiga tashbeh qilingan.

Navoiy kecha ta’rifini yana bir necha baytlarda bir-biriga o‘xshamaydigan tashbehlar bilan tasvirlab boradi. Keyin shu tunda odamning olam sir-asrorlaridan hayratga tushish holatlarini bayon etadi:

Bu kechakim yuz taab o‘ldi anga,

Bir-biridin bo‘l’ajab o‘ldi anga,

Ya’ni bu kecha odamga yuz taab (qiyinchilik, mashaqqat) zohir bo‘lib, ammo ular bir-biridan ajib edi. Chunki charx (falak, dunyo)i musha’bid (nayrangboz, ko‘zboylovchi) unga har nafasda turli xil tilsimlarni oshkor eta boshladiki, bularning bari odam uchun ajib va sirli edi:

Aylar edi charxi musha’bid shior

Har nafase o‘zga tilsim oshkor

Navoiy nayrangboz falak va uning sirli ajoyibotlari haqida gapirar ekan, albatta, tundaga osmon holatiga baho beradi:

Ko‘k bu musha’bidning o‘lub chodari.

Axtar o‘lub lu’bati siminbari

Ya'ni ko'k bu musha'bid (nayrangboz)ning chodiri bo'lib, unda axtar
duz) lu'batlari (go'zal) siminbar (oq badan go'zal)i bo'ldi. Shundan so'ng,
uzlar holati ham qalamga olinadi:

Hayati tuloniy ila Kakhkashon,

Charxqa sayr etgali yo'ldin nishon.

Ya'ni charx sayrga chiqqanida hayati (shakl, ko'rinish)i tuloniy (uzunasiga,
choq) yulduz va Kakhkashon (somon yo'li) unga nishon, yo'l ko'rsatuvchi
r. Yulduzlar shakli haqidagi fikrlarni davom ettirar ekan, ularning turli
llari, turli jihatlarga xizmat qilishini keltirib o'tadi:

Hay'ati gah doira monand o'lub,

Savt anga tasbihi xudovand o'lub.

Ya'ni yulduzlar osmonda goh doira shaklida bo'lib, bu xuddiki Allohga
h zikr qilishdagi tasbehning aylanaligiga o'xshatilgan. Shuningdek, nujumlar
i ba'zan paykar (gavda, surat) shaklida ko'rinib, xuddiki, Haqqa muttasil
1) sano (maqto'v, olqish) aytuvchi bo'lib ko'rinishini zikr etadi:

Goh bo'lub paykari andoqki til,

Aytur uchun haqqa sano muttasil.

Navoiy hamma yozganlarimdan noma qora bo'lmadi, ya'ni mukammal
radi. Bitiklarning bari iloh hamdini to'la ifodalay olmaydi, deya baytlarida
etadi:

Xomasidan noma siyoh o'lmayin,

Yozg'oni juz hamdi iloh o'lmayin.

Inson yana gulshanni maqom aylab, har bir chaman ichra xirom etganini
tadi:

Chun yana gulshanni maqom ayladi,

Har chamane ichra xirom ayladi.

Odam gulshan aro maqom aylar ekan, u erda pari paykar nihon (yashirin)
gini, xuddi sipehr (osmon) ichra samin gavhare (qimmatbaho gavhar)
an durj (qutticha) kabidir:

Anda nihon erdi pari paykare,

Durji sipehr ichra samin gavhare.

U gavhari sarchashmasi (boshlanishi) bo'lib, jondin yoruq, qolaversa, har nimaki bor undan yoruq emas:

Gavhari sarchashmai jondin yoruq,

Harne yo'q andin yoruq, andin yoruq.

Uning hayati (shakli) oinai getinamo (oinai jahonnamo) bo'lib, oynning ko'zgusi unda jilo topgan:

Hay'ati oinai getinamo,

Ko'zgusi oynning topib andin jilo.

Navoiy sipehr (osmon) butjlari, ularning o'ziga xos jihatlari, sayyoralar ularning xususiyatlari, yulduz, oy, quyosh bilan bog'liq qator mulohazalarni tashbeh, tashxis vositasida qalamga oladi. Osmoniy jismlar ta'rifidan so'ng, shoir o'z fikrlarini odamning yana bir qancha g'aroyibotlarga guzar (sayr) qilganligi va ularga inson ibrat ko'zi bilan boqqanligiga urg'u beradi:

Muncha g'aroyibg'aki qildi guzar,

Ayladi ibrat ko'zi birla nazar.

Inson har bir jihatga e'tibor qaratadi. Anglaydiki, barchasi (sayyoralar, yulduzlar) zikru (Alloh nomini zikr qilish) sujud (sajda)da ekan, bu esa ma'rifatulloh (Allohni tanish)ga shuhud (guvoh) ekanligini anglaydi:

Borchasida zikru sujud angladi,

Ma'rifatullohg'a shuhud angladi.

Shundan so'ng, odam o'z holiga boqadi va unda yana birga ming hayrat yuzaga keladi:

Yuzlanib o'z holida g'ayrat anga,

Birga ming o'ldi yana hayrat anga,

Odam ko'rdiki, sipehr ahli (osmon jismlari) borchasi zokir (Allohni zikr qiluvchi) va majmu (bori, barcha, to'liq), ul odamning o'zi esa gungu lolu oshufta (tarqoq) hol edi:

Kim bori zokir edi, ul gungu lol,

Borchasi majmu ul oshufta hol.

Odamni hayrati behad oshib, xush (yaxshi, ma'qul) zavoli (yo'q bo'lish, pasayish, so'nish) bila bexud bo'ldi:

Qildi yana hayrati behad ani

Hush zavoli bila bexud ani.

Navoiy ikkinchi hayratning oxirida ham soqiyga murojaat qilib, mening jismim ham o'sha hayrati behad bo'lgan odamdek zaif, nafasim chiqqali harif (muqobil) emas, deydi:

Soqiy, erur jismim aningdek zaif,

Kim nafasim chiqqali emas harif.

Shoir ham hayratlari cheksiz insondek, yuqoridagi ashyolarning zokir (Allohni zikr qilishidan)ligidan behad hayratlangan hamda jismi zaiflashganki, soqiy tutadigan jomga og'iz qo'ya olishga ham madori yo'q. Shuning uchun mayni paxta bilan og'zimga tomiz, deya ikkinchi hayratga yakun yasaydi:

Jomg'a xud men qo'ya olmon og'iz,

Paxta bila og'zima oni tomiz.

Ikkinchi hayrat ham o'z nomidan ma'lumki, odamning hayratlanishi bilan bog'liq jihatlarni qamrab olgan. Ammo bunda birinchisidan farqli o'laroq shoirning o'zi ham hayratlari cheksiz insondek behad hayratlanganligini ham bayon etgan.

6.3. UCHINCHI HAYRATNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Nasriy sarlavha: Ul oshufta hol musofirning malakut olami shabistonidin badan mulki shahristonig'a nuzul qilg'oni va ul kishvar ahlining ham «Fazkuruni azkurkum» bo'yrug'i bila qodiri mutlaq yoda birla erkonin bilib, hayrat o'ti ishtiol etib, vujudi ul o'tdin kul bo'lub, fano yeliga bilkul sovurulmoq bila ikkinchi fano maqomin hosil etib, andin so'ng haqdin baqoyi komiliy yetib, xojaning ul mulkda xilofat taxtig'a qaror tutqoni (90-bet).

Tabdili: U parishonhol sayyoh (ko'ngul)ning farishtalar olami shabistonidan (inson) badani mamlakatining qo'rg'oniga tushgani va u mamlakat

odamlari (a'zolari)ning ham «Meni eslanglar, men ham sizlarni yodga olaman» buyrug'i bilan mislsiz qudrat (Xudo) yodida ekanini bilib, hayrat o'tining alanga olgani, vujudi u o'tdan kul bo'lib, yo'qlik yeliga tamomila sovurilish bilan ikkinchi yo'qlik o'rniga erishib, shundan so'ng, Xudodan unga to'kis-tugal boqiylik yetib, ko'ngul egasining o'sha mamlakatda xalifalik taxtiga o'tirgani (282-bet).

Mazkur hayratning nasriy sarlavhasida “Baqara” surasining 152-oyati «Fazkuruni azkurkum» - “Meni eslasangiz, sizni eslarman” keltirilgan. Ushbu oyat Allohni ko'proq zikr qilishga undaydi.

Uchinchi hayrat quyidagi bayt bilan boshlanadi:

Mehr chu mashriq sori urdi alam,

Oldi jahon mamlakatin yakqalam

Mehr (quyosh) mashriq (Sharq)ni qamrab oldi, qolaversa, butun jahon mamlakatlarini yakqalam (bir hukm ostidagi) qildi, ya'ni egalladi.

Quyosh biyik (buyuk, ulug') bo'lgucha shitob (shoshilish) qildi va olamga harorati bilan tob (kuch-quvvat,qudrat) soldi:

Chunki biyik bo'lg'ucha qildi shitob,

Soldi harorat bila olamg'a tob.

Shu paytda esa odam hayrat mayidan mast bo'lib, mastliq uyqusiga hamdast (qo'ldosh) holda edi:

Xojaki hayrat mayidin mast edi,

Mastliq uyqusig'a hamdast edi.

Odam quyosh tafti kudratini sezib, seskanib mastlik uyqusidan uyg'onadi:

Soldi quyosh tobi chu mag'ziga jo'sh,

Seskanibon kirdi dimog'ig'a hush.

Odam mastlik uyqusidan uyg'ongach, g'urbat (g'ariblik, musofirlik) o'ti shu'la sohib, vatani havoyi (beqaror) ekanligini angladi:

G'urbat o'ti hardam o'lub shu'lazan,

Tushti xayolig'a havoyi vatan.

“G'ariblik (musofirlik) o'ti shu'la sochishi” aslida odamga berilgan ruh Mutlaq ruhdan bir juzv (bo'lak) edi. U inson taniga kirib o'z aslidan – Mutlaq

hdan ajraldi. Mana shu holat g'ariblik (musofirlik) deya izohlanmoqda. asaqvvuf lug'atlaridan biri bo'lmish "Mir'oti ushshoq"da "g'urbat – jonon aramidani dilu jonning yiroqlashuvi; poklik olamidani ajralib nafsu sharni yaqin lmoq",–deya sharhlangan. Sayyid Sovajiy esa "g'urbat"ni quyidagi tarzda sniflaydi: 1. Vatandan judolik g'urbati. 2. Johil va fosiq qavm orasida majburan, i'ni g'ayri ixtiyoriy ravishda o'tirgan odam g'urbati. 3. "G'urbat" Haq talabi o'lib, bu – orifning g'urbati, zero orifning himmati ma'rufdurki, u oxirat ahli asida ham g'aribdur"¹³⁹. Mazkur misrada ham ilgari surilgan botiniy mazmun ifning g'urbatidir. Ayni mazmunni keyingi baytdan ham davom etadi:

Yona safar ranji qabul ayladi,
Manzili azmig'a nuzul ayladi.

Ya'ni yona (yana, tag'in) safar ranjini qabul aylab, manzili azmiga nuzul shish, yuqoridan pastga tushish) ayladi. Ruh nuzul (tushish, yuqoridan pastga shish) ayladi. Chunki ruh jahon arsasidin (maydon, yer yuzi) bahr (hissa, ulush) edi, uning oldiga bir turfa (qiziq, ajoyib) shahr namoyon bo'ldi:

Chunki jahon arsasidin topti bahr,
Keldi aning olig'a bir turfa shahr

Uning har yoni a'juba (ajibliklar)ga to'la bo'lib, had (chegarasi)i nopadid o'rinmas) edi, shuningdek, turfa (har xil)liklar behad (cheksiz) ediki, ularning ad (son)i nopadid (ko'rinmas) edi:

Har yoni a'jubag'a had nopadid,
Turfai behadg'a adad nopadid.

Keyingi baytlarda bevosita Alloh tomonidan odamning yaratilishi bilan g'aliq jihatlar qalamga olinadi:

Sun' iligi bolchig'in aylab xamir,
Lutf ila aylab ani hay'at pazir.

Ya'ni Alloh sun' (yaratish) iligi (qo'li) bilan balchig'dan xamir qildi va o'z i bilan uni hay'at pazir (shakllanuvchi, biror shaklga kiruvchi) qildi. Odamni

laqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1991. 120 – bet.

yaratayotganda Alloh uning vaz'ida (tuzilishida) to'rt javohir (o't, havo, suv, tuproq)ni murattab (tartib berilgan) qildi:

Vaz'ini ul damki murattab qilib,
To'rt javohirni murakkab qilib.

Alloh insonda to'rt javohirni mavjud ayladi. Bulardan ikkisi (o't, havo) gavhari ulviy (yuksak) najod (nasab) bo'lsa, ikkisi (suv, tuproq) javhari sifliy (past) nihod (xarakter) edi:

Ikki anga gavhari ulviy najod,
Ikki anga javhari sifliy nihod.

Odam tuzilishidagi to'rt javohir bir-biriga tabiatan zid edi, ammo inson tanasida Allohning qudrati ila taodul (bir-biriga teng kelish) va muttahid (birlashmoq) bo'ldi:

O'yla taodulki bo'lub to'rt zid.
Borcha tarakkub yuzidin muttahid.

Insonning vujudi ajib bir shaharga tashbeh etiladi. Tabiiyki, shahar podshohsiz bo'lmaydi. Unda ko'ngil ulug' martabaga egaligiga urg'u beriladi, ya'ni kishvari (mamlakati)ning qalbida bir taxtgoh (podshoh yashaydigan shahar) mavjudki, bu mamlakatni boshqarish uchun xisravi (hukmdor) kishvarpanoh (mamlakat homiysi)dir:

Kishvarining qalbida bir taxtgoh,
Bo'lmoq uchun xisravi kishvarpanoh.

Vujud degan mamlakatda, qasrda besh rahba (sahna) muhayyoki, bular orqali har tomonni tomosho qilmoq mumkin:

Qasrda besh rahba muhayyo anga,
Bo'lg'ali har sori tamosho anga

Ana shu besh rahba (sahna) bu Alloh tomonidan insonga ato etilgan besh quvvat ekanligini e'tirof etadi:

Bosirau somiau lomisa,
Zoyiqau shomma bila xomisa

Ya'ni bosirau (ko'rish quvvati, ko'z) somiau (eshitish quvvasi, quloq) lomisa (paypaslab bilish sezgisi), zoyiqau (tam'ni bilish quvvati) shomma (hidlash quvvasi, burun)ni bergan. Olamda bu so'zsiz mudrak (idrok qilingan, tushinilgan) etilgan, ya'ni e'tirof etiladiki, shoir kimning idroki bo'lsa bunga shak keltirmaydi, deydi:

Harneki olamda bo'lar mudraki,
Kimdaki idrok munga yo'q shaki.

Navoiy inson vujudi ta'rifidan so'ng, uning yana bir mundoq ajib jahon ko'rganligini, bunda zarrada kavn (borliq, mavjudlik), qatrada daryo nihon bo'lganligi ta'rifini keltiradi:

Xojaki ko'rdi yana mundoq jahon,
Zarrada kavn, qatrada daryo nihon.

Bu jihatdan odam hayratga tushdi. Bu qanday olamki, unda zarrada kavnni, qatrada daryoni ko'rish mumkin bo'lsa?! Mazkur satrlarda tasavvuf falsafasidagi tajalli bilan bog'liq fikrlar beriladi. Ya'ni Alloh butun borliqni yaratdi, unda o'z sifatlarini aks ettirdi, qatrada daryo nihon bo'ldi. Odamni fikrat (o'ylash, fikr qilish) o'ti dudini ko'kka chiqardi, o'z hayrati esa budini (borini) nobud etdi:

Fikrat o'ti ko'kka chekib dudini,
Hayrati nobud etibon budini.

Inson shunday maqomga ko'tarildiki, unga Allohdan inoyat yetib "toza vujud"ga – komillik martabasiga erishadi:

Haqdin o'lub toza vujude anga,
Toza vujud ichra shuhude anga.

Komillik bir mamlakat desak, odam uning mulkini va o'zini fath (qo'lga kiritish) etdi. Odamga nafaqat komillik mamlakati, balki butun jahon mulki unga musaxxar (bo'ysundirmoq) bo'ldi:

Fath o'lub mulk ila kishvar anga,
Balki jahon mulki musaxxar anga,

Shundan so'ng, odam ko'rdiki, mulk o'zi, taxt o'zi, shoh o'zi, barcha o'zi, yarchadin ogoh o'zi:

Mulk o'ziyu taxt o'ziyu shoh o'zi,
Borcha o'zi, borchadin ogoh o'zi.

Mazkur satrlar orqali tasavvuf olamida alohida mavqe egallagan ulug' shayxlardan biri Mansur Hallojning "Anal Haq" g'oyasiga ishora mavjud. Ya'ni odam qatrada daryoni, zarrada kavnni, o'zida Haqni ko'ra oldi. Navoiy keyingi misrada orifning muhim jihatini qalamga oladi:

Nafsg'a chun orif o'lub mo'-bamo',
Foyiz o'lub «qad arafa rabbahu».

Ya'ni orif nafsini mo'-bamo' (birma-bir) tanib, foyiz (fazli, barakali) bo'lub «qad arafa rabbahu» – Robbini tanidi. Tasavvuf ahli orasida "Nafsini tanigan Robbini tanur" fikri juda ko'p shayxlar tomonidan e'tirof etilgan. Baytda shunga urg'u berilgan.

Navoiy hayrat oxirida oldingi hayratlardagi an'anani saqlagan holda yana soqiyga murojaat qilib, qadahi xushguvor (xushtam') olib kelishini, va u qadahdan xojavor (xo'jayinlardek) totmoqchi ekanligini ta'kidlaydi:

Soqiy, olib kel qadahi xushguvor,
Birga olib tortay ani xojavor.

Navoiy ikkinchi hayratda soqiyga murojaat qilib, jomga og'iz tutishga madori yo'qligi sababli paxta birla og'zimga tomiz deya murojaat qilgan bo'lsa, mazkur hayrat ikkinchisidan farqli o'laroq bir-iki jomi shigarf (ajoyib, go'zal, kamyob) dan keyin "Xoja (odam) madhida suray necha harf", deya yakun yasaydi:

To chekibon bir iki jomi shigarf,
Xoja madhida suray necha harf.

Uchinchi hayrat oldingi ikki hayratning ham bevosita yakuni sanaladi. Bunda shoir Alloh tomonidan xalq qilingan INSONning hayratlarini bayon etar ekan, o'zi ham uning madhiga chiroyli va ta'sirchan so'zlar topishiga ishtiyoqmand ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur hayratlar asar kompozitsiyasida muhim o'rin tutadi. Zero, asarning o'zi "Hayrat ul - abror" – "Yaxshi kishilarning hayratlanishi" deb bejizga nomlanmagan.

Savol va topshiriqlar:

1. Avvalg'i hayrat bobida asosiy masala nima haqda boradi ?
2. Bobda odamni hayratlantirgan jihatlar nimalardan iborat?
3. Bobning boshlanishi va yakunidagi o'xshashlik nimadan iborat?
4. Ikkinchi hayrat bobida asosiy masala nima?
5. Bobda odamni hayratlantirgan jihatlariga e'tabor qarating, ularni

izhlashga harakat qiling.

6. Avvalg'i hayrat va ikkinchi hayrat o'rtasidagi o'xshashlik va farqli jihatlar nimalardan iborat?
7. Uchinchi hayrat bobida asosiy masala nima haqida?
8. Bobda odamni hayratlantirgan jihatlar nimalardan iborat?
9. Har uchala hayrat orasidagi o'xshashlik va farqli jihatlarni qiyoslang.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Matn va manbalar:

1. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. VII jild. Hayrat ul-abror. –T.: “Fan”, 1991
2. Navoiy Alisher. Tarixi anbiyo va hukamo. MAT. 20-jildlik. XVII jild. –T.: 2000
3. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. XVI jild. Munojot. –T.: “Fan”, 2000.
4. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (nasriy bayoni bilan). – T.: G'G'ulom nomidagi NMIU, 2006.
5. Nasafiy. Zubdat ul- haqoyiq. –T.: Kamalak. 1996.
6. Nizomi Ganjavi. Kulliyot. Dar panj child. Childi panchum. – Dushanbe, 1984.
7. Rabg'uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. –T.: Yozuvchi, 1990.
8. Me'rojnama. (Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izoh mualliflari: Ibrohim Haqqul, S. Raf'iddin. – T.: Yozuvchi, 1995.
9. Rahmatulloh qori Obidov. Qur'on va tafsir ilmlari. «Toshkent Islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. 2003.
10. Sog'uniy A. Tarixi Muhammadiy (Mo'jiza va karomatlar). Qayta ishlangan va to'ldirilgan 1-nashr. Ikkinchi kitob. – T.: 1991.
11. Xurshid Davron. Shahidlar shohi. – T.: Qatortol- kamolot, 1998.
12. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tavsiri Hilol. 3-juz. – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008.
13. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008.
14. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz –T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2006.
15. Qur'oni Karim . Alouddin Mansur tarjiması. – T.: “Cho'lpon”, 1992.

16. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjimasi. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot - matbaa birlashmasi. 2004.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

17. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 jildlik. 2-jild. – Toshkent: Fan. 1983.
18. Amonova Z. Hurufiylik va badiiy ijod. – T.: “Paradigma”. 2017.
19. Baqoyev M. Hayot va echodiyoti Xusravi Dehlavi. – Dushanbe, 1975.
20. Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. –T.: Fan. 2009.
21. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro, 1994.
22. Davlatov O. Alisher Navoiy she'riyatida Qur'on oyatlari va hadislarining badiiy talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. –T.: 2017.
23. Jo'rayev M., Narziqulova M. Mif, folklor va adabiyot. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2006
24. Islam. Ensiklopedicheskiy slovar. – M.: ,1991.
25. Iskandarov F. Alisher Navoiy asarlaridagi na'tlar xususida. «Alisher Navoiy va XXI asr» mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Toshkent – 2017.
26. Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar : P. Shamsiyev va S. Ibrohimov. –T.: G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1973.
27. Kenjaboyeva R. Navoiy nazmida Qur'oni Karim oyatlarining talqini. Sino jurnali. 2011. 37, 38, 39, 40-sonlar.
28. Komilov N. Tasavvuf. –T.: “Muvorounnahr” – “O'zbekiston” nashriyoti. 2009.
29. Komilov N. Xizr chashmasi. – T.: Ma'naviyat. 2005.
30. Kamol M. “A'uzu” va “Bismillah”ning ma'no va sirlari. –T.: Movarounnahr. 2005.
31. Kuli – zade Z. Xurufizm i ego predstaviteli v Azerbaydjane. – Baku: Elm, 1970.
32. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Adabiyot va san'at, 1974, 124-138-betlar.
33. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. – T.: Ma'naviyat. 2005

- 34.Navoiy asarlari lug'ati. –T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1972.
- 35.Olimov S. "Xamsa"ning "Bismillo..."si // Ma'rifat. 2002, 13 – fevral.
- 36.Ochilov E. Bir hovuch dur. – T: O'zbekiston nashriyoti. 2011.
- 37.Rustamov A. "Bismilloh"ning ma'nosi. – T.: Cho'lpon. 1993.
- 38.Sirojiddinov Sh., Umarova S. O'zbek matnshunosligi qirralari. –T.: "Akademnashr". 2015 .
- 39.Sirojiddinov Sh. O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. – T.: "Yangi asr avlodi". 2001.
- 40.Eshonqulov H.Samovat – ishq mahzari. Toshkent. Fan nashriyoti. 2008.
- 41.O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomlik. 1 tom. –M.: 1981
- 42.Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. –T.: "Davr press" HMU. 2013.
- 43.Haqqul I. Tasavvuf saboqlari. Buxoro. 2000 .
- 44.Haqqul I. Irfon va idrok. –T.: Ma'naviyat. 1998.
- 45.Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1991.
46. Imom Jalil Hofiz ران ريمى سفة اظلالار . (فظ ليل جلدالمالايبأ ر حالبن ميل اسم فيرالتقىمشيالك)
Abulfido Ismoil ibn Kasir al - Qurayshiy al - Damashqiy. Tafsir ul -
Qur'on il - Azim. IV jildlik, I jild. – Beyrut: Al-maktaba al-asriya, 1998.
- 47.Schimmel Annemarie. Islamin mistik boyutlari. – Istanbul, 2004.

XULOSA

Ma'lumki, Sharqda sharh ilmi ildizlari juda uzoq davrlarga borib taqaladi. Yaqinrog'i Qur'oni Karimga yozilgan tafsirlar sharh ilmining shakllanishida poydevor vazifasini o'tagan. Keyinchalik hadisi shariflarga ham sharhlar yozilib, islom dini mohiyatini arab bo'lmagan xalqlarga to'laqonli yetkazishga xizmat qilgan. Asta-sekinlik bilan ayrim ilmiy va falsafiy asarlarga sharh yozish ham rivojlana bordi. Bu jihatdan O'rta Osiyo qomusiy olimlari va ularning ma'lum bir asarlarga yozgan sharhlari shular jumlasidandir. Ayni holatlar Sharqda sharh yozish an'anasini shakllantirdi. Hozirgi kunda ham mumtoz adabiyotimizda yaratilgan asarlarni sharhlab o'rganish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki ijodkor g'oyasi va maqsadini to'liq va to'g'ri anglashda sharh asosiy mezon sanaladi. Shu jihatlarni inobatga olib, jahon adabiyoti xazinasiga o'z asarlarini bilan munosib qo'shgan buyuk mutafakkir, daho ijodkor Alisher Navoiy asarlarini sharhlab o'rganish – ma'naviy olamimizning boyishida asos hisoblanadi. Ayniqsa, "Xamsa" asari va uni sharhlab o'rganish orqali unda ilgari surilgan falsafiy, ilohiy-irfoniy, axloqiy-didaktik, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni o'rganish, ulug' shoirning raddiy mahoratidan bahramand bo'lish hamda muallif ijodining sarchashmalaridan tabardor bo'lishga ko'maklashadi.

"Xamsa" dostonlarida asarlarda ilgari surilgan o'lmas g'oyalar bir necha asrlardan beri kishilik jamiyati rivojida o'z hissasini qo'shib kelmoqda. Ayniqsa, butun "Xamsa" uchun muayyan tarzda reja vazifasini o'tagan doston "Hayrat ul-abror"da mufassal o'z aksini topgan. Chunki "Xamsa" besh dostonidan iborat o'lsa-da, yaxlit bir asar hisoblanadi. "Xamsa" tarkibidagi har bir doston an'anaviy irish (hamd, munojot, nat) bilan boshlanadi. Ammo "Hayrat ul-abror" ibtido oston bo'lganligi uchun dastlab basmalayi sharif, keyin hamd, munojot va na't, o'ngil ta'rifi va uch hayrat bilan boshlangan. Aytish joizki, "Xamsa" dostonlari tarkibida keltirilgan an'naviy boblar o'sha doston mazmun mohiyati bilan uzviy bog'liq holda yaratilgan. Mazkur qo'llanmada biz ibtido doston sanalmish "Hayrat-abror" dostoni tarkibidagi an'naviy boblarning hamma qismlari (basmala, hamd, munojot, na't, ko'ngil ta'rifi, uch hayrat)ni imkon qadar sharhlashga harakat qildik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Matn va manbalar:

1. Buxoriy Imom Ismoil. Hadislar. 4 jildlik, 1-2-3-4-jildlar. – T.: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 1991-1992.
2. Navoiy A. Xamsa. (Qisqartirib nashrga tayyorlovchi S.Ayniy). –T.: O‘zdavnashr, 1947.
3. Navoiy A. Xamsa. –T.: O‘z. SSR Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960.
4. Navoiy A. Farhod va Shirin. (G‘. G‘ulom nasriy ifodasi bilan. So‘z boshi muallifi H. Olimjon. – T.: O‘z SSR Davlat nashriyoti, 1956.
5. Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. XX jildlik. VII jild. Hayrat ul - abror. –T.: “Fan”, 1991.
6. Navoiy Alisher. Tarixi anbiyo va hukamo. Mukammal asarlar to‘plami 20-jildlik. XVII jild. – T.: 2000.
7. Navoiy Alisher .Mukammal asarlar to‘plami. XX jildlik. XVI jild. Munojot. –T.: “Fan”, 2000.
8. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror (nasriy bayoni bilan). –T.: G'G'ulom nomidagi NMIU, 2006.
9. Nasafiy. Zubdat ul- haqoyiq. –T.: Kamalak. 1996.
10. Nizomi Ganjavi. Kulliyot. Dar panj child. Childi panchum. –Dushanbe, 1984.
11. Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qisasi Rabg‘uziy. Birinchi kitob. –T.: Yozuvchi, 1990.
12. Rabg‘uziy Nosiruddin Burhonuddin. Qisasi Rabg‘uziy. Ikkinchi kitob. –T.: Yozuvchi, 1990.
13. Me‘rojnoma. (Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izoh mualliflari: Ibrohim Haqqul, S. Raf‘iddin. – T.: Yozuvchi, 1995.
14. Rahmatulloh qori Obidov. Qur‘on va tafsir ilmlari. «Toshkent Islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi. 2003.
15. Sog‘uniy A. Tarixi Muhammadiy (Mo‘jiza va karomatlar). Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 1-nashr. Ikkinchi kitob. – T.: 1991.

16. Xurshid Davron. Shahidlar shohi. – T.: Qatortol- kamolot, 1998.
17. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tavsiri Hilol. 3-juz. – T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008.
18. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6-juz –T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2008.
19. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Nubuvvat va risolat. 19-juz –T.: “Sharq nashriyoti – matbaa aksiyadolik kompaniyasi bosh tahririyati”, 2006.
20. Hasanxoja Nisoriy. “Muzakkiri ahbob” (I.Bekjon tarjiması). – T.: “Xalq merosi. 1993.
21. Qur’oni Karim . Alouddin Mansur tarjiması. – T.: “Cho‘lpon”, 1992,
22. Qur’oni Karim ma’nolarining tarjima va tafsiri. Abdulaziz Mansur tarjiması. –T.: “Toshkent islom universiteti” nashriyot - matbaa birlashması. 2004.

Ilmiy-nazariy adabiyotlar:

23. Abdülaziz Ed Debbağ. Kitâb - ül - İbrîz. - Istanbul, 1997.
24. Alisher Navoiyning adabiy mahorati masalalari. – T .: Fan. 1993.
25. Alisher Navoiy: Qomusiy lug‘at. 1-2-jildlar. Mas’ul muharrir Sh.Sirojiddinov. –T .: Sharq, 2016.
26. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. 2 –tom. T.: Fan, 1983.
27. Alisher Navoiy ijodiy va ma’naviy merosining olamshumul ahamiyati (xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). –T.: O‘zbekiston, 2018.
28. Alisher Navoiy va XXI asr (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – T.: Tamaddun, 2016.
29. Alisher Navoiy va XXI asr (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari). – T.: Tamaddun, 2019.
30. Alisher Navoiy va XXI asr (Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari) – T.: Tamaddun, 2020.
31. Alisher Navoiy. G‘azallar. Sharhlar. –T .: Kamalak, 1991.

32. Aliybek Rustamiy. "Bismilloh"ning ma'nosi. – T.: Cho'lpon, 1993.
33. Amonova Z. Hurufiylik va badiiy ijod. – T.: "Paradigma". 2017
34. Arslonov A. Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonining nasriy bayonlari. So'z san'ati jurnali. 2019 yil 1-son. 69-75-betlar.
35. Baqoyev M. Hayot va echodiyoti Xusravi Dehlavi. – Dushanbe, 1975.
36. Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. –T.:Fan. 2009.
37. Botirbek Hasanov. Javohir xazinalari (Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan qo'lyozma lug'atlar). – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
38. Valixo'jayev B. Xoja Ahror tarixi. – T.: "Yozuvchi", 1994.
39. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. - T.: O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
40. Vohidov R. Alisher Navoiy va ilohiyot. – Buxoro, 1994.
41. Davlatov O. Alisher Navoiy she'riyatida Qur'on oyatlari va hadislarining badiiy talqini. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – T., 2017.
42. Jumaxo'ja N. Satrlar silsilasidagi sehr. – T.: "O'qituvchi", 1996.
43. Hofiz Jalil Imom رِي فَسْتَأْوَالًا مِظْمَامًا لِلْجَلِظِ الْقَدَالِبِ أَعْدَاءِ الْفَلِيْمِ بِسَبْرِ يَنْكِشِرُ قَلْبِي قَمَشْدًا
- Abulfido Ismoil ibn Kasir al - Qurayshiy al - Damashqiy. Tafsir ul - Qur'on il - Azim. IV jildlik, I jild. – Beyrut: Al-maktaba al-asriya, 1998.
44. Jalolov T. "Xamsa" talqinlari. -T: O'zadabiynashr, 1960.
45. Jalolov T. Go'zallik olamida. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.
46. Jo'rayev M., Narziqulova M. Mif, folklor va adabiyot. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2006.
47. Jo'rayev M., Shomusarov Sh. O'zbek mifologiyasi va arab folklori. – T.: Fan, 2001
48. Iskandarov F. Alisher Navoiy asarlaridagi na'tlar xususida. «Alisher Navoiy va XXI asr» mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Toshkent – 2017. 275 –b.

49. Kamol M. “A’uzu” va “Bismillah”ning ma’no va sirlari. – T.: Movarounnahr, 2005.
50. Karomatov H. Qur’on va o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Fan, 1993.
51. Komilov N. Xizr chashmasi.– T.: Ma’naviyat. 2005.
52. Komilov N. Tasavvuf. – T.: Movarounnahr. 2009.
53. Komilov N. Tarjimami yo talqin? (“Xamsa”ning nasriy bayoni xususida). Xizr chashmasi. – T.: Ma’naviyat, 2005.
54. Komilov N. Bir sharh xususida // Tarjima nazariyasi masalalari. ToshDU ilmiy ishlar to‘plami. № 606. – T.: 1979.
55. Komilov N. Ma’nolar olamiga safar. - T.: Tamaddun, 2012.
56. Kuli – zade Z. Xurufizm i ego predstaviteli v Azerbaydjane. – Baku: Elm, 1970.
57. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq ijodiyoti. – T.: Adabiyot va san’at, 1974
58. Mirzaahmedova M. Navoiy asarlarida islomiy talqinlar//O‘TA, 1999 yil 1-son, 29-33-betlar.
59. Muhiddinov M. Nurli qalblar gulshani. – T.: Fan, 2007.
60. Muhiddinov M. Komil inson – adabiyot ideali. – T.: Ma’naviyat. 2005.
61. Navoiy ijod olami. – T.: Fan, 2001.
62. Navoiy asarlari tilining izohli lug’ati. (E.Fozilov rahbarligida) 4 jildlik. I jild. – T.: Fan, 1983. 8-bet.
63. Navoiy asarlari lug’ati. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.
64. Olim.S. “Xamsa”ning “Bismillo...”si // Ma’rifat. 2002, 13 – fevral.
65. Ochilov E. Bir hovuch dur. – T.: O‘zbekiston, 2011.
66. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. –T.: Adabiyot va san’at nashriyoti.1979.
67. Solihova H. Alisher Navoiy izdoshlari. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2005.

68. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. –T.: Tamaddun, 2018.
69. Sirojiddinov Sh., Umarova S. O‘zbek matnshunosligi qirralari. –T.: “Akademnashr”, 2015.
70. Sirojiddinov Sh. O‘zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. – T.: “Yangi asr avlodi”. 2001.
71. Schimmel Annemarie. Islamin mistik boyutlari.– Istanbul, 2004.
72. Sulton I. Navoiyning qalb daftari. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2010
73. Tojiboyeva Ozoda. Navoiy “Xamsa”sining nasriy bayonlari: prinsiplari, mezonlari, usullari. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. –T.: 2019.
74. Fitrat A. “Farhod va Shirin” dostoni to‘g‘risida”. Tanlangan asarlar. II-jild. – T.: Ma’naviyat, 2000.
75. Shayxzoda. G‘azal mulkining sultoni. Asarlar. 4-jild. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1972.
76. Erkinov A. Alisher Navoiy “Xamsa”si talqini manbalari (XV-XX asr boshi). – T.: Tamaddun, 2018.
77. Eshonqulov H. Samovat – ishq mahzari. – T.: Fan. 2008,
78. Yusupova D. Alisher Navoiy «Xamsa»sida mazmun va ritmning badiiy uyg‘unligi. – T.: Mumtoz so‘z, 2011.
79. Qayumov A. “Hayrat ul-abror” talqini. –T.: Adabiyot va san‘at nashriyoti. 1985.
80. Qayumov A. Nodir sahifalar. Navoiyning kam o‘rganilgan ba’zi asarlari to‘g‘risida. - T.: Fan, 1991.
81. Qayumov A. Asarlar. 3-jild. –T.: “Mumtoz so‘z”. 2009
82. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2010.
83. Qurbonov A. “Xamsa” sarlavhalari badiiyati. –T.: “MERIYUS”. 2016.

84. Qo'ziyev U., Aslanova Sh. Navoiy asarlari asosida tuzilgan lug'atlar. Namangan ilmiy axborotnoma. 2019, 6-son.
85. O'zbek tilining izohli lug'ati. – M.: 2 tomlik. 1 tom. 1981.
86. Hayitov A. Alisher Navoiy “Xamsa”sini nasriylashtirish: an’ana, tabdil va talqin. Filol.fan.nomz. diss. – T.: 2000.
87. Hayitmetov A. “Hayrat ul-abror”da uslub rang-barangligi.// Navoiyning ijod olami (maqolalar to'plami). – Toshkent: Fan, 2001, 27-45-b.
88. Hakimov M. Sharq manbashunosligi lug'ati. –T.: “Davr press” HMU. 2013.
89. Hasanov B. Javohir xazinalari (Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan qo'lyozma lug'atlar). –T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
90. Hasan B. Qur'oni karim so'zlarining arabcha-o'zbekcha ko'rsatkichli lug'ati. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1995.
91. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. – T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1991.
92. Haqqul I. Irfon va idrok. –T.: Ma'naviyat. 1998.
93. Haqqul I. Tasavvuf saboqlari. Buxoro. 2000.
94. Hojiadmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz dofiya. –T.: Sharq NMK, 1998.
95. Hojiadmedov A. Mumtoz badiiyat malodati. - T.: Sharq. 1999.
96. Husanov N. Bir noyob lug'at va uning muallifi // Fan va turmush, 1982, №
97. <http://www.alishernavoiy.uz>
98. <http://www.referun.com/n/issledovanie-zhizni-i-tvorches->
99. <http://www.payam-aftab.com/en/news/3094/Ali-Shir-Navai>
100. [http://muslim.uz/Muhammad-Akmalxon-Shokirov.](http://muslim.uz/Muhammad-Akmalxon-Shokirov)

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
3-modul. NAVOIY LIRIKASINI SHARHLAB OʻQITISH	
1-mavzu. Lirik asarlarni sharhlash tamoyillari	5
4 - modul. NAVOIY DOSTONLARI VA NASRIY ASARLARINI SHARHLAB OʻQITISH	
1-mavzu. Navoiy dostonlarini sharhlash tamoyillari.	
2-mavzu. “Hayrat ul-abror”ni sharhlab oʻqitish.....	19
2.1. “Hayrat ul -abror” dagi basmala bobining sharhli tahlili.....	32
2.2. “Hayrat ul-abror” dostonining hamd bobini sharhlab oʻqitish.....	51
2.3. “Hayrat ul-abror”ning munajat boblari tahlili va ularni sharhlab oʻqitish.....	59
2.4. Naʼt boblarining tahlili va ularni sharhlab oʻqitish.....	85
2.5. Koʻngil taʼrifi bobi tahlili	136
2.6. “Uch hayrat” sharhi	145
Xulosa	168
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati	169

ISBN 9789943587915

